ИКОНОМИКА НА РАЗВИТИЕТО

Проф. д.н. Юлия Добрева

София, 2026

Икономика на развитието

© *Проф. д.н. Юлия Добрева*, автор

Рецензенти:

проф. д.н. Виржиния Желязкова

проф. д-р Станислав Димитров

© *Юлия Добрева*, дизайн на корицата

© *Издателство на УЗФ*, предпечат

Редакционна колегия на Издателство „Св. Григорий Богослов“:

доц. Едуард Маринов, д.н.

гл. ас. д-р Никола Димитров

проф. д-р Али Вейсел

проф. д-р Станислав Димитров

проф. Мариела Деливерска, д.н.

доц. д-р Виктория Гацова

доц. д-р Радостина Димитрова

© Издателство на Университета по застраховане и финанси „Св. Григорий Богослов“, 2026

ул. „Гусла“ 1, 1618 София

https://uzf.bg/

Всички права са запазени. Никаква част от този учебник не може да бъде възпроизвеждана, съхранявана в система за търсене или предавана под каквато и да е форма или по какъвто и да е начин – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин – без писменото разрешение на носителя на авторските права.

Учебника следва да бъде коректно цитиран с позоваване по следния начин:

Добрева, Ю. (2026). Икономика на развитието. София: Издателство на УЗФ „Св. Григорий Богослов“.

ISBN (pdf): 978-619-7861-14-3

ISBN: 978-619-7861-13-6

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор **3**

Глава 1

Основни принципи на икономика на развитието **10**

Глава 2

Измерване на устойчивото развитие **23**

Глава 3

Устойчиво производство и потребление **68**

Глава 4

Основни проблеми на развиващите се държави **103**

Глава 5

Десет фактора на развитието **129**

Глава 6

Устойчива енергия **144**

Глава 7

Бедност и неравенство **165**

Глава 8

Население и демографски промени **199**

Глава 9

Образование и здравеопазване **215**

Глава 10

Институции и икономическо развитие **240**

Използвана литература **271**

Предговор

Настоящият учебник е предназначен за студенти от специализираните икономически университети, но той неизбежно ще предизвика интерес и сред много по-широк кръг от читатели, които се интересуват от икономическите, екологични и социални проблеми на съвременното икономическо развитие. Под заглавието ***Икономика на развитието*** тук ще разгледаме устойчивото развитие на икономиката като проблем с глобален, регионален и национален характер. Неговата актуалност за съвременното общество на 21 век се обуславя от необходимостта за предприемане на спешни мерки за решаване на проблеми със социално-икономически и екологичен характер – промените в климата, нарастващата бедност, икономическите и финансови кризи, изчерпването на природните ресурси, проблемите в образованието, застрашителното влошаване на системите за здравеопазване, масовата безработица, инфлацията и др. Необходимо е тези проблеми да намерят бързи и адекватни решения, които да имат дългосрочен характер и да се основават на перспективи с подчертано качество на растежа. С други думи, в съвременния контекст икономическият растеж и развитие би следвало да се разглеждат паралелно с мерките за намаляване на неравенството в доходите, създаване на работни места, подобряване на публичните услуги, в т.ч. достъпно и качествено здравеопазване и образование, опазване на околната среда с приоритет при намаляване на вредните емисии и борба с климатичните изменения.

Понятието ***устойчивост*** е термин, който обединява целите на икономическото и социално развитие, наред с опазването на околната среда. Първоначалната му употреба е в горското стопанство, риболова и опазването на подпочвените води, като е определяло количества – „максимално устойчиво изсичане“, „максимален устойчив улов“, „максимален устойчив сондаж“. С други думи – колко дървета могат да се изсекат и да имаме разрастваща се горска площ, колко риба можем да уловим и да имаме функционираща популация от риби, колко подпочвена вода можем да извлечем и да имаме достатъчно воден ресурс? Дори и след като тези „максимуми“ се спазят, екосистемата не е непременно устойчива, защото това са

само компоненти на цялата екосистема. Освен това устойчивостта може да се постигне на практика, но само в краткосрочен период, не и в дългосрочен.[1]

Основен проблем на човечеството е ***да се намери ефективна стратегия, която да гарантира постигане на целите на устойчивото развитие в дългосрочен план*** – нещо изключително сложно, предвид първоначалната противоречивост на елементите, които би трябвало да бъдат обект на уравновесяване. За да се стигне до определяне и усъвършенстване на ефективни политики, обаче, е необходимо първо да се дефинира самото понятие, не само на концептуално ниво (теоретично), а и в неговата практическа приложимост.

Появата и развитието на термина „устойчиво развитие“ има близо 60 годишна история. За водеща дефиниция на устойчивото развитие е определена дефиницията на Комисията върху околната среда и развитието към ООН, създадена през 1983г. и председателствана тогава от норвежкия премиер – Гро Брундланд. В доклада си „Нашето общо бъдеще“, през 1987 година Комисията определя устойчивото развитие като „развитие, което отговаря на нуждите на настоящото поколение, без да лишава бъдещите поколения от възможността да задоволят собствените си нужди.“[2] В самата дефиниция на термина е заложен стремежът за намиране на ефективни дългосрочни решения, обединявайки проблемите на настоящето и бъдещето.

Идеята за устойчиво развитие, обаче, възниква още в далечната 1798 година, когато английският икономист Томас Робърт Малтус представя систематична теория за населението в книгата си *Есе върху принципите на населението*, в която привежда редица емпирични изследвания. Второто издание е публикувано през 1803 година, но не се различава съществено от първото. В този труд, Малтус разглежда принципа, че населението нараства експоненциално (удвоявайки се на всеки цикъл), докато производството на храна нараства аритметично чрез повторно добавяне на равно количество за всеки интервал от време. По този начин, докато храната нараства за 25 годишен интервал в аритметична прогресия, населението може да се увеличи в геометрична прогресия. Това съотношение на нарастване на населението и храната е предвиждало бъдеще, когато хората няма да имат

[1] Rogers, P., Jalal, K. F. and Boyd, J. A. (2008) *An Introduction to Sustainable Development.* Earthcscan, p.22.
[2] Вж. *Our Common Future*, WCESD, 1987

ресурси, с които да оцелеят. Именно с цел да се избегне такава катастрофа, Малтус е насърчавал контрол върху нарастването на населението. На базата на хипотетично тогава (началото на 19 век) световно население от 1 милиард души, Малтус изчислява, че съществува потенциалната възможност населението да се увеличи до 256 милиарда души в рамките на 200 години, но ресурсите биха стигнали за изхранването само на 9 милиарда.

Два века по-късно, друг труд привлича световното внимание върху проблемите на човечеството. Публикуваната през 1962 година книга на Рейчъл Карсон *Тихата пролет* алармира за екологичните и социални проблеми, които могат да възникнат в резултат от използването на пестициди и да замърсят въздуха, водата и почвата.[3]

Точно десет години след публикуването на *Тихата пролет*, през 1972 година в Стокхолм се провежда конференция върху околната среда, на която за първи път се разисква конфликта между околната среда и развитието. В резултат от конференцията, през 1980 година е изготвена Световната стратегия за консервация от Международното обединение за опазване на природата, което посочва консервацията като начин за подпомагане на развитието и използването на екосистемите и ресурсите.[4]

Докладът *Нашето общо бъдеще*, изготвен от Комисията по околната среда и развитието през 1987 година, остава основният документ, който поставя началото на устойчивото развитие като ново научно поле, което завинаги ще промени икономическия модел в глобален мащаб.

Следващото по значимост събитие е Конференцията на ООН върху околната среда и развитието в Рио де Женейро през 1992 година (т.нар. Среща на върха за Земята). На тази конференция се изготвя декларация под наименованието Програма 21 (*Дневен ред за 21 век)*, включваща желаните действия, които следва да бъдат извършени по международни споразумения за промяната в климата, биоразнообразието и горите.[5] Десет години по-късно, през 2002 година, се провежда Световната среща върху устойчивото развитие в Йоханесбург, Южна Африка. На срещата се потвърждават поетите международни ангажименти. През юни 2012 година е проведена конференция по проблемите на

[3] Вж. Carson, R. (2002) *The Silent Spring*, Houghton Mifflin Harcourt.
[4] Adams, W. M. (1990) *Green Development: Environment and Sustainability in the Third World,* London: Routledge.
[5] Вж. The United Nations Conference on Environment and Development, Достъпно на: http//www.un.org

устойчивото развитие в Рио де Женейро, двадесет години след първата конференция там през 1992 година, под наименованието Рио 20+.

Петдесет години след *Тихата пролет*, 40 години след конференцията в Стокхолм и 20 години след *Срещата на върха по проблемите на Земята*, световната общественост се събира с цел да стигне до споразумения за ”озеленяване“ на световните икономики чрез редица интелигентни мерки за чиста енергия, справедлива заетост и по-устойчиво използване на ресурсите.

В доклад на Националната Академия на Науките на САЩ със заглавие *Нашето общо пътуване: преход към устойчиво развитие*[6], се прави важното разграничение между това, което човечеството трябва да съхрани/запази (устойчивостта) и това, което трябва да развива, придружено от времева рамка за постигането на поставените цели (вж. Таблица 1).

Таблица 1

КАКВО ДА СЕ СЪХРАНИ	**ЗА КАКЪВ СРОК** **25 ГОДИНИ** **СЕГА** **В БЪДЕЩЕ** **ЗАВИНАГИ**	**КАКВО ДА СЕ РАЗВИЕ**

[6] Вж. National Research Council, Policy Division, Board on Sustainable Development (1999) *Our Common Journey: A Transition toward Sustainability*, Washington, DC; National Academy Press, p. 22.

ПРИРОДАТА: Планетата Биоразнообразието Екосистемите	**СВЪРЗВАТ СЕ ЧРЕЗ:** САМО ОСНОВНО НО И ИЛИ	**ХОРАТА** Намаляване на детската смъртност Продължителност на живота Образование Равенство Равни възможности
ЖИВОТ НА ПЛАНЕТАТА: Услуги на екосистемите Ресурси Околна среда		**ИКОНОМИКА:** Богатство Производствени сектори Потребление
ОБЩНОСТИ: Култури Групи Места		**ОБЩЕСТВО**: Институции Социален капитал Региони

Източник: National Research Council, Policy Division, Board on Sustainable Development (1999), Our Common Journey: A Transition toward Sustainability, p. 22

Целта „*Какво да се съхрани*“ включва три основни категории – природата, животоподдържащите системи на планетата и общностите, както и междинни категории като Планетата, околната среда и културите. Основният акцент е поставен върху животоподдържащите системи, които определят природата или околната среда като източник на утилитарното оцеляване на човечеството.

Същевременно, определени са три ясно разграничими категории, попадащи в обхвата на *„Какво да се развива“* – хората, икономиката и обществото. В началото основните икономически изследвания са фокусирани върху развитие на икономиката, като

производствените сектори предоставят заетост, необходимото ниво на потребление и доходи. Актуалните изследвания, обаче, са насочени към развитие на човешкия ресурс, включително продължителността на живота, образование, равенство и възможности.

През 2002 година *Срещата на върха по проблемите на устойчивото развитие*, проведена в Йоханесбург, ЮАР, допълва стандартната дефиниция и значението на трите стълба: икономика, околна среда и общество. Декларацията от Йоханесбург[7] въвежда „колективната отговорност за укрепване на взаимосвързаните и взаимозависими стълба на устойчивото развитие – икономическо развитие, социално развитие и екологично развитие – на местно, национално, регионално и глобално ниво.“ По този начин, декларацията успява да насочи вниманието към социалното развитие и да преодолее теснят фокус на икономическото развитие. Социалното развитие включва няколко акцента – от обществен прогрес, благосъстояние и човешко развитие до социална справедливост, равенство и намаляване на бедността.

Друг начин за дефиниране на устойчивото развитие е чрез целите, които то трябва да постигне[8]. Определени са три основни цели, за които са поставени съответните срокове: краткосрочни цели (до 2015 година), заложени в Декларацията на хилядолетието на ООН, двете общи цели (до 2050 година) за Прехода към устойчивост на Борда за устойчиво развитие към Националната Академия на Науките на САЩ и дългосрочните цели (след 2050 година) за Големият преход на *Групата за глобален сценарий*.

Дефиницията на Комисията „Брундланд“ за устойчивото развитие може да се разглежда като компромис между нарастващите нужди от екологична защита и икономическо развитие. Първоначално терминът „развитие“ се е използвал, за да обозначи икономическото развитие, а по-късно значението му се разширява и включва социалното и културно развитие. Опазването на околната среда и икономическото развитие често се разглеждат като противоречиви, защото икономическото развитие, особено индустриализацията, деградира околната среда и изчерпва природните ресурси, докато

[7] Вж. *The Johannesburg Declaration on Sustainable Development*, 4 September 2002, Достъпно на: http://www.Housing.gov.za/content/legislation_policies/Johannesburg.htm.
[8] Вж. Kates, R. W., Parris, T. M. and Leiserowitz, A. A. (2005) *What is sustainable development? Goals, Indicators, Values, and Practice*. Environment: Science and Policy for Sustainable Development, Vol. 47, Number 3, p. 8-21.

екологичното развитие налага заделяне на определен размер от инвестициите и увеличава цената на икономическото развитие[9].

Понятието устойчиво развитие подкрепя икономическия растеж с намалено въздействие върху околната среда. То също предполага, че планетата може да предостави достатъчни ресурси за оцеляването на човечеството, за да бъдат посрещани както настоящите, така и бъдещите нужди. Тази хипотеза обаче е лесно оборима, защото ресурсите са ограничени и се изчерпват – необходими са поне планета и половина, за да се произведат всички ресурси, които потребява човечеството и които абсорбират въглеродни емисии.

Освен това, самият термин „нужди“ в дефиницията на Комисията „Брундланд“ може да има редица интерпретации – това може да са основни нужди, като храна и подслон. Хората в по-високо развитите държави може да приемат автомобилите, климатиците, самолетните пътувания като нужди, които не са достъпни за голяма част от населението в бедните държави. За правителството на САЩ „нужди“ определено означава разходите за отбрана, докато за управляващите Северна Корея това са разходи за ядрено оръжие, въпреки факта, че населението живее в условия на крайна бедност. Също така, трудно може да се определи дали нуждите са изпълнени и на какво ниво – дали те са изпълнени на 100%, дали измерването трябва да е средно по държави или региони, следва ли да се задоволят нуждите на всички или само на по-голямата част от населението. Предвид високите нива на неравенство в доходите, богатите държави все още имат бедно население, чиито основни нужди не са задоволени, а в бедните държави живеят милиардери.

Тематично учебникът е структуриран в 10 глави, всяка от които е посветена на различен проблем на развитието. Теоретичните разяснения са онагледени с илюстративни примери. За улеснение на възприемането и усвояване на материала, накрая на всяка глава има секция с основни термини и въпроси за самоподготовка.

[9] Вж. Liu, L. (2009), “Living Within One’s Own Ecological Means”. *Sustainability.* ISSN 2071 – 1050; pp. 1412-1430.

Глава 1

Основни принципи на икономиката на развитието

Икономика на развитието като самостоятелна наука обхваща широк спектър от теми в областта на икономическите, социалните и институционалните процеси, чрез които държавите и обществата постигат устойчиво повишаване на жизнения стандарт, намаляване на бедността и социалните неравенства. Тъй като екологичните проблеми през последните 5 десетилетия са свързани с икономическия растеж и развитието, в контекста на глобалните процеси през 21 век икономиката на развитието би следвало да се разглежда с основен фокус върху устойчивостта и устойчивото развитие на икономиките.

Това налага да започнем с разглеждане на понятието *устойчиво развитие*, неговата поява и събитията, допринесли за изграждане на полтиките за устойчивост. Необходимо е също да се дефинират основните измерения на устойчивото развитие и да се определи тяхното взаимодействие.

1. Поява и развитие на понятието „устойчиво развитие“

Според работната дефиниция на ООН „устойчиво развитие“ е:

Развитие, което отговаря на нуждите на настоящото поколение, без да лишава бъдещите поколения от възможността да задоволят собствените си нужди.

(Комисия върху околната среда и развитието към ООН, Доклад „Нашето общо бъдеще, 1987)

Терминът възниква в резултат на близо 20 години международни събития и инициативи, посветени на промените в климата и как те биха се отразили върху бъдещето на човечеството. За първи път екологичните проблеми се споменават в книгата „Тихата пролет“ на Рейчъл Карсън, публикувана през 1962 година[10]. Първоначално книгата излиза като поредица от статии в списание The New Yorker, а по-късно те се обединяват в книга,

[10] Carson, R. (1962). The Silent Spring. Houghton Mifflin.

чието основно послание, произтичащо от заглавието е, че пестицидите ще унищожат екосистемите и птиците ще изчезнат. Така екологичната проблематика постепенно добива популярност и необходимост от провеждане на значими международни събития, на които да се поставят тези въпроси. Основите са положени по време на проведената в Стокхолм, Швеция ***Конференция на ООН върху околната среда*** през 1972 година, на която се обсъждат за първи път данните за унищожаването на озоновия слой и потенциала за възникване на т.нар „парников ефект“, който ще доведе до опасно за бъдещите поколения глобално затопляне. Това е първото голямо международно събитие, посветено на глобалните екологични проблеми и се приема за началото на съвременната международна екологична политика. Провежда се от 5 до 16 юни 1972 г., като на него са поканени да присъстват представители на 113 държави и над 400 междуправителствени и неправителствени организации. Интересен факт е, че особено ангажирани в процеса са САЩ и Западна Европа, докато някои социалистически държави, в т.ч. СССР и страни от СИВ (Съвет за икономическа взаимопомощ) бойкотират конференцията, защото и Западна Германия е била поканена.

Основните документи и решение, формулирани като резултат от конференцията включват[11]:

1. **Стокхолмската декларация** – съдържаща 26 принципа за правото на хората на здравословна и продуктова среда, както и за отговорността на държавите да я опазват
2. **План за действие** – препоръки за международно сътрудничество по замърсяването на въздуха, водните ресурси и опазването на природата
3. **Програмата на ООН за околната среда (UNEP)** със седалище в Найроби, Кения – централен орган на ООН за глбаните екологични политики.

Тази конференция е особено значима в исторически контекст за цялостната политика по икономическо развитие, защото на нея се въвежда и защитава идеята, че развитието и опазването на околната среда трябва да вървят заедно. Въпреки това, в Стокхолм през 1972 все още не се говори за климатичните промени в днешния им смисъл. Тогава фокусът е бил изместен върху замърсяването, токсичните вещества, киселинните дъждове и

[11]Вж. Стокхолмска декларация. Достъпно на: www.stockholmdeclaration.org

унищожаването на дивата природа. Международната общност само отбелязва началото на разрушаването на озоновия слой, като тази тема и произтичащото от нея глобално затопляне се разгръща по-задълбочено перз 80-те години. Именно тогава се създава и Комисията по околната среда и развитието на ООН, известна още като Световна комисия по околната среда и развитието (WCED) или **Комисия Брундтланд (през 1983 г.).** Неин председател е Гру Халем Брундтланд – министър-председател на Норвегия, от където произлиза и името на Комисията. Основната й задача е да изработи „глобална програма за промяна“ , която да съчетае икономическо развитие на държавите членки с опазването на околната среда.

През 1987 г. Комисията публикува доклад ***„Нашето общо бъдеще“ (Our Common Future***)[12] и именно в него за първи път се формулира дефиницията на понятието „устойчиво развитие“. В доклада се подчертават два ключови проблема – бедността и състоянието на околната среда с нарастващо замърсяване и недостатъчно преработващи технологии, като те се определят като основна пречка пред развитието. Основна теза на доклада е, че икономическите политики за развитие трябва да се синхронизират с екологичните изисквания. Проблемите на околната среда и икономическото развитие не може да се разглеждат отделно, а е необходим единен подход за тяхното управление и решаване на възникващите проблеми, свързани с нарастваща бедност, разрушаване на екологичните системи (океани, гори, почви), изчерпване на енергийните ресурси, урбанизацията и задълбочаващия се демографски проблем, както и международните конфликти.

В доклада са набелязани някои съществени препоръки, които стават основополагащи за политиките на ООН през следващите 4 десетилетия:

1. Ускоряване на икономическия растеж в развиващите се държави;
2. Осигуряване на основните човешки нужди – храна, вода, жилище, достъп до електричество;
3. Запазване на биологичното разнообразие и управление не екосистемите;
4. Ограничаване на потреблението и замърсяването в индустриализираните държави;

[12] Вж. Доклад *Нашето общо бъдеще.* Достъпно на: https://www.brundtland.co.za/other-publication/brundtland-report-1987-our-common-future/

5. Сътрудничество на глобално ниво и разработване на международни механизми за опазване на околната среда.

Следващи също толкова значими конференции са Конференцията на ООН в Рио де Женейро през 1992 г. и Парижкото споразумение за климата от 2015г.

Конференцията на ООН за околната среда и развитието (UNCED) е проведена в Рио де Женейро на 13-14 юни 1992 г. и се счита за едно от най-значимите събития в историята на глобалната екологична политика. Наричат я още The Earth Summit (Среща на върха по проблемите на Земята) и с нея понятието „устойчиво развитие“ става ключово за международната политика. В нея участват 172 държави, над 100 държавни ръководители, хиляди представители на правителства и неправителствени организации.

Основни цели на конференцията са:

1. Да се създаде глобален план за устойчиво развитие, който да съчетава икономически растеж, социално развитие и опазвне на околната среда.
2. Да се засили международното сътрудниччество между развитите и развиващите се страни
3. Да се приеме дългосрочна стратегия за борба с екологичните заплахи – климатични промени, обезлесяване, загуба на биологично разнообразие и замърсяване.

На конференцията са приети няколко значими документа, които поставят началото на плановете и политиките за устойчиво развитие:

Декларацията от Рио за околната среда и развитието – в нея се съдържат 27 принципа, които определят правата и отговорностите на държавите по отношение на устойчивото развитие: принципът на справедливостта, глобалото партньорство, „замърсителят плаща“ и правото на развитие, което да е съвместимо с опазване на околната среда.

Програма 21 (Агенда 21) – този документ съдържа план за действие, с конкретни политики, приложими на глобално, национално и местно ниво, включващи: социални и икономически измерения, опазване и управление не ресурсите, укрепване на социалните групи (жени, младежи, местна общност) и изпълнителни механизми.

Рамкова конвенция на ООН за изменение на климата – това е първият глобален договор, в който човешката дейност се определя като причина за глобалното затопляне, нарушаването на озоновия слой и разтопяването на ледниците в Антарктика. По-късно документът служи за основа за разработване на други значими документи (Протоколът от Киото през 1997 г. и Парижкото споразумение за климата от 2015 г.).

Конвенция за биологичното разнообразие – целта й е опазване на видовете, устойчиво използване на биолоичните ресурси и справедливо разпределение на ползите от тях.

Декларация за принципите за управление на горите – този документ поставя основите на международното сътрудничество за устойчиво управление на горските ресурси.

Конференцията в Рио от 1992 г. има много централно значение за развитието, защото утвърждава възприетата концепция за вазаимовързка между екология и икономика и акцентира върху необходимия баланс в политиките за насърчаване на икономически растеж, съобразен с капацитета на околната среда – с други думи, от концепция „устойчивото развитие“ се превръща в глобална политическа стратегия. Също така, с нея се поставя началото и на регулярните срещи на върха (World Summits and COPs – Conferences of the Parties) по въпросите за климата и биоразообразието, които се провеждат на всеки 10 години.

Следващата голяма стъпка в глобалната политика за устойчиво развитие е **Световната среща на върха за устойчиво развитие, проведена в Йоханесбург, Южна Африка през 2002 г.** Тя е известна също като Рио+10, защото се провежда точно 10 години след първата среща в Рио де Женейро и има за цел да направи оценка на постиженията по поставените цели в Програма 21. Основен организатор е ООН, а участниците са от над 190 държави, включващи държавни ръководители, представители на бизнеса и НПО.

Основни цели на срещата в Йоханесбург са:

1. Да направи оценка на изпълнението на Програма 21
2. Да ускори прилагането на концепцията за устойчиво развитие на национално и локално ниво

3. Да постави акцент върху намаляване на бедността, осигуряване на достъп до питейна вода, енергия, здравеопазване, и съхраняване на биоразнообразието

4. Да засили партньорствата между държаите, бизнеса и гражданското общество.

Основните документи и резултати от срещата са:

Йоханесбургрската декларация за устойчиво развитие – тя е естествено продължение на ангажиментите, приети в Рио 1992 г. и подчертава връзката между устойчиво развитие, борба с бедността и социална справедливост. В декларацията се акцентира върху глобалната взаимозависимост на икономическите политики (екологичните и икономически проблеми вече не могат да се решават по отделно).

План за прилагане – представлява нов план с конкретни цели, срокове и действия за постигането им. Едни от най-важните цели са: намаляване наполовина на броя на хората без достъп до чиста питейна вода и санитарни услуги до 2015 г. (в синхрон с ***Целите на Хилядолетието на ООН - Целите за устойчиво развитие***[13]); насърчаване на възобновяемите енергийни източници; спиране на загубата на биологично разнообразие до 2010 г.; премахване на субсидиите за вредни производства; подкрепа за устойчиво земеделие и рибарство.

Партньорства – въвеждат се нов тип споразумения между държави, частен сектор и неправителствени организации. Поставя се акцент върху доброволни практически проекти (напр. Инициативи за достъп до чиста вода, енергия и образование).

Може би един от най-значимите приноси на тази среща в Йоханесбург е акцентът, който се поставя върху бедността и отражението ѝ върху състоянието на околната среда. Осъзнаването, че с решаване на проблема със световната бедност ще се постигне значителен напредък и в борбата със замърсяването на околната среда е възлово в изграждането на следващите международни политики в тази насока. По този начин понятието устойчиво развитие получава още едно измерение, а именно социалната устойчивост, което влиза също в баланса между икономика и опазване на околната среда. В търсенето на този баланс важна роля има както глобалната общност, така и местните власти и гражданските инициативи.

[13] Вж. UN Sustainable Development Goals. Достъпно на: https://www.un.org/sustainabledevelopment/

Недостатъците и на двете срещи (в Рио от 1992 г. и в Йохансебург от 2002 г.) се състоят основно в липсата на задължителни ангажименти и ясни механизми за контрол.

Конференцията в Рио де Женейро през 2012 г., известна още като Рио+20 (или 20 години след първата конференция през 1992г.) е следващо по значимост събитие, тъй като на нея се формулират основните принципи, върху които по-късно през 2015 г. са приети Целите за устойчиво развитие (Sustainable Development Goals - SDGs). В нея взимат участие представители на 193 държави, над 80 държавни ръководители и хиляди представители на бизнеса и НПО.

Основните цели, които се формулират на тази конференция включват:

1. Да се отчетат постиженията от проведените срещи в Рио през 1992 г. и Йоханесбург през 2002 г.
2. Да се разработи нова визия за устойчиво развитие през 21 век.
3. Да се доразвие интеграцията на трите измерения на устойчивото развитие – икономическо, социално и екологично.
4. Да се формулират нови цели, които да надградят Програма 21.

Ключов за конференцията документ е политическа декларация със заглавие **„Бъдещето, което искаме" (The Future We Want)**[14]. Основните акценти в нея са потвърждаването на ангажимента към принципите от Рио 1992 и устойчивото развитие, като призовава за зелена икономика, укрепване на институциите на ООН, отговарящи за екологията и развитието и необходимост от нова рамка на глобалните цели (тоест преработване на Програма 21), в каквато по-късно през 2015 г. се превръщат ***17-те Цели за устойчиво развитие (SDGs)*** в рамките на Програма 2030 (Agenda 2030). Взима се категорично решение за засилване на ролята на Програмата на ООН за околната среда (UNEP), като същевременно е предложено и създаването на *Високопоставен политически форум за устойчиво развитие* – структура, която впоследствие заменя Комисията по устойчиво развитие и координира изпълнението на глобалните цели. И въпреки всичко, много екологични организации определят резултатите като „твърде слаби", особено по темите за климата, енергията и морската

[14] United Nations (2012). The Future We Want, UN Conference, Rio de Janeiro, Brazil.

защита, тъй като богатите държави не поемат ясни финансови задължения към развиващите се страни.

Последното значимо събитие, което оформя понятието „устойчиво развитие“ е **Парижкото споразумение от 2015 г.** Това е може би най-важният международен договор за борба с климатичните промени след повече от две десетилетия преговори под егидата на ООН. Това е исторически момент, белязан с ангажимента на всички държави да ограничат глобалното затопляне и да преминат към нисковъглеродно развитие. Именно поради този фокус то е известно още с Рамковата конвенция на ООН за изменение на климата (COP21).

Основните цели на Парижкото споразумение включват:

1. Да се ограничи глобалното повишаване на температурата до под 2 градуса по Целзий спрямо прединдустриалните нива.
2. Да се положат усилия за ограничаването му до 1,5 градуса по Целзий, тъй като това е безопасно за уязвимите екосистеми и общности.

Ключовите акценти в споразумението са, че всяка държава трябва сама да определи своите цели за намаляване на парниковите емисии, наречени *Nationally Determined Contributions*, като до втората половина на 21 век човечеството трябва да постигне **въглероден неутралитет**, тоест равновесие между въглеродни емисии и способността на природата и наличните технологии да ги абсорбират. Богатите държави се ангажират да мобилизират поне 100 милиарда щатски долара годишно (до 2020 г. и след това), за да подпомогнат развиващите се държави в техните климатични действия, включващи адаптация, възобновяема енергия и защита на горите. Всяка държава поема ангажимента да докладва редовно напредъка си чрез унифицирана система за мониторинг, верификация и прозрачност. Съществено постижение е, че в поемането на тези анагжименти участват активно както развити, така и развиващи се държави.

За съжаление в Парижкото споразумение не са предвидени реални санкции за страните, които не изпълняват поетите ангажименти. Националните планове, предсатвени през 2015 г., се оказват недостатъчни за постигането дори на целта 2 рагдуса по Целзий – реалистично при сегашните политики светът върви към 2,7-3 гардуса затопляне. Изостават значително и поетите финансови ангажименти. И все пак, тази среща успява да задейства създаването на

множество национални климатични закони, стратегии за въглеродна неутралност и да активизира значими инвестиции във възобновяеми източници (вятърни и соларни паркове).

На последвалата среща **COP26 в Глазгоу, Шотландия през 2021 г.** е направен опит да се засили преходът към чиста енергия. Много страни, в това число и ЕС, обявиха целите си за въглеродна неутралност до 2050 г.

Основните цели на COP26 са:

1. Да затвърди Парижкото споразумение и да направи реална стъпка към ограничаване на затоплянето до 1,5 градуса по Целзий.
2. Да се завършат правилата за прилагане на Парижкото споразумение (Paris Rulebook).
3. Да се засилят националните ангажименти за намаляване на емисиите до 2030 г.
4. Да се осигури по-голяма финансова подкрепа за развиващите се държави.

Основният документ на срещата е „Глазгоуският пакт за климата“ (Glasgow Climate Pact), приет след две седмици интензивни преговори. Този документ потвърждава целта за 1,5 гардуса като централна и призовава страните да ревизират и засилят климатичните си цели до края на 2022 г. За първи път в официален документ се споменава необходимостта от постепенно намаляване на използването на въглища и премахване на субсидиите за изкопаеми горива (coal phase-down), въпреки че първоначално дори е било предложено постепенно прекратяване (Phase out), но под натиска на Китай и Индия се ограничава само до „намаляване“.

На срещата в Глазгоу е потвърдено обещанието богатите държави да мобилизират 100 млрд. щатски долара годишно. Развиващите се страни настояват за създаване на допълнителен фонд за щети и загуби и в резултат на това **през 2022 г. (по време на COP27 в Шарм ел-Шейх, Египет**) е създаден специален механизъм – Фонд за щети и загуби, който да финаснира най-засегнатите от климатичните промени държави, като целта се постигната със закъснение през 2023г. Освен това, 110 държави подписват Global Methane Pledge – обещание да се намалят емисиите на метан до 2030 г. с 30% и над 130 държави се ангажират да спрат обезлесяването до 2030г. Повече от 30 държави и банки обещават да прекратят финансирането на проекти за изкопаеми горива до 2023г.

На последвалата среща **COP28 в Дубай през 2023г.** е поставена цел да се утроят възобновяемите енергийни източници и да се удвои енергийната ефективност до 2030г.

През **септември 2025 г. в Ню Йорк е проведен Climate Summit** (Среща на върха по проблемите на климата), на която близо 100 държави обновиха ангажиментите си по климатичните споразумения, целите си за ускоряване на развитието на възобновяеми източници, мерки за ограничаване на емисиите на метан, стратегии за защита на горите и планове за намаляване зависимостта от изкопаеми горива.

2. Основни аспекти на устойчивото развитие

Устойчивото развитие като процес се разглежда в три основни аспекта:

- ***Икономически:***

Икономически устойчивата система трябва да може да произвежда стоки и услуги без прекъсване и да поддържа управляеми нива на държавния и външния дълг, както и да избягва междусекторния дисбаланс, който нарушава земеделското и индустриалното производство.

- ***Екологичен:***

Екологично устойчивата система трябва да поддържа стабилна база на източниците, като избягва пре-експлоатацията на възобновими източници или функциите на екологичните мивки и изчерпването на невъзобновимите ресурси само до степен – инвестиране в адекватни заместители, поддържане на биоразнообразието, стабилността на атмосферата и други функции на екосистемите.

- ***Социален****:*

Социално устойчивата система трябва да постигне дистрибутивно равенство и адекватно предоставяне на социални услуги – в т.ч. здравеопазване, образование, пол и политическа стабилност, социална отговорност и социално предприемачество. В допълнение към екологичните нужди и материалните нужди, които могат да се

удовлетворят чрез икономическо развитие, хората имат необходимост и от социално развитие, с което да се подобри социалната справедливост, равенството и сигурността.

По този начин, устойчивостта се илюстрира като три пресичащи се измерения: едновременното преследване на икономически просперитет, екологично качество и социално равенство, известни също като „трите стълба на устойчивото развитие“ (Фиг. 1). Този модел дава по-добра представа за екологичните проблеми, отколкото конвенционалното възприемане, че икономическото развитие е ключът към решаване на проблемите между обществото и природата.

Фиг. 1. Трите аспекта на устойчивото развитие

Източник: Edward Barbier (1987), p. 106[15]

На следващ етап, моделът е критикуван многократно, тъй като не представя адекватно факта, че обществата и икономиките са фундаментално зависими от природния

[15] Barbier, E. (1987) “The Concept of Sustainable Economic Development”, *Economic Conservation,* 14 (2), pp. 101-110

свят. Според Порит "икономиката е под-система на човешкото общество, което от своя страна е под-система на биосферата и никоя от под-системите не може да се разширява отвъд капацитета на общата система" [16]. Концепцията за съобразяване с екологичните ограничения е дискутирана от Дали и Коб[17], които дефинират устойчивото развитие като подобряващо качеството на човешкия живот, като същевременно живеем съобразно преносния капацитет на поддържащите еко-системи.

От съществена значимост е *институционалното развитие* или институциите, разглеждани чрез тяхната законодателна и координационна функция, които имат важна роля в осигуряването на така необходимия баланс между трите основни измерения на развитието. Често това се приема за четвъртия основен аспект на устойчивото развитие, който обхваща основните три, създава и утвърждава свързващите елементи между тях.

Приети са и други измерения на устойчивото развитие – едно от най-широко разпространените е *културното развитие*, което е също толкова необходимо за човечеството, колкото биоразнообразието е необходимо за природата. То се възприема като значимо за развитието не само по отношение на икономическия растеж, но също и като начин за постигане на по-удовлетворяващо интелектуално, емоционално, морално и духовно съществуване. Културното развитие е във фокуса на дейности, извършвани от университети и международни организации. Други често споменавани измерения са *техническото, юридическото, политическото и философското*.

Съществува задълбочен дебат относно „слабата" и „силна" устойчивост по отношение на връзката между околната среда и икономиката.

Слабата устойчивост прокламира, че докато намаляващият природен капитал се заменя с произведен, общият капитал ще се запази и настоящото ниво на потребление ще продължи. Защитниците на тази теза са убедени, че икономическият растеж е полезен, тъй като нарастващите нива на дохода водят до високи нива на опазване на околната среда.

[16] Вж. Porritt, J. (2006) *Capitalism as if the World Mattered,* Earthscan: London, UK, p. 46.
[17] Вж. Daly, H. and Cobb, J. (1989) *For the Common Good: Redirecting the economy toward Community, the Environment and a Sustainable Future;* Beacon Press: Boston, MA, USA.

От друга страна, поддръжниците на теорията за ***силната устойчивост*** разглеждат природния капитал и произведения капитал като допълняеми, и то в най-добрия случай. Според тях ресурсите на планетата са изчерпаеми и не е възможно да има живот ако не се намали радикално потреблението. За да се постигне устойчиво развитие е необходимо да се поддържат самостоятелно минимални количества от определени видове капитал (икономически, екологичен и социален).

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Устойчиво развитие	Социално развитие
Въглероден неутралитет	Екологично развитие
Институционално развитие	Силна устойчивост
Икономическо развитие	Слаба устойчивост

ВЪПРОСИ ЗА ДИСКУСИЯ И САМОПОДГОТОВКА

1. Какво означава терминът „устойчиво развитие“ и какво налага неговата употреба?
2. Кои са основните събития, които допринасят за развитието на концепцията за устойчиво развитие на икономиките?
3. Коя е организацията, която отговаря за глобалните политики за устойчивост и какви са нейните функции?
4. Кои са трите основни аспекти на устойчивото развитие на икономиките? Как те се съчетават?
5. Каква е разликата между „слаба“ и „силна“ устойчивост?

Глава 2

Измерване на устойчивото развитие

Когато разглеждаме проблемът „устойчиво развитие“, на първо място възниква естествената потребност да потърсим отговор на въпроса дали действията ни имат положително или отрицателно въздействие по отношение на спазването на критериите за устойчивост. Това, разбира се, включва не само физическите последствия от човешката дейност върху околната среда, но също така и социалните влияния, както и икономическите разходи. В процеса на взимане на рационални решения при избор на политики, базирани на прогнозирани или наблюдавани тенденции, е необходимо да използваме индикатори.

Роджърс и др. (2008) отбелязват, че “необходимостта от използване на индикатори за измерване на устойчивото развитие е следствие от търсенето на положителни и отрицателни ефекти от човешката дейност”.[18] Правилният подход към избора на индикатори и измеримостта на конкретен параметър има определящо значение за разработването и изпълнението на значими национални политики. Освен това, индикаторите се използват като важен аналитичен инструмент при взимането на инвестиционни решения тогава, когато инвеститорите в определени компании извършват оценка на финансовия риск.

Индикаторите, особено екологичните, често имат специфично отношение към разглеждания проблем или обект. Например, индикаторът, измерващ влиянието на човешките действия върху климата може да измерва отделяните мегатонове въглероден диоксид в атмосферата, а друг да измерва степента на разтопяване на ледниците. За да се направи сравнение между различни индикатори, много често се налага те да бъдат преизчислени в икономически разходи и ползи.[19] Докато икономическите разходи могат да се измерват с използване на стандартни и общоприети техники и методи, то ползите далеч не са толкова лесно измерими. Въпреки това, както разходите, така и ползите са важни за

[18] Вж. Rogers, P., Jalal, K. F. and Boyd, J. A. (2010) *An Introduction to Sustainable Development.* Earthscan, p.106
[19] Анализ „разходи – ползи“ (CBA – Cost Benefit Analysis)

извършване на проектна инвестиция, разработване и прилагане на политики или друг вид интервенция, която може да окаже въздействие върху развитието на икономиката, околната среда и обществото.

Трудно е да се използва индикатор, който да измерва само едно измерение, без да измерва друго, както и обратното – агрегираните индикатори, който обобщават всички измерения често дават неточна информация, най-вече предвид иманентната противоречивост между самите измерения на устойчивото развитие.

1. Общи индикатори за измерване на устойчивото развитие

На първо място, важно е да се подчертае, че измерването на устойчивото развитие е изключително сложен процес, който отчита редица ендогенни и екзогенни фактори и поради вътрешната противоречивост на понятието често е трудно да се определи кой от индикаторите отразява възможно най-коректно степента на достигната устойчивост. Парис и Кейтс (2003) представят някои от основните инициативи за индикатори[20] (Таблица 2), като половината от тях са с глобален характер и използват национални или регионални данни – напр. *индекс на благосъстоянието, индекс на устойчивост на околната среда, екологичен отпечатък* и др. Останалите са специфични за определени държави – в САЩ се прилага GPI или *Индекс на основен прогрес*, а в Коста Рика система от индикатори за устойчиво развитие. В изследване върху устойчивото развитие на държавите в Латинска Америка, Мороте (2010)[21] прилага индекса на човешко развитие, базирайки се на индекса на национално щастие, който е въведен в Кралство Бутан.

[20] Вж. Parris, T. M. and Kates, R. W. (2003) "Characterizing and Measuring Sustainable Development", *Annual Reviews of Environment and Resources,* 28, p. 559-86.
[21] Вж. Elsa-Sofia Morote, Ed. D. (2010) "The Impact of Human Development on the Gross Domestic Product in Latin American Emerging Markets", *La Educacion*, ISSN 0013-1059, N143.

Таблица 2. Дефиниции за устойчиво развитие според някои инициативи за индикатори за измерване на устойчивото развитие[22]

Инициатива за индикатори	**Брой индикатори/под-индикатори**	**Какво трябва да се съхрани?**	**Какво трябва да се развие?**	**За какъв период?**
Комисия върху устойчивото развитие	58	Климат, чист въздух, продуктивност на повите и океаните, чиста питейна вода и биоразнообразие	Равенство, здравеопазване, образование, подслон, сигурност и население	Спорадично, до 2015 година
Консултативна група върху усточивото развитие	46	Климат, чист въздух, продуктивност на почвите и океаните, чиста питейна вода и биоразнообразие	Равенство, здравеопазване, образование, подслон, сигурност и население	Не се посочва, използват се данни за 1990 и 2000 година

[22] Kates, R. W., Parris, T. M. and Leiserowitz, A. A. (2005), "What is Sustainable Developent? Goals, Indicators, Values, and Practice", *Environment: Science and Policy for Sustainable Development,* Vol. 47, Number 3, pp. 8-21.

Индекс на благосъстоянието	88	Състояние, при което екосистемата запазва своето разнообразие и качество – по този начин и капацитета си да поддържа хората и живота на планетата – както и потенциала си да се адаптира към промените при избора и възможностите за в бъдеще	Състояние, при което всички членове на обществото могат да определят и отговорят на потребностите си и разполагат с голям набор от възможности да реализират потенциала си	Не се упоменава; използват се най-актуални данни – от 2001 – като се включват наскоро претърпели промяна индикатори (напр. инфлация и обезлесяване)

Индекс на екологична устойчивост	68	Жизненоважни екологични системи се поддържат на здравословни нива и до етап, до който нивата се подобряват, вместо да западат; нивата на антропогенен стрес са достатъчно ниски, за да предопределят ниски нива на негативно влияние върху екологичната система	Устояването на екологични бедствия (ниското ниво на уязвимост е знак, че се достига по-високо ниво на устоййчивост); институции и социални модели на умения, отношения и мрежи, които дават началото на ефективни решения за екологични проблеми, както и взаимодействието между държавите при управление на екологични проблеми от обща значимост.	Не се упоменава, използват се най-актуални данни от 2002 година и се включват някои индикатори, претърпели наскорошна промяна (като напр. обезлесяването) или предсказана промяна (като напр. брой население през 2025 година)
Индекс на основен прогрес	26	Чист въздух, земя, вода	Икономическо представяне, семейства и сигурност	Не се споменава, изчислява се годишно – от 1950 до 2000 година

Група на глобалния сценарий	65	Запазването на здравословното състояние на населението, услугите и привлекателността на Планетата налага стсабилизиране на климата на сигурни нива, устойчивост на енергията, материалите и водните ресурси и поддържане на световните екосистеми и хабитати	Институциите, който да създадат условия за отговаряне на нуждите на обществото от храна, вода и здраве, както и да предосатвят възможности за образование, заетост и участие	До 2050 година
Екологичен отпечатък	6	Площ от биологично продуктивна земя и вода, необходима да се произведат потребяваните ресурси и да се преработят отпадъците		Не се упоменава; изислява се годишно – от 1961 до 1999
Междуинституционална работна група върху устойчивото развитие на САЩ	40	Екологични, природни ресирси и услуги, свързани с екосистемите	Достойнство, мир, равенство, икономика, заетост,, сигурност, здраве и качество на живот	Настоящи и бъдещи поколоения

Коста Рика	255	Услуги на екосистемите, природни ресурси, биоразнообразие	Икономическо и социално развитие	Не се упоменава, включва някои времеви серии от 1950
Индикатор на Бостънската група	159	Открити/зелени терени, чист въздух, чиста вода, екосистеми, биоразнообразие и естетика	Жители, култура, икономмика, образование, подслон, здраве, сигурност, технология и транспорт	Не се упоменава; използват се най-актуални данни от 2000 година и някои индикатори, които наскоро са претърпели промяна (напр. промяна в нивата на бедност)
Глобална инициатива за докладване (GRI)	97	Редуцирано потребление на суровини и редуцирани емисии на замърсители от производството или потреблението на продукти	Доходност, заетост, разнообразие на работната ръка, достойнство, здраве/сигурност на работната ръка, здраве/сигурност и защита на личните интереси на потребителите	Настояща година на докладване

Източник: Kates et al. (2005), p. 14

2. Оценка на ползите от опазване на околната среда

Когато се разглежда определено инвестиционно намерение, което има принос за опазване на околната среда, често разходите за извършването му са значително повече от ползите. Разглежда се ефекта на инвестицията върху БВП, но устойчивото развитие, както вече отбелязахме, включва много повече измерения от чисто икономическия растеж – необходимо е да се разгледат както икономическите разходи, така и ползите от конкретната дейност.

Екологичните индикатори добиват популярност в началото на 70-те, след създаването на Съвета за качество на околната среда.[23] Целта на Съвета е била да предоставят информация на американските граждани за качеството на околната среда.

Някои категории на замърсяване са трудно измерими. Сравнително лесно е да се характеризира замърсяването на водите чрез използване на 20, 30, 40 или 80 параметъра. Например, в САЩ питейната вода трябва да се тества за наличие на 86 химични елемента, които трябва да отговарят на определени стандарти. Ако химичните елементи се изменяха в една посока при всяко тестване на водата, това би улеснило процеса, но техните стойности варират, като някои могат да достигнат високи стойности в една извадка и ниски в друга. Също така, някои замърсители на водата и въздуха са по-трудни за измерване от други. Когато оценяваме нивото на замърсяване на водите, трябва да отчетем фактори като загуба на териториални системи и хабитати, загуба на зони за мътене и отглеждане на определенни животински видове, както и крайбрежното замърсяване. Същевременно, има и загуба на културни ценности, на капацитет за отдих, на уединение или изобщо загуба на естетични ползи. При оценка на качеството на въздуха следва да отчетем два основни фактора – загуба на видимост и вредите върху човешкото здраве. Тези фактори могат да са с локален ефект (в рамките на една държава или регион), а понякога и да обхващат по-обширни територии (с междудържавен или глобален характер).

[23] Вж. Council on Environmental Quality (CEQ), Достъпно на: http://www.whitehouse.gov

3. Индикатори за въздействие върху околната среда

Какво представляват екологичните индикатори? Те са необходими, тъй като националните правителства и международните агенции трябва да знаят какви са последствията върху околната среда от икономическото развитие, какво може да бъде направено, и каква ще е стойността за отстраняване на щетите. В САЩ корпорациите инвестират значителен финансов ресурс за подобряване на качеството на въздуха и водите. В развиващите се страни финансирането се предоставя от международните агенции. Те трябва да могат коректно да направят оценка на инвестиционния портфейл, като по този начин се прави труден избор между държавите и секторите. Например, дадена инвестиционна компания може да бъде затруднена в това да избира между инвестиция в подобряване качеството на водите в Китай или увеличаване на производствения капацитет на държавата, което от своя страна може да допринесе за повишаване на стандарта на живот, но може и да доведе до ново замърсяване на водите.

На световната Среща на върха по проблемите на устойчивото развитие, проведена през 2002 година в Йоханесбург, ЮАР, е отбелязано, че е необходимо да се отчетат два фактора – **за по-слабо развитите държави е важно да има превес на развитието над устойчивостта, докато развитите държави би следвало да координират развитието си с критериите за устойчиво развитие и опазване на околната среда.**

Могат да се обособят три основни групи от фактори[24], които налагат използването на екологични индикатори:

- ***Първа група – кафяви фактори:*** кафявите индикатори се занимават с конвенционалните проблеми на замърсяването (градски, индустриални, селски, земеделски, минно-добивни, горски, както и неопределими източници на замърсяване). Традиционно те се измерват в тонове на ден. Можем да определим стандарти на емисиите и след това да проследяваме разходите, необходими за изпълнението им.

[24] Rogers et al. (2010), *An Introduction to Sustainable Development*, Glen Educational Foundation, Inc, Earthscan, London : Washington, DC, p. 109.

- ***Втора група – зелени фактори:*** зелените индикатори обхващат повече на брой и вид екологични фактори като биоразнообразието, опазване на почвата и морските екосистеми.

- ***Трета група – червени фактори:*** червените индикатори трябва да отразяват екологичните политики, институции и законодателство.

Емисиите на вредни газове не убиват директно хората, по-скоро концентрацията им в околната среда (кафявия фактор) оказва вредно влияние върху околната среда и хората. Следователно, вместо да се измерват „тонове на ден“ при оценка на качеството на въздуха и водата, би следвало да отчитаме микрограма на кубичен метър (или милиграма на литър вода). По този начин, с поставяне на стандарти за средата, могат да се изчислят и разходите за спазването им.

За зелените и червени фактори е по-приемливо да се използват индикатори на въздействието, като се прилагат физични параметри. Това, което има значение за анализа, не е самото състояние на околната среда, а цялостното въздействие на тези фактори след отделянето и разпръскването им в природата. С други думи, тук е необходимо да се отчетат – нива на смъртност, заразяване, както и щети върху икономиката и околната среда. Някои от тези фактори могат да се измерват като стандарти на изпълнение.

4. Начини за измерване на устойчивото развитие

Номинална скала

Най-опростеният начин за измерване е номиналната скала, която включва разделянето и класифицирането на обектите в ясно разграничими категории и след това преброяване на членовете на всяка категория. Видовете птици могат да са обект на такъв тип измерване. След разпределянето им в различни категории, може да се преброи броя на популацията във всяка отделна категория.

Ординерна скала

Второто ниво на измерване е ординерната скала – подреждането на класове и индивиди. При вида измерване, обектите се причисляват към определени класове и се ранкират или директно могат да се ранкират без да се разделят на класове. Много индикатори са базирани на ранкиране, но не рядко математическите правила се нарушават, когато се сумират отделните ранкове.

Интервални и пропорционални скали

Най-високото ниво на измерване е интервалната или пропорционална скала. Двете са сходни, но пропорционалната скала налага определянето на нулева точка. Температурата, например, е интервална скала. Можем да наблюдаваме разликите между ниските и високи температури и да измерваме магнитуда на тези разлики, но това не е пропорционална скала, тъй като 40^0 не е два пъти по 20^0. Дефиницията за абсолютна нула е минус 273^0 по Келвин, следователно Келвин е пропорционална скала.

5. Ограниченост на БВП като измерител на растежа

БВП измерва само пазарните проявления – произведените продукти и услуги - без да се отчита свободното време, подобренията в качеството на живот, нарушаването на качеството на околната среда или изчерпването на природните ресурси, както и немонетаризираните ползи за обществото. От друга страна, интензивното замърсяване на околната среда налага извършване на значителни разходи за възстановяване на природния капитал, което ще доведе до увеличаване на БВП. По време на Втората световна война, брутният вътрешен продукт (или тогава наричан само брутен национален продукт) е бил използван за измерване на производствения капацитет за нуждите на фронта. Оттогава БВП се използва като показател за икономическо развитие. Индикаторът се използва широко от политици, икономисти и международни агенции като първичен показател за икономическото състояние и благоденствие на дадена нация. Независимо, че създателят му Саймън Кузнец през 1934 година не му е отредил тази роля. Вместо да разграничава разходи от ползи, производствени дейности от разрушителни или устойчиви от неустойчиви, БВП отчита само, че всяка монетарна транзакция допринася за социалното благоденствие по

дефиниция. По този начин, разходи вследствие на престъпления, инциденти, токсично замърсяване, природни бедствия, затвори и корпоративни измами се отчитат наравно със социално продуктивни инвестиции в изграждане на жилища, образование, здравеопазване или транспорт. Методът е сходен на отчитаните от дадена фирма бизнес операции и изглежда също толкова нелогично ако за изчисляване на финансовия резултат се сумират приходите и разходите или се съберат активите и пасивите.

БВП не отчита немонетаризираните ползи за обществото като например доброволческата дейност или контрола върху наводненията, филтрирането на водите, отделянето на въглероден диоксид, образуването на почвите и поддържането на генетичното разнообразие. Индикаторът не отразява дейности, свързани със социалното подпомагане като отглеждане на деца и грижи за възрастни, менторство или екологично възстановяване. Всъщност, БВП пренебрегва цялата неформална или не-монетарна икономика. В анализ на Шнайдер и Енсте (Schneider and Enste, 2002) се споменава, че МВФ отчита значителен процент на „неформалната икономика“ – 44% от БВП на развитите държави, 30% на държавите в преход и 16% за икономиките от ОИСР. За САЩ тя съставлява близо 9% от БВП.

Предвид посочените недостатъци на БВП, наблюдаваме следните парадокси:

- ***БВП се увеличава с дейности, които допринасят за замърсяване на околната среда и след това отново с дейности за почистване***. Оттук следва, че замърсяването има двоен принос за икономиката, тъй като БВП нараства при производството на токсични химикали и отново когато сме принудени да ги почистим.

- ***БВП се увеличава вследствие на престъпността***. Индикаторът отчита разходи, свързани с престъпления във вид на загубена или увредена собственост, както и разходи за охранителни системи, като ги сумира с икономическите приходи и по този начин приема престъпността като позитивно влияеща върху икономиката.

- ***БВП не отчита неравенството в доходите***. Няма разлика между това дали определена сума се дава за луксозни развлечения или за отстраняване на последици от природни бедствия.

- ***БВП нараства при изчерпване на природните ресурси.*** Изсичането на горите, например, е добро за икономическия прогрес, след като се добавя към нарастващия БВП.

В резултат на посочените недостатъци на БВП, са правени редица опити за намиране на адекватен заместител, който да дава коректно измерване на икономическото развитие – т.нар. „зелен БВП“. Основната цел на тези заместители е да се предостави по-коректна методика за измерване на благосъстоянието и да се прецени дали дадена икономика постига напредък в устойчивото си развитие[25]. Два от най-известните „зелени“ БВП системи са ***Индекса на устойчиво икономическо благосъстояние (ISEW – Index of Sustainable Economic Welfare)*** и ***Индекс на основен прогрес (GPI - Genuine Progress Indicator)***. В държави като Австрия, Чили, Германия, Италия, Холандия, Шотландия, Швеция и Великобритания се използва ISEW, докато в САЩ и Австралия по-приложим е GPI.[26]

Изчисленията включват разходи за индивидуално потребление, които са претеглени с индекс на неравенство в доходите, за да се отрази социалната цена на неравенството и намаляващата възвращаемост към дохода, който получават богатите. След това се отчитат намаления вследствие на разходи за замърсяване или разходи вследствие на автомобилни инциденти, както и разходи, които отразяват нежеланите последици от икономическото развитие. Изваждат се също така и разходи за изчерпване на природните ресурси, с което се отчитат немонетаризираните ползи и се прави разлика между дейности подобряващи благосъстоянието и такива, които го влошават. В резултат се прави ясно разграничение между устойчивото и неустойчиво потребление.

Ето защо е необходимо да се прави разлика между икономически растеж, икономическо развитие и устойчиво развитие.

Икономически растеж на дадена държава е цялостното подобрение на произведените стоки и услуги. Той се определя чрез събиране (агрегиране) на данни за определен период от време и се измерва чрез БВП.

[25] Вж. Hanley, N. (2000), “Macroeconomic measures of sustainability”. Journal of Economic Surveys 14 (1), pp. 1-30.
[26] Вж. Neumayer, E. (1999), “The ISEW – not an index of sustainable economic welfare.” Social Indicators Research 48(1), pp. 77 – 101.

Икономическо развитие на една държава е подобрението на живота на нейните граждани. То се наблюдава в подобрения стандарт на живот, доходи, финансова стабилност, производителност на труда и структура на икономиката. ***Устойчиво икономическо развитие*** е това развитие на държавата, при което се постига икономически растеж и икономическо развитие, като същевременно се запазват природните ресурси и се гарантира социална стабилност. Най-често използвани измерители са Индекса на Човешко Развитие (ИЧР) и Индекса за напредъка по целите за развитие на ООН (SDG index).

Няколко примера:

1. ***Таджикистан и Пакистан.*** Според *Доклада за човешкото развитие на ООН*[27] за 2025 г. ИЧР на Таджикистан е 0,691, докато този на Пакистан е 0,544. Следователно Таджикистан има значително по-високо равнище на човешко развитие, въпреки че икономическите възможности и доходите в двете държави са сравнително ниски. По данни на Световната банка БВП на глава от населението през 2024 г. е приблизително 1341 щ.д. за Таджикистан и 1479 щ.д. за Пакистан. Това показва, че по-високият ИЧР на Таджикистан не е резултат от по-висок номинален БВП на човек, а от съчетанието на доходи, образование и продължителност на живота.

2. ***Грузия и Шри Ланка.*** През 2023 г. ИЧР на Грузия е 0,844, а на Шри Ланка – приблизително 0,776. Така Грузия има по-висок ИЧР, въпреки че Шри Ланка традиционно се отличава с добри резултати в здравеопазването и образованието. През 2024 г. БВП на глава от населението е приблизително 8968 щ.д. в Грузия и около 4500 щ.д. в Шри Ланка. Следователно в този случай по-високото равнище на човешко развитие в Грузия се съчетава и с по-висок номинален БВП на човек.

3. ***Франция и САЩ.*** През 2023 г. ИЧР на САЩ е 0,938, докато този на Франция е приблизително 0,920. И двете държави попадат в категорията на много високото човешко развитие, но САЩ имат предимство по този показател. Разликата в икономическото производство на човек също е съществена: през 2024 г. БВП на глава от населението е приблизително 86 170 щ.д. в САЩ срещу около 46 150 щ.д. във Франция. Следователно по-високият доход на човек в САЩ се съчетава с по-висок

[27] Вж. Доклад за човешкото развитие (2025): https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2025

ИЧР, но разликите между двете държави не могат да се обяснят единствено с доходите.

4. ***Катар и Уругвай***. През 2023 г. ИЧР на Катар е 0,886, а на Уругвай – 0,862. И двете държави се характеризират с високо равнище на човешко развитие, но Катар има предимство по този показател. По данни за 2024 г. БВП на глава от населението е приблизително 75 685 щ.д. в Катар и около 23 900 щ.д. в Уругвай. Разликата в номиналния БВП на човек е значителна, но тя не се отразява пропорционално върху ИЧР, тъй като индексът включва и здравни и образователни показатели, Които очевидно са много по-добри в Катар.

През 80-те години Кралство Бутан въвежда индекс - Брутното Национално Щастие (БНЩ) – който утвърждава в конституцията си. БНЩ е свързано с премахване на всички трудности, които имат публичен характер чрез политики, програми и свързани публични разходи, особено в развиващите се икономики. В Кралство Бутан БНЩ включва следните пет елемента (вж. Фиг. 2)[28]:

Социален*: човешко развитие*

Икономчески*: устойчиво, гъвкаво, балансирано и справедливо развитие*

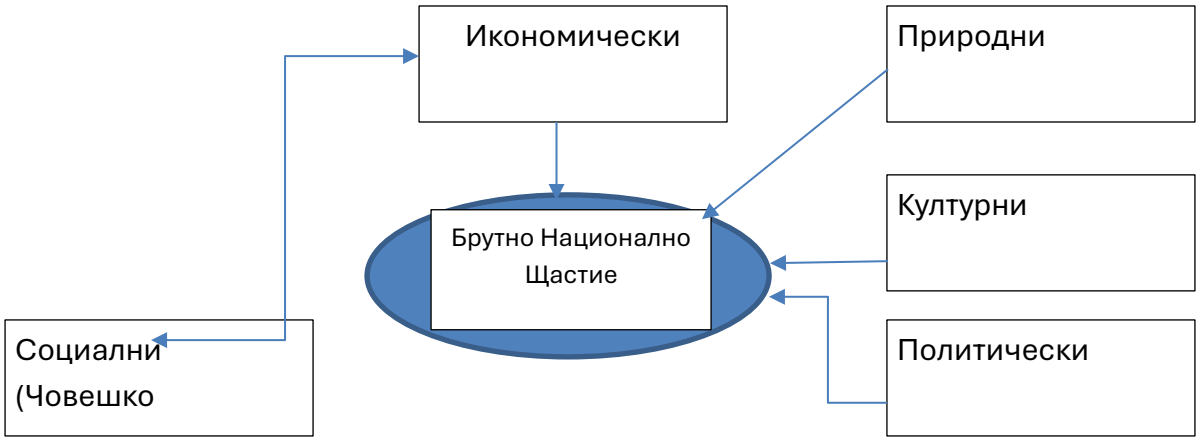
Политически*: независимост, суверенност и национална сигурност, държавност и управление*

Културни*: Идентичност, единство и хармония, запазване и промотиране на културата и наследството*

Екологични*: Съхранение чрез екологично устойчиво развитие*

[28] Вж. Elsa-Sofia Morote, Ed. D. (2010), The Impact of Human Development on the Gross Domestic Product in Latin American Emerging Markets, *La Educacion*, ISSN 0013-1059, N143.

Фиг 2. Пет измерения, съставляващи Брутното Национално Щастие

Източник: Elsa-Sofia Morote (2010), p. 3

Самият икономически растеж няма да бъде запазен, освен ако не е предхождан или придружен от подобрения в човешкото развитие и конкретно в две измерения, които се използват за оценка на Брутното Национално Щастие на определена държава – социалното и икономическото.

Инвестирането в човешкото развитие, като например увеличаване на образователното ниво на населението, може да допринесе за увеличаване на икономическия растеж; въпреки това, тази връзка не винаги е директна и съществуват някои ключови променливи, като например заетостта, които могат да й повлияят. Заетостта е важен фактор, както и държавните политики за решаване на проблема с безработицата чрез подобрения в образователната система. Този процес ангажира три основни участника: висшите училища, частният икономически сектор и правителствата.

6. Индекс на човешко развитие – ИЧР (HDI - Human Development Index)

Всяка година UNDP (United Nations Development Programme - Програмата за развитие към ООН)[29] публикува ранкинг на държавите съгласно оценка на индекса на човешко развитие (ИЧР). Този индекс, въведен от нобеловия лауреат Амартя Сен, се счита за по-съвършен инструмент за анализ на устойчивостта, отколкото само БВП на глава от населението, особено предвид отчитането на напредъка в социалното измерение. Критериите, заложени от Сен, са **три: продължителност на живота, ниво на образование**

[29] Вж. *Доклад за човешкото развитие*. Достъпно на: www.ndr.undp.org/reports/

и ниво на доходи. Всеки от тези три основни компонента, съдържа редица под-показатели: брой смъртност при раждане, заболявания, здравословно състояние /видове болести/; брой на завършилите основно, средно и висше образование, БВП на глава от населението /покупателна сила/.

Норвегия, Канада и Швейцария обичайно заемат първите места в класацията по ИЧР, следвани от САЩ, Франция, Германия и Великобритания (с индекс над 0.80). В края на списъка са държави като Етиопия, Нигер, Чад, Йемен, Буркина Фасо и ЦАР (с индекс под 0.55). В доклада за 2023 година водещо място заемат Исландия (0.972), Норвегия (0.970), Швейцария (0.970), Дания (0.962), Германия (0.959), Швеция (0.959), Австралия (0.958), Китай (0.955), Холандия (0.955), Ирландия (0.949), Сингапур (0.946) и САЩ (0.938). България заема 55-о място с 0.845, предшествана от Сейшели (0.848) на 54-о място и следвана от Грузия на 57-о място с 0.844. Последните места по ИЧР заемат съответно Сомалия с 0.404 (192-то място) и Южен Судан с 0.388 (193-о място).

Интересно е да се отбележи, че данните не се изменят съществено от година на година. Например, за да има съществена промяна в индикатора, отразяващ продължителността на живота е необходимо да минат няколко десетилетия, както и за промяната в нивата на грамотност и степента на образование. Доходът, обаче, може съществено да варира през различните години.

ИЧР е в силна корелационна зависимост с БВП на глава от населението, който всъщност в определен момент се очаква дори да замести. Тази близка зависимост се дължи на факта, че продължителността на живота е силно зависима от БВП на глава от населението – т.е. нивото на разполагаем доход. Същото до голяма степен се отнася и до нивото на грамотност и образование (вж. Фиг. 3). *По този начин, ИЧР разширява значимостта на информацията, която получаваме от БВП на глава от населението, добавяйки допълнителни индекси и под-индекси, които са взаимозависими помежду си*. Ето защо, ИЧР е особено популярен и приложим при сравняване на държави, особено държави с близки стойности на БВП на глава от населението.

Фиг. 3. Индекс на човешко развитие

HD = f {продължителност на живота, знание, доходи}
Продължителност на живота = ниво на смъртност при раждане
Знания = 2/3 ниво на грамотност при възрастните + 1/3 среден брой години на образование
Доходи = БВП на глава от населението, изразено в монетарната единица
Всеки фактор се измерва с долна и горна граница (максимум и минимум)
Напр. за продължителност на живота = (реална – минимална)/(максимална – минимална) = 48.4 – 25 / 85 - 25

Източник: P. Rogers et al. (1997), p. 38[30]

7. Промени в ИЧР след 2010 година[31]

Индексът на човешко развитие служи за съпоставка както за социалното, така и за икономическото развитие. Той е обобщаващ индикатор за измерване на дългосрочно развитие на определена държава в три основни направления: дълъг и здравословен начин на живот, достъп до образование и достоен стандарт на живот. ИЧР е въведен през 1990 година с цел да подчертае, че хората и техните възможности трябва да са основният критерий за развитие на държавите, а не единствено икономическият им растеж.

През 2010 година в Доклада за човешкото развитие на ООН[32] са въведени някои промени в индикаторите, измерващи нивото на знания и достоен стандарт на живот, както и методът за изчисляване на ИЧР. Това е резултат от някои критики, отправени към индекса, както и опит да се подобрят наличните данни.

[30] Вж. Rogers, P., Kazi F Jalal, Bindu N Lohanim Gene M Owens, Chang-Chung Yu, Christian M Dufournaud, and Jun Bi. *Measuring Environmental Quality in Asia.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997, p. 38.
[31] Вж. Gaye, A..“Contributions to Beyond Gross Domestic Product (GDP): the Human Development Index (HDI). Augist, 2011. Accessed at: http://ec.europa.eu/environment/beyond_gdp/download/factsheets/bgdp-ve-hdi.pdf
[32] Вж. United Nations Development Programe, Human Development Report, http://hdr.hdp.org

Преди 2010 година, компонентата „знание“ от ИЧР се е измервала с ниво на грамотност на възрастните, комбинирана със съотношение на основно, средно и висше образование; достойният стандарт на живот, измерен като БВП на глава от населението и адаптиран спрямо паритета на покупателната способност (PPP US$); и дълъг и здравословен начин на живот, измерен спрямо продължителността на живота след раждане. През 2010 година, индикаторите, които измерват нивото на знания се заменят с очакваните години училищно образование при децата и средно годините училищно образование на възрастните над 25 години. Компонентата достоен стандарт на живот се променя от БВП на глава от населението на Брутен Национален Доход (БНД) на глава, а индикаторът, измерващ продължителния и здравословен начин на живот не се изменя.

Индикаторите се променят поради няколко причини. Нивото на грамотност, използвано при изчисляване на стария ИЧР (който е бинарна променлива – т.е. грамотен или неграмотен, без вътрешна градация), не е достатъчен измерител на нивото на знания, достигнати от възрастното поколение, докато брутното съотношение на записаните не дават индикация за посещаемост на учебния процес. Средният брой години училищно образование дава информация за формирането на човешкия капитал в дадена държава, докато очакваните години образование е показател за броя години, които едно дете на предучилищна възраст може да очаква да получи, ако се приложат преобладаващи модели на училищно образование за специфични възрастови групи.

БВП е монетарната стойност на стоките и услугите, произведени в дадена държава, независимо колко от тях остават в държавата. Брутният национален доход (БНД) изразява доходът, начислен на жителите в дадена държава, включително международни движения на капитали като освобождаване от мита, но изключва доходът, получен в държавата и изнесен в чужбина. Ето защо се приема, че БНП е по-коректен измерител на икономическото благосъстояние на дадена държава.

Новите индикатори имат и някои ограничения – не се отчита качеството на получено ниво на образование; очакваните години на училищно образование не са стриктно сравними между държавите, защото нито продължителността на учебните години, нито

качеството на образованието е еднакво във всяка държава. В допълнение, не се отчитат ефектите на повторяемост.

Индикаторите, участващи като компоненти на ИЧР са изразени в различни единици – три индикатора – продължителност на живота при раждане, среден брой години училищно образование и очаквани години образование се измерват в години, докато БНД на глава от населението се измерва в покупателна сила (purchasing power in US$). Комбинирането на индикаторите в индекс налага трансформирането им в агрегиран индикатор без мерна единица, в диапазона между 0 и 1.

8. Ограничения на ИЧР и бъдещи перспективи

Човешкото развитие е широка концепция, която не може да се обхване от един композиран индикатор. ИЧР отразява само тези данни, които съставляват неговите компоненти. Други важни измерения на човешкото развитие като например политическа свобода, устойчивост на околната среда и ниво на етническа търпимост не се измерват.

ИЧР също така не е създаден, за да оценява прогреса в човешкото развитие в рамките на кратък период от време, защото някои от неговите компоненти не са приспособими спрямо краткосрочни промени в политиките. Поради това, индексът измерва частично минали постижения, тъй като компонентите са съставени от постоянни и променливи величини, което затруднява някои правителства.

От въвеждането му през 1990 година, ИЧР е под непрекъснат анализ като рамка, методология и база данни. Независимо от направените подобрения, индикаторът тепърва ще се усъвършенства. Измерването на човешкото развитие ще зависи от наличието на социални индикатори, които измерват политическата свобода, индикатор на богатството, който е дезагрегиран от полова принадлежност, както и други показатели за икономическо благосъстояние.

9. Индекс на основен прогрес (Genuine Progress Indicator) [33]

Индексът на основен прогрес – GPI – консолидира критични икономически, екологични и социални фактори в единна рамка от 26 индикатора с цел да даде реалистична и обективна представа за постигнатия напредък на държавите във всяко едно от тези направления и да очертае политиките, които трябва да се прилагат за постигане на устойчива икономика. Чрез ясното разграничаване на икономическа дейност, която намалява природния и социалния капитал, от дейност, която ги увеличава, GPI и неговите разновидности са създадени, ***за да измерват икономическото благосъстояние, а не единствено и само икономическата дейност***.

Въпреки многото преимущества, GPI има и някои недостатъци, като например това, че отчитайки неравенствата в доходите, индексът не отчита степента на политическа свобода или равенството между половете. Също така, добавянето на разходи като загуба на свободно време и шумово замърсяване са неясни, тъй като е възможно те да са били вече изчислени при отчитане на решенията на домакинствата.

Дийц и Нойнайер (2006) предлагат методика за изчисление на GPI, която е базирана на следните четири компонента: (1) оценка на изчерпването на невъзобновимите ресурси; (2) кумулативните разходи от дългосрочното замърсяване на околната среда; (3) приравняването на индивидуалните разходи за потребление към неравенството в доходите; (4) изваждане на разходите за опазване на биокапацитета.

Основните елементи на GPI индекса, които се използват при изчисляването му са:

Индивидуално потребление

Индивидуалното потребление на стоки и услуги е ключово за изчисляване на БВП и отправна точка при изчисляването на GPI, тъй като се интересуваме като краен резултат от благосъстоянието, което е следствие от потреблението, а не от монетарната стойност на производството.[34] Индивидуалното потребление е приблизително три пъти по-голямо от

[33] Вж. Talberth, J., Cobb, C. and Slattery, N. (2006), *The Genuine Progress Indicator 2006. A Tool for Sustainable Development.* Redefining Progress.

[34] Вж. Lawn, P. (2005), "An assessment of the valuation methods used to calculate the Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), Genuine Progress Indicator (GPI), and Sustainable Net Benefi t Index (SNBI)." Environment, Development, and Sustainability 2005(7): 185-208.

разходите за бизнес инвестиции и държавните разходи. През 2004 година, индивидуалните разходи за потребление в САЩ са били на стойност около 7.6 млрд. долара, сравнени с 1.2 млрд. долара през 1950 година.

Индекс на разпределение на дохода (Джини Индекс – Gini Index)

Съществуват много емпирични доказателства, че нарастващото неравенство в дохода възпрепятства икономическото благосъстояние.[35] Многото различия при разпределяне на дохода могат да са застрашаващи за икономическото благосъстояние, като водят до увеличаване на престъпността, намаляване на продуктивността на трудещите се и намаляване на инвестициите. Също така, GPI отчита неравенството в доходите като дисконтира индивидуалните разходи за потребление със сумата на неравенството, което се запазва за дадена година, като се използва индекса на Джини и индекса на разпределение на дохода.

Джини индексът е разликата между реалното разпределение и равното разпределение по доход в квинтили. Джини индексът е в диапазон от 0 (когато всички домакинства са с еднакъв доход) до 1 (когато дадено домакинство получава целия доход). По този начин, колкото е по-голям Джини индексът, толкова е по-голямо неравенството в доходите или е по-голям процентът агрегиран доход, получен от домакинствата с най-висок доход. Той сравнява настоящото разпределение на доходите с идеалното равно разпределение на агрегирания доход, като дава равно тегло на всички нива на доход, калкулирайки квадратния корен на сумата на разликата от квадратите на всеки квинтил от 20% дял.

Претеглено индивидуално потребление

Претегленото индивидуално потребление разделено на индекса на разпределение на доходите по 100.

[35] Вж. Hsing, Yu. (2005). "Economic growth and income inequality: the case of the U.S." International Journal of Social Economics 32(7): 639-47.

Стойност на домакинска дейност и отглеждане на деца

Работата, която се извършва в домакинствата е по-значима от голяма част от работата, която се извършва в офисите, заводите и магазините. Въпреки това, голяма част от нея не се отчита в националния доход. Същевременно, отглеждането на деца срещу заплащане като услуга се отчита към БВП. Другите дейности, свързани с поддръжката на дома (почистване, градинарство и др.) също допринасят за икономическата активност. Този показател е въведен от икономиста Робърт Айзнер, който отчита времето за извършване на домакинска работа умножено по еквивалентната стойност, която би била заплатена, ако се наеме външен човек за извършването й.

Стойност на висшето образование

Съществува доста задълбочен дебат дали този елемент да бъде включен в изчисляването на GPI. При първите изчисления ролята на висшето образование не е била отчитана в индекса, тъй като разходите за него са били приемани за инвестиция. Някои изследвания разглеждат висшето образование като потребление, а други като предпазен механизъм и съответно разход.

Стойност на доброволческата дейност

Голяма част от дейностите в САЩ не се заплащат, особено дейности, които се инициират от общности. Дейностите, извършвани от граждански движения, духовенството или младежки организации са необходими, особено при бедствия, последствията от които не могат да бъдат поети от държавата. Всички те, обаче, не се отчитат в БВП. Стойността им се изчислява по сходния метод за остойностяване на домакинската работа – умножаване на часовете доброволческа дейност с алтернативната цена, която би била заплатена при наемане на работна ръка.

Услуги на магистралите и улиците

GPI индексът не включва голяма част от държавните разходи, например разходите за отбрана, тъй като те имат защитен механизъм и предпазват от ерозиране на качеството на живот. От друга страна, някои публични блага генерират доходи от използването им също както и частните блага. Голяма част от тази категория са приходите от улици и магистрали.

Разходи в резултат от престъпността

Престъпността значително увеличава размера на разходите за обществото – медицински разходи и разходи от унищожено или откраднато имущество. Други разходи, свързани с престъпността, имат психологически последствия, като например травмите от насилието или неизползваните възможности, защото хората се страхуват от кражби и насилие. Разходите за предпазване от престъпни действия като аларми, охранителни системи и др. се изваждат от GPI индекса, защото те не допринасят за благосъстоянието на домакинствата, а ги предпазват от нападения.

Загуба на свободно време

БВП създава илюзията, че нациите стават по-богати, а същевременно хората работят все повече, за да могат да произвеждат и купуват повече и да плащат лихвите по нарастващите им задължения. Именно затова, GPI индексът отчита загубата на свободно време, която е следствие от нарастващия обем на производство.

Разходи вследствие на недостатъчна заетост

GPI не изчислява последиците от безработицата, въпреки че те имат висока социална цена. Недостатъчната заетост обаче се отчита като разход в индекса, защото се наблюдава при хронично безработни, обезкуражени да намерят работа или възпрепятствани по друг начин като липса на грижи за деца или транспорт. Тези разходи се поемат от съответните индивиди и техните семейства. Обществото обаче също трябва да заплати цена в тези случаи, защото ограничените възможности за работа водят до алкохолизъм, самоубийство, психични заболявания, престъпност, насилие или други негативни последици. GPI индексът отчита всеки час на липса на заетост като разход по същия начин, както отчита часовете свободно време като приход.

Разходи за придвижване

Голяма част от времето на работещите в градските територии преминава в пътуване до и от работното място. БВП не отчита алтернативната цена на времето, прекарано в придвижване – време, което може да бъде прекарано в почивка, на работа или в сън. Именно

този недостатък се отчита от GPI, който изважда разходите за придвижване при калкулацията.

Разходи за намаляване на замърсяването

Част от разходите, които домакинствата извършват, за да намалят замърсяването са разходи за филтриране на въздуха и водата. Това са защитни разходи, които не подобряват благосъстоянието на домакинствата, а само компенсират екстерналиите – т.е. замърсяванията, причинени в резултат от икономическата дейност.

Разходи вследствие на автомобилни произшествия

Щетите и икономическите загуби вследствие на автомобилни произшествия представляват съществен разход в резултат от индустриализацията и нарастващия обем на трафика. GPI използва статистика на инцидентите от наранявания и икономическите загуби в резултат от тях. Данните включват произшествия с моторно-превозни средства, независимо от степента на нараняване, като се отчита загубата на заплащане, разходи за престой в болница и лечение, разходи за погребение и застраховки.

Разходи вследствие на замърсяване на водите

Водата е един от най-значимите природни активи. Въпреки това националният доход не отчитан нито количеството, нито качеството на водните ресурси, както и степента на нанесени щети. В рамката на GPI индекса, разходите за замърсяване на водите се определят от: (1) нарушаване на качеството на водата; (2) замърсяване вследствие на производствен процес.

Разходи вследствие на замърсяване на въздуха

Разходите, причинени от замърсяването на въздуха не се изчисляват от БВП, а имат съществени последици върху околната среда и здравето на населението.

Разходи за шумово замърсяване

Тези разходи съставляват много малък, но все пак значим процент от GPI, като намаляват с 1% на годишна база.

Загуба на блатни територии

Блатните територии са най-продуктивните хабитати в света. Въпреки това, стойността им не се отчита, защото ползите от тях са по-скоро приети за публични блага, за които няма реална цена (неизключваеми публични блага). GPI индексът поправя този недостатък, като оценява стойността на услугите, които не се извършват при трансформиране на тези територии за друго предназначение.

Загуба на земеделска земя

Загубата на природен или произведен капитал генерира разходи както за настоящите, така и за бъдещите поколения във вид на загубени услуги от този капитал. Разрушавайки земеделската земя, губим жизнено важна услуга на екосистемите – устойчиви доставки на храна. GPI изчислява загубата на земеделска земя вследствие на урбанизацията и намалената продуктивност на почвата.

2.11. Индекс на устойчиво икономическо благосъстояние (Index of Sustainable Economic Welfare)

Индексът е въведен за първи път от Дали и Коб през 1989 година.[36] Както GPI, така и ISEW използват данни за индивидуалното потребление както и БВП, но отразяват намаления, с които се отчита неравенството в доходите и разходите от престъпност, екологично замърсяване, както и загуба на свободно време. Същевременно показателите добавят сервиза на стоките за бита и публичните услуги във връзка с използване на инфраструктурата, както и позитивите от доброволческата и домакинска дейност.

2.12. Индекс на екологична ефективност (Environmental Performance Index)

Глобалният ранкинг за измерване на състоянието на околната среда (екологичната ефективност) е създаден от екип специалисти, ръководени от Даниел Исти[37]. Докладът ранкира 178 държави по 20 индикатора, които проследяват развитието по девет основни категории: екологично здраве, замърсяване на въздуха, водни ресурси, гори, риби,

[36] Вж. Daly, H. and John B. Cobb. (1989), *For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and Sustainable Future*. Boston: Beacon Press.
[37] Вж. Easty, D.C.; Levy, M.A.; Kim, C. H.; de Sherbin, A.; Srebotnjak, T.; Mara, V. (2008), *Environmental Performance Index;* Yale Centre for Environmental Law and Policy: New Haven, CT, USA, 2008; Достъпно на: http://epi.yale.edu

биоразнообразие и хабитати, продуктивни природни ресурси и промяна на климата. Индексът идентифицира широкоприети цели за екологично представяне и измерва напредъка на всяка държава по поставените цели в две основни области – опазване на общественото здраве и жизнеността на екосистемите. Опазването на общественото здраве се измерва чрез оценка на степента на влияние на околната среда върху здравословното състояние на населението. Жизнеността на екосистемите се оценява чрез защитеността на екосистемите и управлението на ресурсите. Необходимостта от използването на този индекс се основава на:

- *Предимствата от използване на обобщени данни при взимане на политически решения;*
- *Натискът върху правителствата за инвестиране на ограничените ресурси по възможно най-разумен начин;*
- *Поетите ангажименти за принос към устойчивото развитие в международен план след 2015 година;*
- *Заплахите от липсата на управление на екологичния риск;*
- *Бързото разпространение на стратегии за устойчиво развитие в корпоративния сектор.*

През 2014г. в индекса са въведени някои иновации и подобрения. Например – категорията „качество на въздуха и горите“ включва нови индикатори за измерване нивото на замърсяване на въздуха и промяна в горската територия. Също така, за първи път се въвежда нов индикатор за третиране на отпадъчните води, който измерва количеството им за всяка държава. Всяка от тези иновации на данните допринася за постоянно подобрение на количеството и надеждността им за целите на индекса. Индикаторът ранкира 178 държави (за сравнение през 2008г., годината на въвеждането му, дъражвите са били 149), включвайки повече държави от региона под Сахара, както и малки островни държави като Палау и Кирибати.

Резултатите от обобщените данни поставят на първо място Швейцария в ранкинга, следвана от Люксембург, Австралия, Сингапур и Чехия. Позиционирането на Сингапур на четвърто място е особено значимо и демонстрира, че предимно урбанизираните нации могат да използват гъстотата на населението, за да постигнат напредък в опазването на околната среда. Всяка държава от топ петицата е подобрила резултатите си за последните 10 години. Сред държавите с водещи икономики са Германия на шеста позиция, следвана от Великобритания на 12-та, Канада на 24-та, Япония на 26-та, Франция на 27-ма и САЩ на 33-та. Бързо развиващите се икономики от БРИКС (Бразилия, Русия Индия и Китай) имат различни проявления в представянето си, въпреки че се представят по-зле от утвърдените икономически развити държави – Русия е на 73-то място, Бразилия на 77-мо, Китай на 118-то и Индия на 155-то. България заема 41-во място в ранкинга на EPI за 2014 година.

Най-зле представилите се държави по EPI са тези, в които се наблюдава значителен икономически и политически срив, което доказва твърдението, че екологичните политики се влияят силно от политическите проблеми. Сомалия е на последно (178-мо) място, предшествана от други държави като Хаити на 176-то място, Афганистан на 174-то и Бангладеш на 169-то.

Друго значимо подобрение в EPI индекса за 2014 година е пилотното въвеждане на глобална екологична скоринг карта. Сравнението между картата и ранкирането на държавите води до формулировката на следните изводи:

1. *Възможен е значителен напредък само когато се изравнят методите на измерване и мениджмънт. В случаите, когато измерването не е достатъчно добро или мениджмънтът не е съизмерим, природните и човешки системи са в състояние на стрес.* След 1990 година повече от два милиарда души имат достъп до чиста питейна вода и живеят в санитарно-хигиенна среда, което надхвърля целите от Декларацията на хилядолетието и подобрява глобалното благосъстояние. Сходен напредък е постигнат и в защитата на естествените хабитати. По-добре организираната система от данни и ясно очертаните цели са довели до увеличен брой на защитените територии. Това ясно показва, че целевите инвестиции, основани на анализ на данни, водят до напредък.

От друга страна, EPI индексът показва, че слабо измеримите системи водят до слаби резултати. Например, морските риби са недостатъчно добре монитирани, като често данните за улова са грешни или неточни, а международните политически цели са ад хок и непълни. Не е изненадващо, че рибните популации в глобален мащаб намаляват драстично. Също така, възможностите за измерване на качеството на въздуха също са недостатъчно добре развити и слабо координирани с мениджмънта, въпреки сериозното медийно отразяване. Често липсват международни политически цели и светът наблюдава значителна стагнация по отношение на политиките и тревожно нарастваща криза на замърсяването на въздуха в значителен брой големи градове.

2. *Държавите с вариращо икономическо развитие имат различни траектории на вредните емисии, които оказват влияние върху промяната на климата; това налага разработването на различни политически приоритети.* Богатите държави произвеждат най-много емисии, но повечето от тях са успели да намалят въглеродната интензивност на икономическия растеж през последното десетилетие. Бързо развиващите се икономики като Бразилия, Идния и Китай нарастват бързо и са подложени на най-рязко увеличение на емисиите през последното десетилетие. В най-бедните държави, като Непал, емисиите са сравнително ниски по обем. EPI индексът показва обхвата на възможностите на държавите да достигнат цели, които не са обвързани с нарастването на доходите и подобряването на стандарта на живот, както е с други индикатори.

3. *Големите градове предлагат възможности и предизвикателства за подобряване на екологичната устойчивост.* Някои елементи на устойчивостта, като например третирането на отпадните води, се влияят ползотворно от гъсто населените урбанизирани територии. Други, в това число и замърсяването на въздуха, трудно се подобряват в такива условия. Сингапур, например, е гъсто населена, урбанизирана нация, която е в челната петица на EPI ранкинга на държавите. Отчетените високи показатели на града по третирането на отпадните води, достъп до питейна вода и подобрени хигиенно-санитарни условия показва потециала на градската инфраструктура да гарантира някои от елементите на екологичното здраве.

4. *По някои приоритетни индикатори, обаче, измерването е застрашително слабо.* Устойчивостта на земеделските практики и мениджмънта на сладководните ресурси, например, нямат надежден метричен модел, с който да се идентифицират приоритетните нужди, да се поставят политическите цели или да се оцени националното представяне. Други ключови области, в които липсва адекватно измерване включват излагането на токсични химикали, устойчиво третиране на отпадъците и рециклиране. Проблемните области, които са с фундаментално екологичен характер и са ориентирани към системите, имат най-слабо ефективно измерване. Недоброто управление на тези системи поставя нарастващ риск и необходимостта да се отговори на предизвикателството за достатъчно надеждно измерване.

За да се отговори на нарастващото търсене на индикатори, измерващи екологичното представяне, светът ще трябва да подобри съществуващата база и да инвестира в иновации съвместно с правителства, корпорации, учени и гражданското общество. Един от основните международни подходи за постигането на тези цели са въведените по време на Срещата на върха в Рио де Женейро през 2012 година (Рио +20) *Цели за устойчиво развитие на ООН (Sustainable Development Goals - SDGs)*, които поставят насоките за глобално икономическо, екологично и социално устойчиво развитие, които са универсални, достъпни и измерими. Резултатите от EPI индекса подпомагат процеса на прилагане на SDG и успешния анализ на мониторинговите данни за устойчиво развитие.

EPI индексът за 2014 година въвежда също така и нова стратегия за индикаторите, измерващи климатичните промени. Тези индикатори информират за напредъка на държавите при намаляване на вредните емисии. Независимо от това, обаче, целите за уравновесяване на климатичните промени са различни и зависят от нивото на икономическо развитие на държавите, както и прогнозите за бъдещото им развитие. Индикаторите, влизащи в състава на EPI за 2014 година, измерват климата и енергийните ресурси и проследяват това различие като дават оценка за начина, по който различните държави се справят с поставените цели спрямо индивидуалното ниво на развитие. За целите на

техническото измерване, EPI идникаторът използва технологии като дистанционно сателитно замерване, които отразяват параметри като горско покритие и чистота на въздуха.

Индикаторът предоставя нова перспектива за историческото екологично представяне и влиянието на екологичната политика на национално ниво. Чрез използването на исторически данни и прилагането на рамката и методите за измерване спрямо предишни години, EPI представя ретроспективен анализ по всички основни проблеми. За първи път се предлагат инструменти за сравнение на настоящото представяне с исторически данни. Ранкингът на държавите има следните позитивни резултати:

1. *Разработването на по-добри системи за измервани и мониторинг с цел подобряване на процеса на събиране на данни за състоянието на околната среда;*
2. *Създаване на политики за преодоляване на проблемни области;*
3. *Докладване на данни на национално ниво и статистическа информация на международни организации като ООН;*
4. *Определяне на под-национални метрични данни и цели за подобряване на екологичните параметри.*

През 2024 г. EPI продължава да се използва като инструмент за оценка на екологичните резултати на държавите. Индексът обобщава информация за състоянието на околната среда, общественото здраве и устойчивостта на екосистемите, като оценява доколко държавите се приближават до определени екологични цели. **Изданието от 2024 г. обхваща 180 държави и използва 58 показателя, групирани в 11 тематични категории.** Трите основни направления са екологично здраве, жизнеспособност на екосистемите и смекчаване на изменението на климата. Показателите обхващат широк кръг от проблеми, включително замърсяването на въздуха, достъпа до питейна вода и санитарни услуги, управлението на отпадъците, биоразнообразието, горите, рибарството, селското стопанство и емисиите на парникови газове.

В EPI от 2024 г. са усъвършенствани показателите за оценка на климатичните политики и намаляването на емисиите. Включени са и нови показатели за защитените природни територии, които оценяват не само площта им, но и представителността и ефективността на

защитата им. Тези промени отразяват стремежа на EPI да измерва по-точно напредъка към целите на Парижкото споразумение и Глобалната рамка за биоразнообразието от Кунмин–Монреал.

Резултатите от EPI 2024 поставят Естония на първо място с 75,7 точки, следвана от Люксембург с 75,1 точки, Германия със 74,5 точки, Финландия със 73,8 точки и Обединеното кралство със 72,6 точки. ***Присъствието на европейски държави във водещите позиции показва значението на последователните екологични политики, ефективното институционално управление и инвестициите в екологична инфраструктура***. Въпреки това дори най-добре представилите се държави продължават да срещат трудности по отделни показатели, особено по отношение на опазването на местообитанията и намаляването на емисиите в съответствие с климатичните цели.

Сингапур заема 47-о място с 53,0 точки. Представянето му показва, че високата гъстота на населението и силната урбанизация не изключват добри резултати в определени направления на екологичната политика. В същото време, примерът на Сингапур не означава, че урбанизацията сама по себе си води до по-добра екологична ефективност, тъй като резултатите зависят от инфраструктурата, технологиите, управлението на ресурсите и конкретните екологични проблеми.

България заема 37-о място с 56,2 точки, което я поставя сред държавите с относително добро общо представяне. Резултатът обаче не означава, че всички направления на екологичната политика са еднакво ефективни. За по-задълбочена оценка е необходимо да се разгледат отделните категории и показатели, включително качеството на въздуха, управлението на отпадъците, защитата на биоразнообразието и климатичните политики.

Сред водещите икономики Германия заема трето място, Обединеното кралство — пето, Франция — 12-о, Япония — 27-о, Канада — 28-о, а САЩ — 35-о място. Тези резултати показват, че икономическото развитие не гарантира автоматично водеща позиция в екологичната класация. Представянето на големите развиващи се икономики също е разнородно. В класацията за 2024 г. Бразилия е на 47-о място, Русия — на 83-то, Китай — на 156-о, а Индия — на 176-о място. Пакистан заема 179-о място, а Виетнам — последното, 180-о място. **Тези различия показват, че бързият икономически растеж не е достатъчен за постигането на висока екологична ефективност**. Значение имат още енергийната

структура, замърсяването, управлението на природните ресурси, институционалният капацитет и изпълнението на екологичните регулации.

Важно е да се отбележи, че класацията измерва представянето по определен набор от показатели и не представлява самостоятелно доказателство за причините за екологичните проблеми в дадена държава, които могат да бъдат от най-различно естество. Ниската позиция може да отразява комбинация от икономически, институционални, инфраструктурни и екологични фактори.

Основни изводи от EPI 2024:

1. Измерването и управлението са основни предпоставки за екологичен напредък

Един от основните изводи от EPI е, че ефективните екологични политики изискват надеждни данни, ясни цели и механизми за проследяване на резултатите. Когато държавите разполагат с последователни системи за мониторинг, те могат по-точно да идентифицират проблемите, да определят приоритетите и да насочват инвестициите към области с най-голяма обществена и екологична полза.

Напредъкът в достъпа до питейна вода, санитарните услуги и защитата на природните територии показва значението на инфраструктурата, институционалния капацитет и целенасочените политики. Самото увеличаване на защитените площи обаче не гарантира ефективно опазване на биоразнообразието. Необходимо е да се оценяват и качеството на защитата, състоянието на местообитанията и способността на екосистемите да устояват на натиска от човешките дейности.

От друга страна, липсата на надеждни и съпоставими данни затруднява управлението на природните ресурси. Това се отнася до устойчивостта на рибарството, използването на сладководните ресурси, замърсяването с химични вещества и управлението на отпадъците. Без достатъчно качествени данни е трудно да се установи дали предприетите политики дават резултат и дали постигнатият напредък е устойчив.

2. Икономическото развитие и емисиите на парникови газове следват различни траектории

Държавите се различават значително по обема на емисиите, енергийната си структура и възможностите за декарбонизация. Високоразвитите икономики често разполагат с повече финансови и технологични ресурси за внедряване на нисковъглеродни технологии, но продължават да носят отговорност за значителни емисии и високо потребление на ресурси. Бързо развиващите се икономики, включително Китай и Индия, са изправени пред предизвикателството да съчетават икономическия растеж с ограничаване на замърсяването и зависимостта от изкопаеми горива. Разширяването на промишленото производство, транспортната инфраструктура и енергийното потребление може да увеличи натиска върху околната среда, ако не бъде съпроводено с технологична модернизация и ефективни регулаторни механизми.

EPI 2024 поставя акцент върху оценката на тенденциите в емисиите и съответствието им с климатичните цели. Това е важно, защото ниският текущ обем на емисиите не е достатъчен сам по себе си, за да покаже дали дадена държава се движи към устойчиво развитие. Необходимо е да се отчита и бъдещата траектория на емисиите, както и темпът на намаляването им спрямо необходимите климатични цели. ***Следователно екологичната ефективност трябва да се разглежда като резултат от съчетанието на икономическа структура, технологичен напредък, енергийна политика и институционална способност за прилагане на устойчиви решения.***

3. Големите градове създават както възможности, така и предизвикателства за екологичната устойчивост

Урбанизацията може да подпомогне решаването на някои екологични проблеми чрез концентрация на населението, инфраструктурата и обществените услуги. Гъсто населените градски територии позволяват по-ефективно организиране на канализационните системи, пречистването на отпадъчните води, обществения транспорт и събирането на отпадъци.

Същевременно високата концентрация на население, транспорт и промишлени дейности може да доведе до повишено замърсяване на въздуха, шум, образуване на големи количества отпадъци и натиск върху зелените площи. Ето защо урбанизацията не трябва да се оценява единствено чрез гъстотата на населението, а и чрез качеството на градското планиране, инфраструктурата и екологичния контрол.

Сингапур е показателен пример за държава с висока степен на урбанизация, която постига сравнително добри резултати в общата класация. Неговият опит подчертава значението на ефективното управление на водите, инфраструктурните инвестиции и последователното прилагане на политики. Въпреки това резултатите по отделни показатели трябва да се анализират самостоятелно, тъй като високата обща позиция не означава еднакво добро представяне във всички области.

4. Съществуват значителни пропуски в измерването на някои екологични проблеми

Въпреки развитието на системите за мониторинг, част от екологичните проблеми остават трудни за надеждно измерване. Сред тях са устойчивото управление на земеделските земи, състоянието на сладководните екосистеми, въздействието на токсичните химични вещества, ефективността на рециклирането и реалното състояние на някои природни местообитания. Проблемът не се свежда само до липсата на данни. В някои случаи показателите не са напълно съпоставими между държавите, наблюденията обхващат различни периоди или не позволяват достатъчно точно разграничаване между краткосрочни колебания и дългосрочни тенденции.

EPI 2024 показва значението на непрекъснатото усъвършенстване на методологията, включително чрез използване на нови научни изследвания, дистанционни наблюдения и по-прецизни показатели за ефективността на екологичните политики. Надеждното измерване е необходимо условие за определяне на приоритетите, оценяване на резултатите и поемане на отговорност за неизпълнените цели.

EPI индексът отразява основните концепции, заложени в целите за устойчиво развитие (SDG)[38], които трябва да са универсални, ясни, конкретни и измерими, както и да подпомогнат държавите в процеса им на постигане на глобалните цели за периода 2015 – 2030 година. Един от основните приоритети на SDG е постигането на баланс между екологичните цели (опазване на горите, океаните, биоразнообразието, промените в климата, транспорта, отпадъците и химикалите) и намаляването на бедността.[39]

Методът за изчисляване на EPI индекса включва трансформиране на сурови данни с цел да се направи сравнение на под-индикаторите. Това налага стандартизиране на сурови данни според населението, площта, БВП или други деноминатори, с което данните се сравняват между държавите. На следващ етап се извършва статистическа трансформация на част от данните с цел да се направи по-добро разграничаване на представянето на различните държави. За да се агрегират тези индикатори в единен, съставен резултат за оценка, всеки един от тях получава съответното тегло. Трансформираните данни след това се използват за изчисляване на индикаторите, влизащи в състава на EPI. Тези индикатори използват методология за приближеност към целта, която оценява колко близо е дадена държава до определени политически цели. Тази цел се дефинира съгласно международни или национални политики или дефинирани научни прагове. Например, целите за защитените зони се определят чрез международните политически цели, определени от Конвенцията за биологично разнообразие, подписана от 168 държави. Всеки индикатор се претегля във всяка проблемна категория, за да се изчисли единен индикатор за категория. Тези тегла се определят в общия случай съгласно качеството на съответната група данни, както и релевантността или възможността на индикатора за оценка на политическия проблем. В случай, че глобалните данни за определен индикатор са по-малко надеждни или релевантни от други в съответната проблемна категория, те ще получат по-ниско тегло. Например, тенденциите по отношение на индикаторите, измерващи нивото на отделяния въглероден диоксид в категорията „Климат и енергия" се претеглят според това кой

[38] Вж. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Division for Sustainable Development. *Sustainable development Goals*. Достъпно на: http://sustainabledevelopment.un.org/index.php?menu=1300.
[39] Вж. Sachs, J. D. (2012), "From millennium development goals to sustainable development goals". *The Lancet* 379:2206-2211.

индикатор е по-приложим въз основа на икономическото развитие на определена държава и политическите ангажименти по решаване на проблема с климатичните изменения.

Политическите проблеми се претеглят приблизително еднакво в дадена цел (напр. екологично здраве или виталност на екосистемите). Независимо от това, обаче, според силата на данните във всяка категория, в претеглянето могат да се правят някои малки изменения. Важен пример за това е целта „Жизненост на екосистемите“. Тъй като и двата индикатора в земеделската категория са косвени измерители на екологичното представяне (напр. субсидиите не измерват директно екологичното влияние на интензивни земеделски практики), тази категория включва само 5% от резултата на дадена държава в целта „Жизненост на екосистемите“, в сравнение с 25% за категория „Климат и енергия“.

Финално, двете цели – „Екологично здраве“ и „Жизненост на екосистемите“ се претеглят приблизително наравно, за да се получи една стойност за EPI индекса за всяка държава.

Въпреки усилията, положени през последните години за измерване на екологичното състояние, все още липсват глобални данни по ключови екологични проблеми като: качество на питейната вода, излагане на токсични химикали, управление на твърдите общински отпадъци, ядрена сигурност, загуба на заблатените територии, качество на земеделската земя и ерозия, нива на рециклиране, адаптация и устойчивост към климатичните изменения, обезлюдяване и опустиняване. Освен това, EPI индексът изключва държави, за които няма достатъчно данни или данните са непълни. В много от случаите тези държави са твърде малки или нямат ресурси за предоставяне на данни чрез измерваните индикатори в състава на EPI. Например, в Северна Корея има редица сектори, които са с труден или ненадежден достъп до данни и поради тази причина държавата е изключена от международния EPI ранкинг.

EPI индексът използва данни от междудържавни организации, държавни агенции и академични общности. Данните са първични или вторични, като първичните данни се състоят от информация, събрана директно от наблюдение или технология, в това число сателитни изчисления на горската покривка и качеството на въздуха. Вторичните данни включват национална статистика, подчинена на изискванията за качество и докладване, определени от органи за събиране на данни като например Международната енергийна

агенция (IEA – International Energy Agency). EPI индексът прилага определен брой критерии за избор, за да се определи кои данни следва да бъдат включени. Всички източници на данни са общодостъпни и включват:

- Официална статистическа информация, измервана и официално докладвана от правителствата на държавите към международните организации. Тези данни могат да бъдат (или съответно да не бъдат) независимо потвърдени, но се включват само ако са формално докладвани на международни организации. EPI индексът не включва ад хок данни, подадени от правителствата директно към екипа за обобщаване на EPI данните;
- Космически или сателитни данни;
- Наблюдения от мониторингови станции;
- Моделиращи наблюдения.

Една от трудностите при оценката на екологичното представяне е свързана с откроняването на разликите между държавите по отношение на разполагаемостта с природни ресурси, физически характеристики и география. Пример за това са държавите без водни ресурси, за които са неприложими устойчивите показатели за рибите и морски басейни, както и пустинните държави, в които липсват горски масиви. В такива случаи рибите и горските масиви се считат за „нематериални“ или незначителни за определена държава. Само в случай, че държавата отговаря на критерия даден индикатор да е „материален“ или релевантен, тогава този индикатор се включва в скоринг резултата на държавата. За държави, които не изпълняват прага на материалност (напр. минимална площ земя, която е залесена), индикаторът или проблемната категория не се включва в скоринг изчисленията и се използват други индикатори, които получават пропорционално по-високо тегло (Таблица 3). Например най-малко развитите държави (least developed countries – LDCs) не получават точки за „Климат и енергия“ и поради това теглата на другите политики в рамките на цел „Жизненост на екосистемите“, в т.ч. земеделие, водни ресурси, биоразнообразие и хабитати, гори и риби се преразпределят.

EPI индексът също така налага наказания на държави, които предоставят грешни или неточни статистически данни за целите на изчисленията. Например, ако дадена държава докладва некоректни данни за наличност на риби към Организацията по храните и земеделието на ООН (FAO), тази държава получава най-ниския среден резултат за дадената година по показателя.

Таблица 3. Критерии за изключване на индикатори от скоринг системата

Индикатор или политика	**Не се оценява ако...**
Риби	Държавата е без достъп до воден ресурс или съотношението на брегова ивица към общата територия е по-малко от 0.01
Климат и енергия	Най-слабо развитите държави, където брутният национален доход на глава от населението е по-малко от 1 035 щ.д.
Гори	Общият размер на горските терени е по-малко от 200 кв.км.
Биоразнообразие и хабитати – защитени морски територии	Държавата е без достъп до воден ресурс или съотношението на брегова ивица към общата територия е по-малко от 0.01
Биоразнообразие и хабитати – критично ниво	Държавата не поддържа данни за изчезващи видове
Земеделие – субсидии	Земеделието съставлява по-малко от 5% от общият БВП на държавата
Земеделие – постоянни органични замърсители	Държавата не може да е част от Стокхолмската Конвенция

Източник: www.fao.org

2.13. Индикатори за социално развитие[40]

Индикаторите за социално развитие измерват третия аспект от устойчивото развитие и се разглеждат отделно от другите индикатори. За разлика от тях, тези индикатори са сравнително нови и проследяват промените по някои критични параметри на социално развитие като продължителност на живота, доход на глава от населението, брой на завършили начално образование (който измерва състоянието на образователната система), както и ниво на задоволване на основни нужди на населението (като например процент на населението, което има достъп до водоизточници с питейна вода).

През 1994 година Световната Банка разработва поредица от „диамантени“ диаграми на социалното развитие, като за целта използва четири параметри: продължителност на живота, брой на завършилите начално образование, БНП на глава от населението и достъп до питейна вода. „Диаманти“ на развитието могат да се съставят за всяка държава, като по този начин позволяват да се направят сравнения в степента на социално развитие между определени държави или региони.

Еластичност на социалното развитие

Концепцията за *еластичност на социалното раззвитие (ECP)* произлиза от концепцията за екологична еластичност. ECP се определя като процентната промяна в съотношението на разпределението на доходите (измерено от съотношението на доходите на 20% най-богати към 20% най-бедни, разделено на средния процент изменение в икономиката, измерено чрез изменението на БВП (вж. Фиг. 4). Ако това съотношение на дохода намалява с увеличаването на БВП на глава от населението, той е индикатор за положителна еластичност и е знак за подобрено ниво на разпределение на доходите. Особено важно при концепцията за еластичност е да се отбележи, че такова подобрение на разпределението на доходите с нарастващ БВП на глава от населението за определена държава е положителен показател за прилагането на икономически и социални политики за намаляване на бедността.

[40] Вж. Rogers, P. (eds.) (2010), *An Introduction to Sustainable Development*, Glen Educational Foundation, Inc, Earthscan, London : Washington, DC.

Фиг. 4. Пример за изчисляване на ECP[41]

Разпределение на населението по размер на дохода

Групи население според дохода

Най-богати (20%) **Q_5**
С висок доход
(20%) **Q_4**
Със среден доход
(20%) **Q_3**
С нисък доход
(20%) **Q_2**
Най-бедни
(20%) **Q_1**

Хипотетични данни за изчисляване на ECP

Хипотетични данни:

	1990	2000
Q_5 / Q_1	30.1	25.0
GDP на глава	$400	$500

Q_5 = доходът на най-богатите 20% от населението

Q_1 = доходът на най-бедните 20% от населението

Изчисляване на ECP

ECP = Процент намаление в съотношението Q_5 / Q_1 = $\frac{(30-25.0)/30}{16.6}$ = +0.664

Процент увеличение на БВП (500-400)/400 25.0

Източник: Rogers et al. (2010), p. 253

[41] Вж. Rogers,P. (eds.) (2010), *An Introduction to Sustainable Development*, Glen Educational Foundation, Inc, Earthscan, London : Washington, DC, p. 253

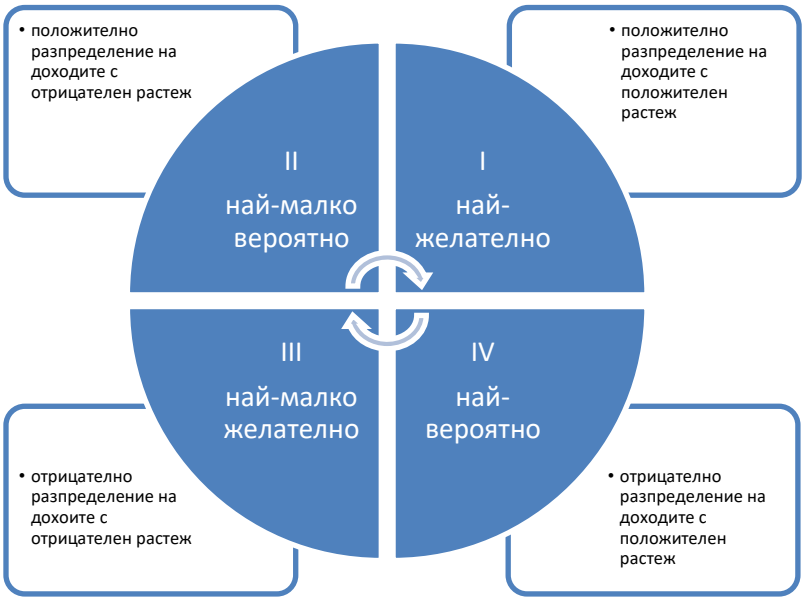
Концепцията произлиза също от Джини коефициентът, който измерва агрегираното неравенство в доходите от 0 до 1. Коефициентът за развитите държави е между 0.5 и 0.7, докато за развиващите се държави варира в границите между 0.2 и 0.35.

Четирите квадранта

Типичната графика на социална еластичност се състои от четири квадранта: *положително разпределение на доходите с отрицателен растеж, положително разпределение на доходите с положителен растеж, отрицателно разпределение на доходите с отрицателен растеж и отрицателно разпределение на доходите с положителен растеж* (Фиг. 5).

Положителното разпределение на доходите означава, че съотношението на доходите на най-богатите 20% от населението към най-бедните 20% намалява; отрицателното разпределение означава, че се увеличава. Най-желаният квадрант е този, в който разпределението на доходите е положително и растежът е положителен. Това означава, че ако съотношението на най-богатите 20% към най-бедните 20% през 1990г. е било десет, а през 2000 година е било девет, то тогава има подобряване в степента на разпределение на доходите. Най-вероятното решение, обаче, или квадрантът, в който попадат повечето Азиатски държави, е това, при което БВП нараства, но разпределението на доходите се влошава. Ако съотношението на дохода на най-богатите 20% към най-бедните 20% е било десет през 1990г., а през 2000г. става двадесет, то тогава се отбелязва нарастване на БВП, съпроводено от нарастване и в неравенството в доходите.

Фиг. 5. Карта на Еластичността на Социалното Развитие[42]

Източник: Rogers et al.(2010), p. 254.

Съществува още един, по-малко вероятен, но същевременно възможен сценарий, при който има подобряване в разпределението на доходите, но БВП намалява (Квадрант II). Това означава, че богатите и бедните се доближават по доходи, но държавата обеднява. И разбира се, най-малко желателната ситуация е когато разпределението на доходите и растежът са отрицателни (Кварант III).

Според някои експерти, дори и в случаите, когато БВП на глава от населението нараства, разликата в доходите на най-богатите 20% (Q5) и най-бедните (Q1) може да не се подобри и напрактика дори да нарастне. Според тях това е възможно, тъй като разпределението на доходите не започва от най-богатите към най-бедните. Обикновено най-бедните 20% не са засегнати, защото те може да са толкова бедни, че да не могат или да не искат да участват в дейности, допринасящи за развитието. Невъзможността за осъществяване на икономическа активност може дори да е в резултат на заболяване или на липса на знания и умения, които се търсят от пазара на труда.

[42] Вж. Rogers, P. (eds.) (2010), *An Introduction to Sustainable Development*, Glen Educational Foundation, Inc, Earthscan, London : Washington, DC, p. 254.

Ако се вземе съотношението на групата с висок доход (Q4) и се раздели с това на групата с нисък доход (Q2), се получава по-добър резултат в измерването на разпределението на доходите (ECP 1), отколкото ако разделим съотношението на дохода на най-богатите 20% на това на най-бедните 20% (ECP 2). Ето защо, не се забелязва съществено подобрение по отношение на равенството между най-богатите и най-бедните.

Въпреки това, трябва да се отбележи, че данните може да се интерпретират по различен начин. ECP 1 е тази социална еластичност, при която взимаме съотношението на най-богатите 20% към най-бедните 20% и проследяваме дали те се увеличават или намаляват. ECP 2 също е вид социална еластичност, но вместо да се сравнява дохода на най-богатите към най-бедните, ECP 2 сравнява дохода на тези с висок доход (Q4) с дохода на тези с нисък доход (Q2). Моделът на разпределение на доходите е по-добър от този, който проследява съотношението между най-богатите и най-бедните.

Всичко това налага да се формулира извода, че ECP е изключително полезен индикатор, защото се фокусира върху най-критичния проблем, свързан със социалната справедливост – разпределението на доходите, измерено с разликата в доходите между богатите и бедните.

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Индикатори за устойчивост

Неравенство в доходите

Индекс на основен прогрес

Индекс на човешко развитие

Брутно национално щастие

Джини индекс

Индекс на състоянието на околната среда

Индекс на устойчиво икономическо благосъстояние

Еластичност на социалното развитие

ВЪПРОСИ ЗА ДИСКУСИЯ И САМОПОДГОТОВКА

1. Кои са основните индикатори за измерване на устойчивото развитие?
2. Какви са недостатъците на БВП при измерване на развитието? Каква е разликата между „растеж“ и „развитие“?
3. Защо *Индексът на човешко развитие* е възприет като индикаторът, който най-добре отразява разликата между растеж и развитие?
4. Как се измерва неравенството в доходите?
5. Какво представляват *Индексът на основен прогрес и Индексът на екологична ефективност* и кои са основните им компоненти?

Глава 3

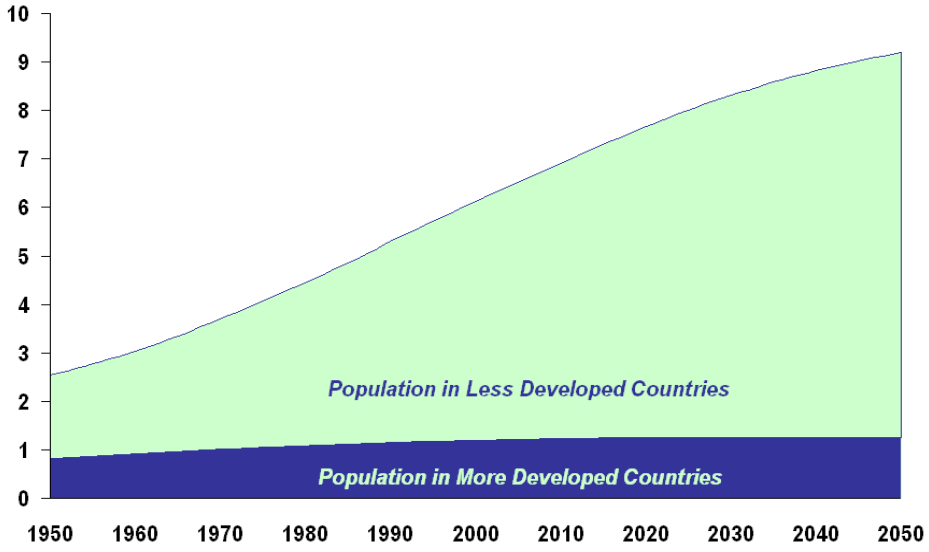
Устойчиво производство и потребление

Изследването на производството и потреблението е фундаментално за икономическата наука, както на ниво фирми и домакинства (микроикономика), така и агрегираните стоки и услуги в икономиката, които формират БВП (макроикономика). Тук ние ще обясним какво прави дадено производство устойчиво и също какви са характеристиките на устойчивото потребление.

Разглеждането на този проблем има важно място в контекста на устойчивото развитие, защото от една страна той отчита оскъдността на ресурсите и необходимостта от тяхното оптимално използване и съхранение, а от друга страна интегрира проблеми като нарастването на населението и промените в климата, които имат директно отражение върху икономическия растеж и развитието.

Световото население е нарастнало значително за по-малко от век. От едва 2,5 милиарда през 1950 г. (след края на Втората световна война), днес то вече 8,2 милиарда души. Според прогнозите на ООН до 2050 година нарастването на населението се движи по три сценария: *нормален тренд* – населението ще нараства бавно в нормална прогресия и ще достигне 10 милиарда, *оптимистичен тренд* – населението ще се запази около настоящия си брой от 8 милиарда, *песимистичен тренд* – населението ще достигне (а може и да надхвърли) 14 милиарда. Това би представлявало сериозен проблем при осигуряването на ресурси, които да задоволяват потребностите на бъдещите поколения – земя, вода, енергия и др. Този проблем ще намери отражение най-вече в по-слабо развитите държави, където всъщност е концентрирано и нарастващото население (вж. Фиг 6). Всъщност, след Втората световна война населението в развитите държави (основно Европа, САЩ и Япония) остава относително стабилно, без съществена динамика, дори от началото на 21 век за повечето от тези икономики е характерен отрицателен прираст и застаряване на населението. В развиващите се държави обаче то нараства значително, особено след 1980 г. (най-вече в Индия и Китай, но и в редица държави от Африка).

Фиг. 6 Прогресия на нарастващото население – развити и развиващи се държави

Източник: World Population Prospects, UN

В своята книга *Горещ, плосък и пренаселен*[43] Томас Фрийдман споделя, че „глобалното затопляне, шеметното разрастване на средната класа в света и бързото увеличаване на населението са се срещнали и съединили по начин, който може да направи нашата планета застрашително нестабилна. В частност, конвергенцията на горещото, плоското и пренаселеното води до стагнация на енергийните ресурси, интензификация на изчезването на растенията и животните, задълбочаване на енергийната бедност, засилване на петролната диктатура и ускоряване на климатичните промени. Начинът, по който ще се отнесем към тези преплетени глобални тенденции, ще реши голяма част от проблемите за качеството на живота на Земята през XXI век.“

Разбира се, това съвсем не означава стремежът да е насочен към намаляване на населението или елиминиране на средната класа, а по-скоро към търсене на възможни

[43] Фрийдман, Т. (2008). *Горещ, плосък и пренаселен*. Сиела, стр. 11.

решения за това как светът може да съхрани наличните ресурси (природни и човешки) и да намали бедността именно чрез устойчив икономически растеж.

3.1.Устойчиво производство

С термина *устойчиво производство* описваме този производствен модел, при който се постига икономически растеж и повишаване на човешкото благосъстояние, без да се изчерпват природните ресурси и без да се причиняват щети на околната среда.

Устойчивото производство е процес на създаване на стоки и услуги чрез използване на иновации, технологии и ресурси, които свеждат до минимум отрицателното въздействие върху околната среда, икономиката и обществото, като едновременно осигуряват ефективност, безопасност и социална справедливост. То се основава на рационалното използване на природните ресурси, прилагането на екологосъобразни технологии и въвеждане на социално отговорни управленски практики. С други думи, това е ефективен модел на икономическа дейност, при който се осъществява ефективно използване на природните, човешките и технологичните ресурси, с цел да се постигне икономически растеж, без той да е за сметка на унищожаване на околната среда или задълбочаване на социалните неравенства. Според Програмата на ООН за околната среда *„устойчивото производство е производство на стоки и услуги, което използва ресурси, енергия и технологии по начин, който минимизира негативните въздействия върху природата, като ендовременно увеличава благосъстоянието на хората и икономическата ефективност“.*

В рамките на концепцията за устойчиво развитие, устойчивото производство се разглежда като ключов инструмент за постигане на баланс между икономическия растеж, екологичната защита и социалната справедливост. Неговата същност се изразява в стремеж към ефективно използване на ресурсите, минимизиране на отпадъците и емисиите, както и внедряване на иновации, които намаляват екологичния отпечатък на производствените дейности. Освен екологичните измерения, устойчивото производство обхваща и социалния аспект (отговорното управление), който включва безопасни условия на труд, равен достъп до заетост и справедливо възнаграждение. В този смисъл, устойчивото производство не е просто технологична промяна, а системна трансформация на бизнес процесите, веригите на

стойностите, както и взаимоотношенията между бизнеса, държавата и обществото. В своята същност то обединява трите измерения – икономическо, екологично и социално и се стреми към тяхното хармонично взаимодействие.

Икономически устойчивото производство е насочено към:

- **Ефективно използване на ресурсите** – намаляване на разходите за суровини чрез енергийна ефективност и иновации и редуциране на отпадъците чрез внедряване на технологии за тяхната преработка;
- **Инвестиции в зелени технологии** – внедряване на иновации, които повишават производителността на предприятията, като същевременно елеминират замърсяването на околната среда;
- **Дългосрочна конкурентоспособност** – основана на подбряване на качеството на продуктите и услугите в изпълнение на посочените по-горе точки.

Екологично устойчивото производство е насочено към:

- **Намаляване на отпадъците** и насърчаване на тяхното рециклиране/повторна употреба;
- **Минимизиране на замърсяването** на въздуха, почвата, водите и постепеното му свеждане до нула;
- **Използване на възобновяеми енергийни източници –** слънчева, вятърна, геотермална енергия.

Социално устойчивото производство е насочено към:

- **Справедливи условия на труд** – безопасна работна среда, достойно заплащане, недопускане на дискриминация;
- **Отговорност към местните общности** – подкрепа на социални проекти, социално предприемачество и етични бизнес практики;
- **Участие на заинтересованите страни** – потребители, производители, държавни институции, обществени организации.

3.1.1. Екологичен отпечатък

Екологичният отпечатък представлява количествен показател, който измерва общото количество природни ресурси и екосистеми, необходими за поддържане на даден начин на живот, производство или икономическа дейност. Той се изразява чрез площта биологично продуктивна земя и вода (в глобални хектари), необходими за производството на използваните ресурси и за абсорбиране на отпадъци, включително въглеродни емисии.

В контекста на устойчивото производство екологичният отпечатък служи като инструмент за оценка на реалното въздействие на производствените процеси върху околната среда. Той позволява да се изчисли доколко дадено предприятие или сектор използва ресурсите над или под капацитета на природата да ги възстанови без човешка намеса. Намаляването на екологичния отпечатък е пряк индикатор за степента на устойчивост – колкото по-малък е отпечатъкът, толкова по-ефективно и екологосъобразно е производството.

Прилагането на концепцията за екологичен отпечатък стимулира предприятията да оптимизират енергопотреблението, да намалят въглеродните емисии, да въведат кръгови модели на производство и да използват възобновяеми източници. Тоест той е не само измерител, но и управленски инструмент за взимане на стратегически решения в процеса на устойчиво производство.

Пример за екологичен отпечатък в текстилната индустрия

Текстилната индустрия е един от секторите с най-висок екологичен отпечатък в глобален мащаб. Производството само на една тениска от памук, например, изисква приблизително 2700 литра вода (за напояване на памука) и генерира значителни по обем въглеродни емисии по време на обработка и транспорт.

За изчисляване на екологичния отпечатък на този продукт се включват:

- **Въглероден отпечатък** изразен чрез енергията за производство и транспорт

- **Воден отпечатък** или количеството вода, която се използва в целия производствен процес

- **Земен отпечатък** или площта на земята, която се обработва за производство на необходимото количество памук

- **Отпадъчен отпечатък** генериран от текстилни и химически отпадъци

Прилагайки принципите на устойчиво производство, производителите могат значително да намалят екологичния отпечатък чрез използване на органичен или рециклиран памук, прилагане на водоспестяващи технологии и затворен цикъл на използване на водата, преминаване към енергия от възобновяеми източници и оптимизация на логистичните вериги чрез съкращаване на транспортните разстояния.

Пример за екологичен отпечатък в хранителната индустрия

Хранителният сектор е един от най-ресурсоемките отрасли в световната икономика и оказва съществено въздействие върху климата, водните ресурси и земеползването. По данни на FAO производството, преработката, транспортирането и съхранението на храни са отговорни за една трета от глобалните парникови емисии (FAO, 2022). Ето защо измерването и управлението на екологичния отпечатък на хранителните продукти е ключов елемент от устойчивото производство.

Производството на говеждо месо е класически пример за висока стойност на екологичния отпечатък. За производството на **1 килограм говеждо месо са необходими 15 000 литра вода (за напояване на фуражи). То заема 27 кв.м. земя и генерира около 27 кг CO_2 еквивалентни емисии.** Освен това, в региони с интензивно животновъдство води до обезлесяване и загуба на биологично разнообразие.

В контекста на устойчивото производство, предприятията в хранителния сектор могат да намалят екологичния си отпечатък чрез използване на енергийно ефективни технологии при охлаждане, транспорт и преработка, използване на местни и сезонни продукти за намаляване на въглеродния отпечатък от транспорта, намаляване на хранителните отпадъци по веригата „от фермата до трапезата“, въвеждане на кръгови модели за преработка на органични отпадъци в биогаз и компост и разработване на растителни алтернативи на месото и млечните продукти (заместители).

3.1.2. Въглероден отпечатък

Въглеродният отпечатък представлява количествен показател за измерване на общото количество парникови газове, генерирани пряко или непряко от дадено лице, организация, продукт или процес за определен период от време. Той се изразява в тонове въглероден диоксид, но може да включва и други газове с парников ефект – метан, диазотен оксид, флуорирани газове и др. Въглеродният отпечатък обхваща три основни категории емисии:

Категория 1 – преки емисии от собствена дейност като горене на горива или промишлени процеси

Категория 2 – непреки емисии от консумирането на енергия

Категория 3 – други непреки емисии по вригата на стойностите (транспорт, доставка, потребление, отпадък)

В контекста на устойчивото производство въглеродният отпечатък се използва като ключов индикатор за измерване на климатичното въздействие на производствените процеси. Той дава възможност на предприятията да индентифицират етапите с най-високи емисии на парникови газове и да приложат целенасочени мерки за тяхното ограничаване. Намаляването на въглеродния отпечатък е пряко свързано с енергийната ефективност, изпозлването на възобновяеми източници на енергия, оптимизация на логистиката и внедряване на нисковъглеродни технологии. Освен екологичното измерение, той има и икономически ефект – предприятията, които успяват да понижат въглеродната си интензивност намаляват разходите за енергия и повишават пазарната си и репутационна стойност.

Предприятие, което прилага принципите на устойчиво производство може да намали своя въглероден отпечатък като премине към фуражи с нисък метанов потенциал, използва възобновяема енергия за охлаждане и производство, както и рециклируеми опаковки и намаляване на хранителните загуби.

Пример за въглероден отпечатък в млечната индустрия

Млечната индустрия е един от секторите с относително висок въглероден отпечатък поради емисиите от животновъдство, преработката и транспорта. По данни на FAO (2021) за производството на 1 литър краве мляко се генерира средно 3 кг CO_2 като основните източници на емисии са:

- метанът, отделян от преживните животни;

- използването на фуражи, торове и вода;

- електроенергията за охлаждане и преработка на млякото

- транспортът по веригата от фермата до потребителя.

3.1.3. IPAT

Показателят IPAT е концептуален и аналитичен модел, използван за анализ и оценка на въздействието на човешката дейност върху околната среда. Формулата му е по-скоро символична и се изразаява чрез проста математическа зависимост като:

I = P x A x T, където:

I (Impact) – общото въздействие върху околната среда

P (Population) – численост на населението като брой потребители

A (Affluence) – ниво на материално благосъстояние, измерено чрез потребление или БВП на глава от населението

T (Technology) – технологичен фактор, който определя ресурсоемкостта (интензивността на използваните ресурси) и емисиите на замърсители

Моделът IPAT е въведен пре 70-те години от Ehrlich и Holdren и служи за квантитативно оценяване на факторите, които определят екологичния натиск на човечеството. Той предоставя концептуална рамка за разбиране на взаимодействието между население, богатство и технологии при формиране на екологичното въздействие, В контекста на **устойчивото производство моделът подчертава, че намаляването на екологичния**

отпечатък не зависи само от технологичните иновации, но и от контрола върху потреблението и оптимизацията на ресурсната интензивност.

Например, нарастването на населението (P) или на средния доход (A) неизбежно води до по-високи емисии и ресурсни нужди, ако технологиите (T) не са достатъчно ефективни. В този смисъл IPAT служи като стратегически инструмент за приоритизиране на политики, насочени към развитие на енергийно ефективни и нисковъглеродни технологиии, промяна на потребителските модели и навици, оптимизация на производствения процес с цел минимизиране на отпадъците и вредните емисии. По този начин моделът показва, че **устойчивото производство не може да се ограничи само до технологични мерки –** необходимо е интегрирано подходящо съчетание на население, потребление и технологии, за да се постигне максимално и реалистично намаляване на екологичния натиск.

Пример за IPAT в енергийното производство

При електроенергията, произведена от въглища имаме:

P – брой потребители на електроенергия

A – средно потребление на електроенергия на човек

T – технология на производство, включително ефективност на електроцентралите и филтриране на емисиите

Ако населението и потреблението нарастват, а технологиите остават стари и замърсяващи околната среда, екологичното въздействие (I) ще се увеличи експотенциално. Но въвеждането на соларни/вятърни технологии (намаляване на T) и промени в потреблението (намаляване на A) имат потенциала да намалят I дори и при нарастващо население (P).

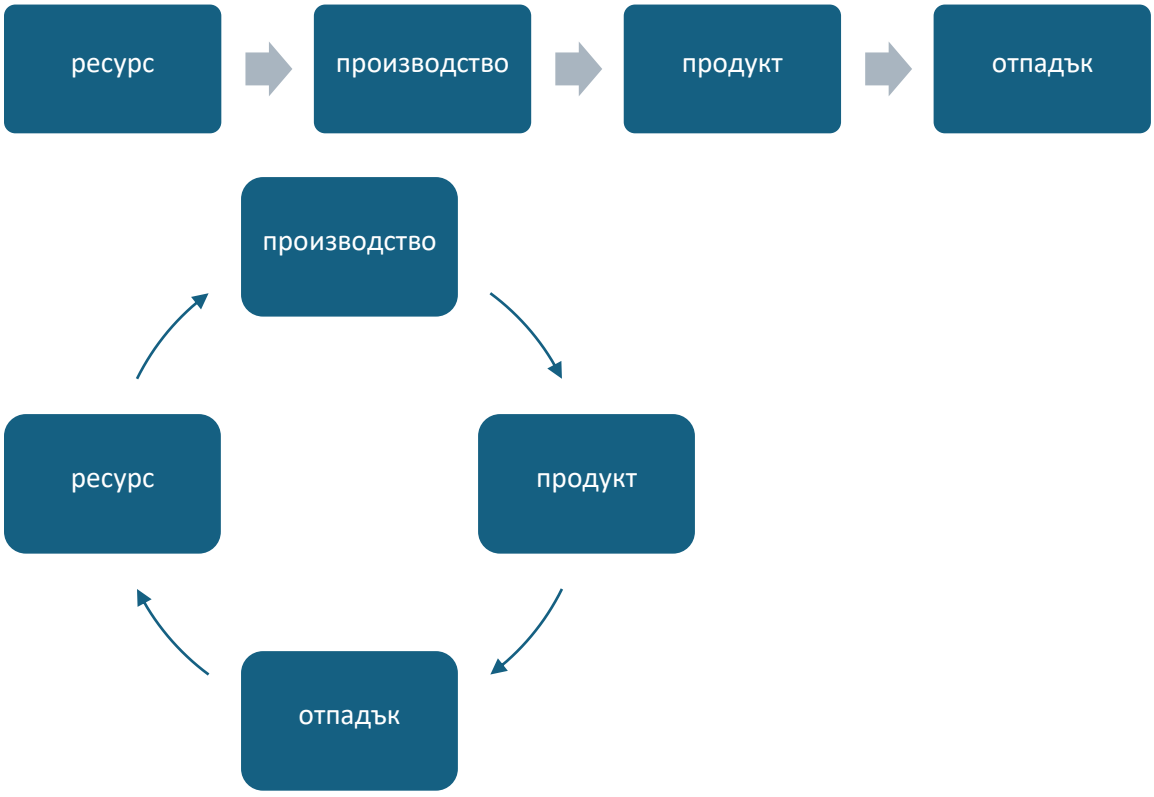
3.1.4. Кръгова икономика

Кръговата икономика е икономически модел, при който стойността на продуктите, материалите и ресурсите се запазва възможно най-дълго в икономическия оборот, а генерирането на отпадъци се свежда до минимум. Съгласно дефиницията на Европейската

комисия (2015) кръговата икономка е „икономика, в която стойността на продуктите и материалите се запазва възможно най-дълго; отпадъците и използването на ресурси се свежда до минимум, а когато дадент продукт достигне края на своя жизнен цикъл, неговите материали се използват повторно, за да се създаде нова стойност“.

При традиционния линеен модел производството е формирано от 4 етапа: ресурс – преработка – продукт – отпадък. Този модел по своята същност е неустойчив, защото той неминуемо води до натрупване на отпадък в резултат от производствения процес, който не може да се ограничи или елиминира. Същевременно, още на входа линейният модел е ресурсно интензивен, което води до преексплоатация на ресурсите и като цяло висок екологичен отпечатък. Кръговата икономика преодолява тези ограничения на линейния модел като затваря в кръг тези 4 етапа. По този начин отпадъкът се превръща в суровина и това значително намалява екологични отпечатък (фиг. 7).

Фиг. 7 Линеен срещу кръгов модел на производство

Източник: авторът

По своята същност кръговата икономика е системна трансформация на производствените и потребителски модели, насочена към постигане на устойчиво развитие и ресурсна ефективност. Тя надхвърля традиционното рециклиране, защото обхваща самия жизнен цикъл на продукта – от идеята и проектирането, производството, потреблението, повторната употреба и възстановяване на ресурсите.

В контекста на устойчивото производство кръговата икономика предполага преход от линейна към регенеративна индустрия, при която отпадъците се разглеждат като суровини, а иновациите са насочени към удължаване на живота на продуктите и оптимизация на ресурсите. В нея се включват концепции като:

- **Еко-дизайн** – проектиране на продукти, които могат да се ремонтират или рециклират
- **Удължаване на жизнения цикъл** на материалите чрез повторна употреба
- **Споделена икономика и продукт като услуга** (sharing economy) – напр. отдаване под наем вместо притежание
- **Възстановяване на биологични ресурси** и производство на енергия от отпадъци (биомаса)
- **Индустриална симбиоза –** обмен на суровини и отпадъци между няколко различни производства в дадена локация

Кръговата икономика има много централна роля в процеса на икономическо развитие, ззащото от една страна създава нови пазари, стимулирайки технологичните иновации и намалявайки зависимостта от първични суровини, а от друга страна насърчава заетостта, етичната отговорност и локалното производство.

По този начин един и същ материал преминава през няколко икономически цикъла, като така се минимизира отпадъка и се повишава ефективността на ресурсите. Особено предимство на този модел е, че така се намалява не само екологичния отпечатък, но и се създават нови бизнес модели с добавена стойност, който осъществява баланса между природата, икономиката и обществото.

Пример за кръгова практика в хранителната индустрия

В хранителния сектор кръговата икономика се прилага чрез управление на хранителните отпадъци – напр. Остатъчните продукти от преработка на кафе могат да се използват за:

- производство на биогорива – биодизел от кафеените утайки

- създаване на биоразградими опаковки

- торове и фуражи в селското стопанство

3.1.5. Еко-дизайн

Еко-дизайнът представлява подход към проектирането на продукти, процеси и услуги, при които още на етап на разработка се вземат предвид екологичните аспекти през целия жизнен цикъл – от добива на суровина, през производството, дистрибуцията и употребата, до повторната употреба/рециклиране или обезвреждане на отпадъка.

В този смисъл, основна цел на еко-дизайна е минимизиране на негативното въздействие върху околната среда, като същевременно се запазват функционалността, качеството и икономическата ефективност на продукта. Съгласно дефиницията в Европейската директива за екодизайн, това е „интегриране на екологичните съображения в проектирането на продукти с цел подобряване на тяхната екологична ефективност през целия жизнен цикъл.“ (Directive 2009/125/EC)

Примерите за еко-дизайн са разнообразни - от био-разградими опаковки на продукти (бутилки, козметични и домакински продукти, дрехи и др.), до разглобяване и рециклиране на конструкцията на домакински уреди и автомобили. По този начин се намалява както въглеродния отпечатък, така и количеството отпадък след изтичане на жизнения цикъл на продукта.

Еко-дизайнът е фундаментален инструмент за реализиране на принципите на кръговата икономика и устойчивото производство. При него основен акцент е превенцията/намаляването на екологичните щети, а не последващото им коригиране – с други думи, още при проектирането на продукта стремежът е да се предвиди неговия

цялостен жизнен цикъл и потенциал за повторна употреба. Така еко-дизайнът превръща производствения процес в затворена система, където материалите се използват повторно, а отпадъците се превръщат в ресурс, който захранва ново производство.

В рамките на устойчивото производство и кръгова икономика еко-дизайнът допринася за удължаване на жизнения цикъл на продуктите чрез подобряване на тяхната издръжливост и възможност за обновяване. Това води до намаляване на потреблението на първични суровини и енергия, както и до ограничаване на въглеродния и екологичния отпечатък на производството. В същото време се стимулира иновационна активност в индустрията, свързана с разработване на нови материали, биоразградими компоненти и интелигентни решения за повторна употреба. От друга страна, еко-дизайнът е своеобразен мост между устойчивостта и конкурентоспособността, тъй като предприятията, които го прилагат, не само оптимизират разходите си за ресурси, но и засилват своя имидж на социално и екологично отговорни производители. На политическо ниво той е интегриран в европейските *Стратегии за Зелен преход* и в *Плана за действие за кръгова икономика,* който поставя еко-дизайна като основен двигател за намаляване на отпадъците и изграждане на климатично неутрална икономика до 2050 г.

Еко-дизайнът би следвало да се възприема и като катализатор на иновациите и трансформация на бизнес моделите в посока на устойчиво развитие. Той стимулира предприятията да разработват нови материали, технологии и производствени процеси, които са по-ефективни, дълготрайни и рециклируеми. Този подход насърчава внедряването на научни открития и дигитални решения като интелигентни системи за мониторинг, 3D печат, биотехнологии и наноматериали, които позволяват постигане на по-висока ресурсна ефективност и по-нисък въглероден отпечатък.

От гледна точка на бизнеса, еко-дизайнът създава предпоставки за нови модели на стойност, при които печалбата не произтича единствено от продажба на продукт, а от услуга, дълготрайност и повторна употреба. Примери за това са концепциите “product-as-service” (продуктът като услуга), “take-back-systems” (системи за обратно изкупуване и рециклиране) и “sharing economy” (икономикана споделянето). Така производителят запазва контрол върху жизнения цикъл на продукта и носи отговорност за неговото въздействие върху околната среда.

В научно и практическо отношение еко-дизайнът утвърждава идеята, че екологичната отговорност може да бъде източник на икономическа стойност, а не ограничение. Чрез съчетаването на екологични цели с иновативно мислене се създават продукти с добавена стойност, които отговарят на нарастващото търсене на „зелени“ решения и повишават конкурентоспособността на предприятията в условията на глобален зелен преход.

От гледна точка на социалното развитие, еко-дизайнът създава предпоставка за нови пазарни ниши и работни места, като насърчава появата на иновативни индустрии, свързани с рециклирането, ремонта, възстановяването и повторната употреба на продуктите. Той насърчава отговорно потребление, при което потребителят е не само купувач, но и активен участник в опазването на околната среда (проблем, който ще засегнем в следващата част от тази глава). Следователно, в дългосрочен план, еко-дизайнът е ключов елемент на социално отговорна икономика, тъй като съчетава икономически растеж, иновации и опазване на природните ресурси.

3.1.6. Биомимикрия

Биомимикрия (от *bios* – живот и *mimesis* – подражание) е научен и иновационен подход, при който природните форми, процеси и системи служат като модел за разработване на устойчиви технологии, материали и решения в производствената дейност на човека. Този термин е въведен и популяризиран от американската изследователка Джанин Бениус в книгата ѝ *Biomimicry: Innovation Inspired by Nature* (1997), в която тя определя биомимикрията като нова наука, която изучава природните процеси и ги имитира, за да създаде по-ефективни и устойчиви решения на човешките предизвикателства.

В основата на биомимикрията стои разбирането, че природата е най-съвършената лаборатория за устойчив дизайн, защото нейните системи функционират в баланс с околната среда, без генериране на излишни отпадъци.

В контекста на устойчивото производство и еко-дизайна, биомимикрията се възприема като интелигентен инструмент за иновации, който черпи вдъхновение от естествените екосистеми, за да създаде технологии, съвместими с принципите на кръговата икономика. Тя насочва вниманието от експлатация към сътрудничество с природата, като превръща естествените механизми в модели за ефективност, адаптивност и възобновяемост.

Биомимикрията намира приложение в широк спектър от области – медицина, архитектура, енергетика, транспорт, промишленост и др. Например наблюдението на полета на птиците е вдъхновило създаването на самолетите; наблюдението на структурата на листата вдъхновява създаванетето на соларни панели с висока ефективност, а отварянето и затварянето на цветчетата – сателитни съоръжения в космоса; наблюдението на рибите е послужило за пример при създаване на водолазния костюм; а днес роботите и изкуственият интелект са пример за биомимикрия при имитация на човека, който също е част от природата.

От икономическа гледна точка, биомимикрията подпомага намаляването на разходите за ресурси и енергия, като въвежда принципа на саморегулация и оптимизация, познати в природните системи. Тя стимулира междудисциплинарното сътрудничество между биолози, инженери, дизайнери и икономисти, което на свой ред води до създаване на иновативни, нисковъглеродни и регенеративни решения в производството.

Фиг. 8 Биомимикрията като свързващ елемент в устойчивото производство

Източник: авторът

На стратегическо ниво, както еко-дизайнът, така и биомимикрията олицетворява прехода от индустриална към екологично интелигентна икономика, в която технологичният прогрес не е в противоречие с природата, а е вдъхновен от нея. Това я превръща в ключово свързващ елемент между устойчивото развитие, еко-дизайнът и кръговата икономика, като при тази синергия се постига не само по-малко вреда на околната среда, но и възстановяване и обновяване на екосистемите (фиг.8).

Пример за биомимикрия

Архитектите на комплекса Eastgate Centre в Зимбабве са проектирали вентилационната му система, вдъхновени от мравуняците на термитите, които поддържат постоянна температура вътре, независимо от външните колебания. Резултатът е сграда, която ползва 90% по-малко енергия за климатизация в сравнение с конвенционалните постройки – пример за биомиметичен дизайн, съчетаващ ефективност, икономичност и екологична устойчивост.

Снимка 1 – комплексът Eastgate Centre в Зимбабве (Източник: National Geographic)

3.1.7. Природен капитализъм

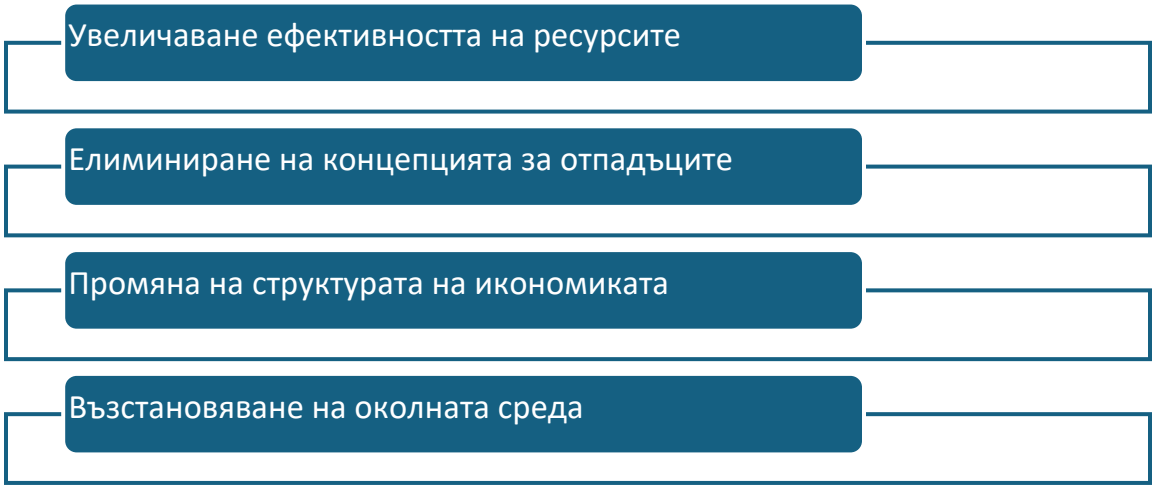
Природният капитализъм е икономическа концепция и модел на развитие, който признава стойността на природния капитал – тоест на природните ресурси, екосистеми и екологични услуги – като основен производствен фактор, равнопоставен на труда и физическия капитал. Този термин е въведен и популяризиран от Пол Хокен, Амори и Л. Хънтър Ловинс в книгата *Natural Capitalism: Creating the Next Industrial Revolution* (1999). Авторите определят природния капитализъм като нова форма на капитализъм, при която социалната справедливост и екологичната устойчивост се разглеждат като взаимодопълващи се цели.

Природният капитализъм надгражда традиционния икономически модел, като поставя в центъра осъзнаването на зависимостта между икономическите системи и природните екосистеми. Вместо природата да се възприема като външен фактор или източник на безплатен ресурс, тя се разглежда като капитал, който трябва да бъде ефективно управляван, съхраняван и възстановяван.

Основните принципи на природния капитализъм са четири (фиг.9):

1. *Драстично повишаване на ресурсната ефективност* – чрез технологии, които намаляват разхода на енергия, вода и суровини;
2. *Прилагане на биомимикрия и еко-дизайн* - за създаване на производствени процеси, които имитират природните цикли;
3. *Преминаване от продажба на продукти към предоставяне на услуги* – с цел да се стимулират компаниите да произвеждат дълготрайни и рециклируеми изделия;
4. *Инвестиране в природния капитал* – чрез възстановяване на почви, гори, водоизточници и биологично разнообразие.

Фиг.9. Основни принципи на природния капитализъм

Източник: авторът

От икономическа гледна точка, този подход представлява преход от количествен към качествен растеж, при който целта не е максимално потребление, а оптимално използване на ресурсите и дългосрочна екологична устойчивост. Той подчертава, че устойчивите бизнес модели могат да са едновременно печеливши и екологично отговорни, комбинирайки иновативни технологии, кръгови процеси и социална ангажираност.

Пример за прилагане на природен капитализъм

Компанията **Interface** е пример за прилагане на принципите на природния капитализъм. Тя е световен производител на модулни килими. Чрез програмата за затваряне кръга на цикъла (recycling loop) фирмата рециклира старите килими на клиентите си, използва възобновяема енергия и минимизира отпадъците. В резултат Interface успява да намали с над 70% своите въглеродни емисии, като едновременно повишава рентабилността си, като по този начин демонстрира, че опазването на природния капитал може да бъде иконопмически изгодно.

(Разгледайте сайта на компанията на: www.interface.com)

Природният капитализъм се вписва в концепцията за устойчиво производство, тъй като и двете парадигми споделят обща цел – постигане на икономическа ефективност при минимално екологично въздействие и социална отговорност. Докато устойчивото производство поставя акцент върху екологично чистите технологии, намаляването на отпадъците и оптимизацията на ресурсите, природният капитализъм осигурява икономическата и концептуална рамка, в която тези практики могат да бъдат приложени и финансово обосновани.

Така природният капитализъм не само подкрепя устойчивото производство, но и го разширява, като включва природните ресурси в баланса на стойността и печалбата. По този начин той доказва, че дългосрочна икономическа конкурентоспособност може да бъде постигната чрез запазване и възстановяване на природния капитал, а не чрез неговото изчерпване.

3.1.8. Индустриална екология

Индустриалната екология разглежда промишлените системи по аналигия на екосистемите, където отпадъците на един процес служат като ресурс за друг. Тя изследва потока от материали, енергия и информация в индустриалните и икономически системи, с цел да постигне максимална ефективност и минимално екологично въздействие. С други думи, индустриалната екология се стреми да интегрира екологичните принципи в икономическите дейности, така че производството и потреблението да функционират в затворени цикли както природата, където няма отпадък, а само непрекъснато преобразуване на веществата.

В контекста на устойчивото производство и кръговата икономика, индустриалната екология се разглежда като фундаментална за постигане на симбиоза между иокономика и природа. Тя предлага системен подход, който анализира взаимодействието между предприятията, ресурсите и околната среда и се стреми да открие възможности за повторна употреба, рециклиране и енергийна интеграция. Един от ключовите принципи на индустриалната екология е *идустриалната симбиоза* – тя обозначава сътрудничеството между различни компании, при което отпадъкът на една се използва като суровина за друга.

Това води до намаляване на разходите, оптимизация на ресурсите и редуциране на екологичните щети.

Освен това, индустриалната екология насърчава екодизайна, енергийната ефективност и системната координация между секторите, като така изгражда основата за устойчиво производство. Тя подпомага разработването на нови индикатори за устойчивост, които зимерват не само икономическата ефективност, но и екологичната и социална стойност на промишлената дейност.

Пример за индиустриална симбиоза

Индустриалният парк в Калундборг, Дания е пример за индустриална екология в практиката. Това е първият парк, който възниква със спонтанното решение на няколко различни предприятия – **електроцентрала, рафинерия, фармацевтична компания и ферма** – да обменят ресурси като пара, топла вода, топлина и отпадък. Така, формирайки мрежа от зависимости, индустриалната симбиоза едновременно намалява емисиите и повишава икономическата ефективност.

3.1.9. Анализ Разходи-Ползи (Cost Benefit Analysis)

Анализът разходи-ползи е икономически метод за оценка на ефективността на даден проект, политика или инвестиция, при който се сравняват очакваните ползи и разходи, изразени в парични единици. Целта е да се установи дали общите ползи надвишават общите разходи и по този начин да се вземе обосновано решение за реализиране или отхвърляне на инициативата. В основата си анализът разходи-ползи се базира на принципа на максимизиране на общественото благосъстояние като измерва нетната социална полза, изчислена като разликата между дисконтираните ползи и разходи във времето.

В калкулирането на ползите влизат не само директните приходи от даден проект, но и ползите за обществото, които биха могли алтернативно да се остойностят. Ето защо, анализът разходи-ползи се прилага не само към финансовите, но и към екологичните и

социални измерения на проектите. Той позволява оценка на дългосрочните ефекти върху природните ресурси, човешкото здраве и качеството на живот, като често включва т.нар. непазарни стойности – например стойността на чистия въздух, биоразнообразието или предотвратено замърсяване или други щети.

Методът подпомага процеса на взимане на решения в публичната и частна сфера, като превръща сложни екологични и социални ефекти в измерими показатели. Основните му предимства са обективността и прозрачността на оценката, докато основни ограничения произтичат от трудността да се оценят в пари нематериалните ползи и несигурността на прогнозите във времето.

Пример за Анализ разходи-ползи

Изграждането на язовир включва:

Ползи: място за отдих, изграждане на спортни съоражения и детски площадки, превенция срещу наводнения (дисконтирана стойност – 600 000)

Приходи: 1 000 000

Разходи: 1 000 000

Нетна социална полза – 600 000

Ако дисконтираната стойност на ползите надвишава разходите, проектът се счита за икономически и социално оправдан.

3.2. Устойчиво потребление

Устойчивото потребление е начин на рационално използване на ресурси, стоки и услуги, в това число енергийна ефективност, намаляване на отпадъците и осъзнат избор на продукти, които имат минимално отрицателно въздействие върху околната среда и обществото. То поставя акцент върху съзнателния избор на потребителя, който се базира не само на цената и качеството, но и на екологичния и социалния отпечатък на продукта – как

е произведен, от какви материали, при какви условия на труд (използван ли е детски труд) и какви са последиците за природата.

На икономическо равнище устойчивото потребление цели разделяне на икономическия растеж от интензитета на използване на ресурсите с цел постигане на благосъстояние без изчерпване на природния капитал. Както при производството, така и тук стремежът е към насърчаване на **кръгови модели на потребление** – рециклиране, повторна употреба, ремонт на продукта или споделяне на използването му.

Същевременно, то насърчава **етичното и справедливо потребление**, което зачита човешките права и условия на труд по веригата на стойностите, а на индивидуално ниво устойчивото потребление изисква промяна в навиците и ценностите – от култура на свръхконсумация към култура на умереност и осъзнат избор. Например, устойчивото потребление включва предпочитане на местни и сезонни храни, вместо вносни продукти с висок въглероден отпечатък от транспорта им. Това, разбира се, не означава да не се консумират банани например в държавите, където те не се отглеждат, а по-скоро да се предпочете продукт който е съпоставим по качества и характеристики, но е произведен на местно ниво (например зеленчуците, произведени в България вместо вносни такива от други държави). Също така, характерно за него е използването на дрехи от устойчиви материи (органичен памук, рециклиран полиестер), намаляването на еднократните пластмаси и споделянето на ресурси (като автомобили, техника и жилища).

3.2.1. Потребителско общество

Понятието **потребителско общество** е ключово за разбирането на съвременната икономика и социална динамика, в която придобиването и притежанието на стоки и услуги се превръща в централен фактор за социална идентичност, статус и културна стойност. Терминът се използва, за да опише етапите на развитие на индустриалните и постиндустриални общества, при които производството не се диктува само от нуждите, а и от търсенето, създавано чрез реклама, маркетинг и култура на потребление.

Потребителското общество възниква през втората половина на 20 век (след края на Втората световна война), успоредно с икономическия подем, масовото производство и

урбанизацията. Потребителят се превръща постепенно в основен двигател на икономическия растеж, а социалният успех се измерва не чрез труда или знанията, а чрез нивото на потребление. Философи и социолози като Зигмунд Бауман, Жан Бодрияр и Пиер Бурдийо акцентират върху „символното потребление“ на обществото – хората купуват не просто продукт, а знания, престиж и идентичност. Потреблението става форма на самоизразяване и социално разграничаване.

Потребителското общество поддържа високи нива на търсене, които стимулират производството и иновациите, но едновременно с това пораждат свръхпотребление (консумеризъм), екологичен натиск (висок екологичен отпечатък) и задълбочава социалните неравенства.

Много ярък пример за проявление на потребителското общество е секторът на модата, особено бързата мода (fast fashion като Zara, HM и др.), при който тенденциите се сменят ежеседмично, а потребителите се стимулират да купуват нови дрехи, въпреки че старите все още могат да се носят. Този модел разбира се е неустойчив както от гледна точка на производствения процес, така и от гледна точка на потреблението, защото създава интензивно изпозлване на ресурсите и акумулиране на отпадъци.

Британският икономист и изследовател в областта на устойчивото развитие и екологичната икономика Пол Екинс определя потребителското общество като културна ориентация, при която „*притежанието и изполването на нарастващ брой и разнообразие от стоки и услуги е основна културна цел и най-сигурният път към лично щастие, социален статус и национален успех*“.

Това определение подчертава три ключови аспекта:

1. **Материалното богатство като цел** – в потребителското общество материалният притежател е в центъра: повече вещи, услуги и избор
2. **Свързаността между потребление и статус** – стоките и услугите не се възприемат само като удовлетворяващи нуждите, а и като символ на успех, социална принадлежност или национално богатство.

3. **Културна норма** – обществото приема, че пътят към щастието минава през консумацията.

Екинс критикува потребителското общество, но същевременно поставя въпроса дали може да съществува устойчиво потребителско общество, предвид екологичните граници на планетата[44].

3.2.2. Консумеризъм

Консумеризмът е социално-икономическо и културно явление, което поставя потреблението на стоки и услуги в центъра на обществените ценности и индивидуалното щастие. Той представлява убеждението, че непрекъснатото увеличаване на потреблението води до икономически растеж, социален напредък и лична удовлетвореност.

Консумеризмът (както и потребителското общество) се оформя като концепция през 20 век и се превръща в доминиращ модел на икономическо и социално поведение, особено в развитите страни. Той е резултат от индуистриализацията, урбанизацията, масовото производство и рекламата, създаващи култура на желания, не само на нужди. В това общество идентичността на индивида често се изразява чрез притежание на вещи, а икономическият успех на държавата – чрез растеж на вътрешното потребление.

Критиците на консумеризма като Пол Екинс и Хербърт Маркузе го определят като водещ до материализация на ценностите, екологично претоварване и социална фрагментация, тъй като той създава илюзия за благополучие при изчерпване на ресурсите и натрупване на отпадъци.

Основните инициатори на свърх-потреблението са:

- Социалните и психологични нужди
- Доставката на стоки
- Глобализацията

[44] Ekins, P. (1991). A Sustainable Consumer Society: A Contradiction in Terms?. *International Environmental Affairs,* 3(4), 243-258.

- Технологичните иновации
- Евтината енергия и транспорт
- Бизнес практиките

Големите корпорации стимулират потреблението чрез планирано остаряване – умишлено проектиране на продукти с ограничен живот, за да бъдат заменени с нови. Те използват иновациите за поостоянно обновяване на пазара – нов модел телефон, кола, мода. Това създава икономика, зависима от покупка и замяна, при която ресурсната ефективност отстъпва пред пазарната динамика. Производителят има интерес да продава повече, а не да произвежда стоки за дълготрайна употреба. Същевременно, рекламната и маркетинговата индустрия създават емоционални и символни значения на продуктите – тоест, те не се купуват заради нужда или да удовлетворят потребност, а заради престиж, идентичност и социална принадлежност. Рекламата превръща потребителя в емоционален консуматор (предизвиква импулсивно поведение в потреблението и усещане за недостиг – „Купи сега, преди да е късно“). Така потребителят е подведен да купи неща, от които няма реална нужда (или количества от такива продукти, които са излишни). Ето така се смесват икономическите потребности с психологическите зависимости.

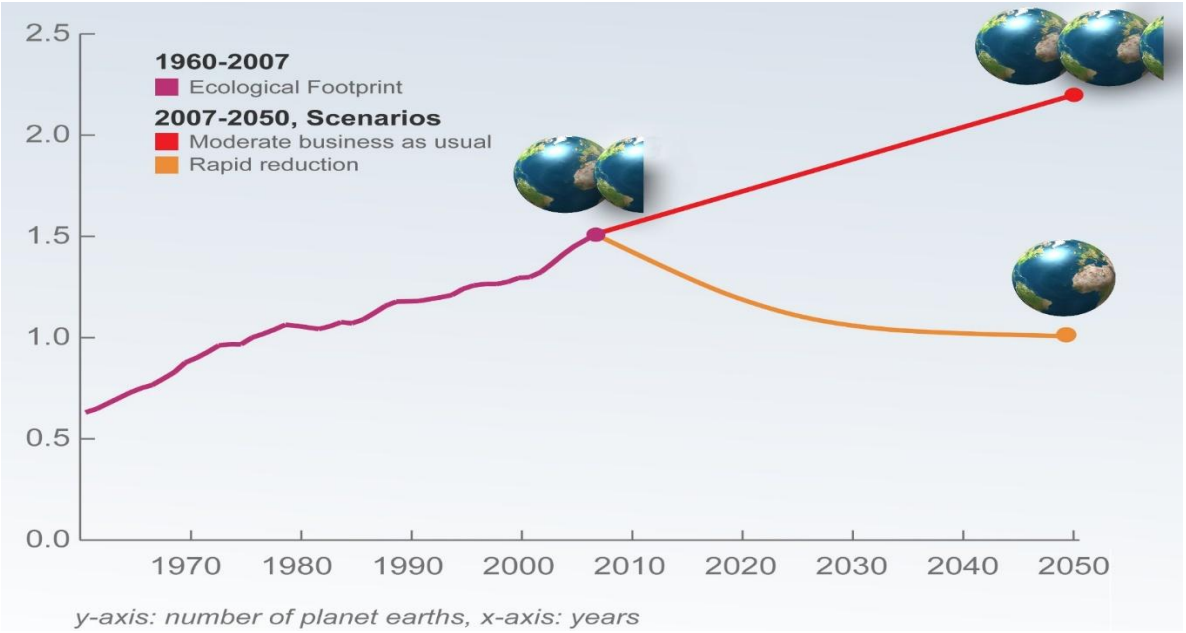
На свой ред, финансовата система и кредитните институции разширяват достъпа до потребление чрез лесни кредити и плащане на вноски. Насърчават идеята, че човек може да има всичко „тук и сега“, дори без реални доходи. Така чрез опцията да се използва дълга като инструмент за незабавно потребление всъщност се нарушават границите между потребност и възможности – така обществото се настройва към финансирано свръх-потребление. Това допълнително се засилва от медиите и културната индустрия – чрез кино, социални мрежи, инфлуенсъри, реалити предавания, които демонстрират определен начин на живот (лайфстайл).

3.2.3. Екологични кредитори и екологични дебитори

Разделението на държавите на **екологични кредитори и екологични дебитори** произтича от съпоставката между **екологичния отпечатък** (колко ресурс потребява една държава) и **биокапацитета** на планетата (колко ресурс може да й възстанови и какъв обем отпадъци може да абсорбира). Например, ако всички хора на Земята потребяваха колкото средния европеец, човечеството би се нуждаело от повече от две планети, за да поддържа това ниво на ресурсите (вж. Фиг.10).

Ако биокапацитетът надвишава екологичния отпечатък, то държавата е **екологичен кредитор** – тя използва по-малко ресурси, отколкото природата й може да предостави. Ако екологичният отпечатък надвишава биокапацитета, държавата е екологичен дебитор – тя живее на „екологичен заем“ от останалия свят.

Фиг.10 Прогноза на ООН за биокапацитета на планетата (до 2050 г.)

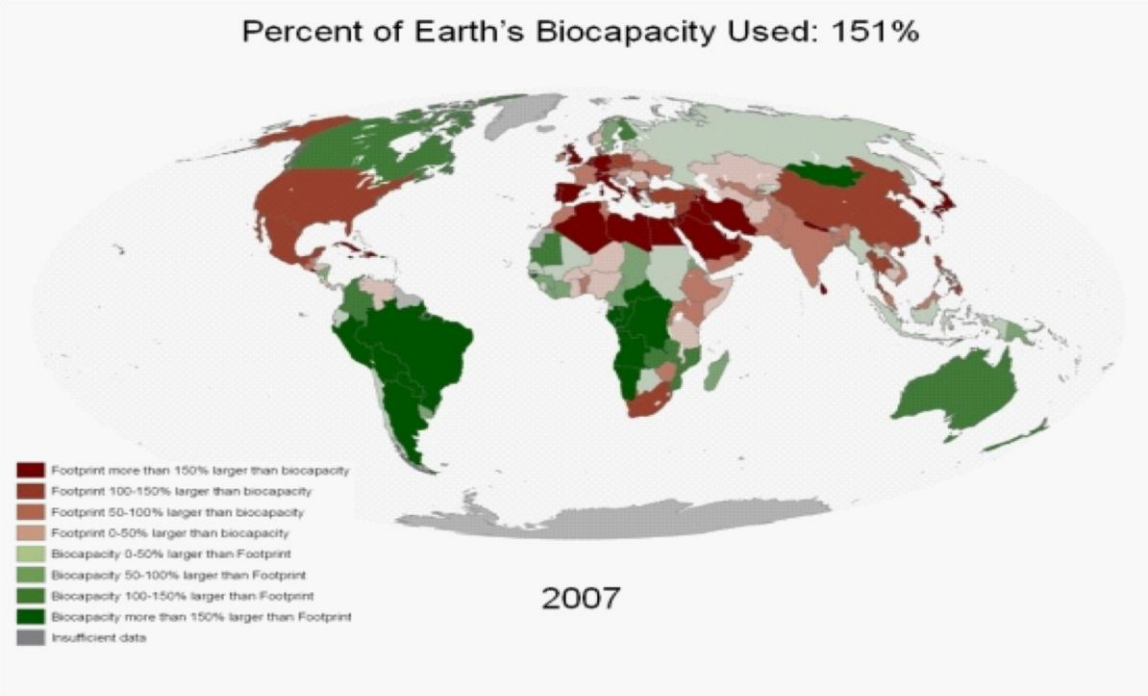

Източник: Световна банка

Екологични кредитори са страни, които имат големи природни ресурси и ниска гъстота на населението или ограничено потребление на глава от населението – те произвеждат повече екологичен капацитет (земя, вода, гори), отколкото използват. Характеризират се с големи площи с гори, земеделски земи и сладководни ресурси, ниска индустриализация или

устойчиви модели на производство и относително ниско ниво на потребление на глава от населението или устойчиво потребление. Тоест, това могат да са както развити, така и развиващи се държави. Например Бразилия е екологичен кредитор благодарение на огромните си тропически гори (Амазония), както и Русия с нейните обширни водни ресурси въпреки индустриализацията. В тази група спадат също държави като Канада, Финландия, Швеция, Норвегия, Нова Зенландия, Австралия, Конго, Боливия и др. (вж. Фиг.11). Тези страни разполагат с „екологичен резерв“ и осигуряват ресурсен капацитет на световната икономика чрез износ на дървесина, енергия и храни.

Фиг. 11 Екологични кредитори (в зелено) и екологични дебитори (в червено)

Източник: Световна банка

Екологичните дебитори са държави, при които потреблението на ресурси и емисиите надвишават природния капацитет. Те са икономически развити, но екологично зависими от други държави. Характеризират се с висока гъстота на населението, интензивно индустриално производство, високи доходи и потребление на глава от населението, както и силна урбанизация и ограничени природни ресурси. Такива държави са например: САЩ, Япония, Германия, Великобритания, Италия, Южна Корея, Китай и др. Те внасят ресурси

(енергия, храни, суровини) от други държави и често „експортират“ екологичен натиск чрез прехвърляне на производството си към по-бедни държави с по-ниски екологични стандарти.

Глобално човечеството вече е в състояние на екологичен дефицит. Според Global Footprint Network в момента използваме ресурси, равняващи се на капацитета на 1.7 планети Земя. Това означаа, че дори кредиторите не могат да компенсират напълно дефицита, който създават дебиторите.

Разделението между екологични кредитори и дебитори отразява новата форма на глобално неравенство – не само икономическо, но и екологично. Докато богатите страни поддържат висок стандарт на живот чрез свръхпотребление и внос на ресурси, по-бедните държави често плащат екологичната цена – обезлесяване, замърсяване и изчерпване на природния капитал.

За да се постигне устойчив растеж на икономиките е необходимо екологичните дебитори да намалят своя отпечатък чрез по-ефективно производство и устойчиво потребление, а екологичните кредитори да управляват отговорно природния капитал, с който разполагат.

3.2.4. Етично потребление

Етичното потребление е модел на потребителско поведение, при който индивидите взимат решение за покупка, основани не само на цена и качество, но и на морални, социални и екологични критерии. То означава избор на продукти и услуги, които не вредят на хората и околната среда, т.е. само по себе си то е форма на устойчиво поведение, при което потребителят използва покупателната си сила като морален избор – за подкрепа на екологична отговорност и социална справедливост.

Етичното потребление се развива като реакция срещу негативните ефекти на масовото и свръхпотреблението – замърсяване, експлоатация на труд, нарушаване на правата на животните и климатичните промени. В контекста на глобализацията потребителите осъзнават, че всяка покупка е част от верига на въздействие, включваща

производство, транспорт и отпадъци. Затова те започват да търсят прозрачност и отговорност от компаниите.

Основните характеристики на етичния потребител са, че той:

- избира био и справедливо търгувани продукти;
- избягва прекомерната употреба на пластмаса и събира отпадъците разделно;
- подкрепя локални производители и местно производство;
- не купува стоки, произвеждани с детски труд или тествани върху животни.

Компанията Patagonia е често давана като пример за етично производство и потребление, тък като тя насърчава клиентите да не купуват излишно, да рециклират дрехите си и да инвестират в екологични инициативи.

3.2.5 Глобални потребителски модели

Въпросът за броят на населението, което може да издържи капацитета на планетата е неизменно свързан с потребителските проблеми. Докато за развиващите се страни приоритетни са земеделското производство и бързо нарастващото население, то в развитите държави проблемите са основно свързани с високите нива на консумация и акумулирането на отпадъци. Потреблението на ресурси и отделянето на боклук в резултат от консумацията им е 32 пъти по високо в Северна Америка, Западна Европа, Япония и Австралия в сравнение с нивото им в развиващите се държави. Според професора по география от Калифорнийския университет в Лос Анджелис, Джаред Даймънд, един милиард души, населяващи развитите държави имат средно ниво на потребление от 32%. Останалият свят, който наброява 5.5 милиарда души от развиващия се свят има нива на потребление под 32%, най-вече близо до 1%[45]. Това се потвърждава от статистиката в таблицата по-долу:

[45] Jared Diamond, "What's Your Consumption Factor", *New York Times* (January 2, 2008), www.nytimes.com/2008/01/02/opinion/02diamond.html?pagewanted=1.

Таблица 4. Сравнение между % от световното население към % на световното потребление

Регион	% от световното население	% от световното потребление
САЩ и Канада	5%	32%
Западна Европа	6%	29%
Източна Азия и Тихия океан	33%	21%
Южна Азия	22%	2%
Африка (под-Сахарски регион)	11%	1%

Тази статистика показва, че главоломно нарастващото население в развиващия се свят не е заплаха за глобалните ресурси, каквато всъщност е свръхпотреблението в развитите държави, особено в САЩ. Процентното разпределение в таблицата показва, че всеки американец консумира ресурси, равни по количество на консумацията от 32 жители на Кения. Предвид факта, че населението на САЩ е 10 пъти по-голямо от населението на Кения, това означава, че американците консумират 320 пъти повече ресурси.

Световните модели на потребление са неустойчиви, но все по-тревожен е фактът, че потреблението в развиващите се държави също нараства и гони нивата на потребление в развитите държави. Ако населението в Китай и Индия, например, започне да потребява с темпа на американското население, то световното потребление ще се утрои, а ако всички държави от развиващия се свят увеличат потреблението си, то глобалното потребление ще нарастне 11 пъти.

Лидер в потреблението безспорно са американците. Наред с това, обаче, САЩ имат и най-високо ниво на *екологичен отпечатък* – показател, който измерва влиянието от потреблението върху планетата, като сравнява консумацията на ресурси с капацитета на планетата да преработва отпадъците и да възобновява/възстановява ресурсите. Американците, например, използват 75% повече вода, отколкото потреблението й в

развиващите се държави. Докато в САЩ водата се прахосва за поливане на градини, голф игрища и басейни, в столицата на Йемен, Сана, има режим на водата и достъп до питейна вода на всеки четири дена, или веднъж седмично[46]. Наред със свръхпотреблението, американците акумулират и големи количества отпадъци. Например, за периода от 1960 до 2005 година отделянето на отпадъци е нарастнало повече от два пъти – от 83 милиона до 167 милиона тона. Всеки американец отделя около 2,5 кг. боклук на ден, което е пет пъти повече от средното дневно количество в развиващите се държави[47]. В резултат от това разточително потребление, в САЩ са отчетени и редица екологични щети. Около 40% от реките и 50% от езерата са толкова замърсени, че не могат да се използват за риболов и плуване[48].

Между бреговете на Калифорния и северния Тихи океан е открит терен с отпадъци, събрани от океанските течения, който има големината на щата Тексас. Снимка: Reuters

Други екологични заплахи, свързани с населението и потреблението са оганичените все още възобновими ресурси. Изпомпването на вода в глобален мащаб се е увеличило повече от три пъти – от 1 088 куб. км. през 1940 до 3 973 куб. км. през 2000

[46] Lester Brown, *World on the Edge: How to Prevent Environmental and Economic Collapse,* Earth Policy Institute, 2011.
[47] Victoria D. Markham (2006), *US National Report on Population,* p. 8, Centre for Environment and Population, Достъпно на: http://www.cepnet.org/documents/US-National-Report-on-Population-and-the-Environment.pdf
[48] Пак там.

година[49]. В много държави водните ресурси са почти изчерпани, тъй като те използват повече вода отколкото природата по естествен начин може да възстанови, а това на свой ред води до т. нар. *опустиняване*. Много държави са вече зависими от външни доставки на вода. Например 97% от питейната вода в Египет е внесена от други държави[50].

Обезлесяването и съпътстващото го изчезване на биоразнообразието в тропическите гори е също съществен проблем, появил се в резултат от свръхнаселението и нарастващото потребление. Според някои анализатори глобалното изчезване на горски терени е вследствие на нарастването на населението, тъй като хората изсичат все повече дървета, за да осигурят съществуването си. Според други, това се дължи на нараставщите по принцип нива на потребление. Наред с горите, изчезват и хабитатите за много видове животни, насекоми и растения, застрашавайки оцеляването на много местни общества *(indigenous peoples).* Най-тревожна е тенденцията на изсичане на тропическите гори около Екватора, което допринася за глобалното затопляне и за 25% от глобалните емисии на парникови газове. С намаляването на тези горски терени има все по-мало дървета, които да абсорбират въглеродния диоксид, с което се засилват глобалните климатични изменения.

3.2.6 Население и потребление в Китай

Китай има приблизително същата територия като САЩ, но населението, наброяващо 1.3 млрд. души е почти пет пъти по-голямо. Независимо от това, че населението на Китай постепенно започва да забавя темповете си на растеж, прираста му ще продължи да нараства с по 200 милиона души през следващото десетилетие. След това се предвижда броят му да намалее с почти четири милиона души (за периода 2025-2050 година).

След комунистическата революция, Китай преминава през период на безпрецедентно нарасатване на населението. Между 1949 и 1980 година населението нараства от 540 милиона до над 800 милиона, съпътствано от унищожителен глад, особено обострен по време на периода на *Великия прогрес* (1958-1961) – период, през който китайското правителство започва да преструктурира икономиката си, изграждайки индустриална база, като премества селското население в индустриалните райони. Според статистиката, по време на глада умират повече от 30 милиона души. Причините за

[49] Ron Nieelsen, *The Little Green Handbook*, New York: Picador, 2006, p. 62.
[50] Пак там.

възникването му са с комплексен характер. Един от факторите е отделянето на фермерите от земеделското производство, в резултат от което намалява производството на земеделски култури. Тежките климатични условия, сушата и лошата комуникация между регионите допринасят постепенно до локализиран недостиг на продоволствени стоки, но един от основните фактори за продължителността и обхвата на глада е лошото държавно планиране. Правителството е подкрепяло в продължение на много години нарастването на населението като позитив за развитието на икономиката, но последствията от него променят възприетата политика.

През 60-те години китайското правителство започва различни програми, с които стимулира семействата да намалят броя на ражданите и отглеждани деца. До 1979 година се въвежда политиката на „едното дете“ за семействата в градските региони и две деца за тези, които обитават селата. Тази политика е комбинация от пропаганда, социален натиск, с който се цели да се органичат китайските семейства да имат само едно дете. Тези, които са кандидатствали по програмата, получавали сертификати, с които имат право на различни ползи, в това число бонуси към заплатата и хубаво жилище. Останалите са били принудени да парвят аборти или да минат през процедура на стерилизация. Възникват и много случаи на причиняване на смърт на бебета, особено на момичета, защото традиционно момчетата са се считали за по-желани от китайското общество. Тази политика на едно дете и превилегиите, с които са се ползвали момчетата довеждат до значителни дисбаланси между половете. Днес в Китай се раждат средно между 117-120 момчета на всеки 100 момичета, в резултат от новите технологии в медицината, които позволяват да се разпознае пола на бебето в ранните месеци от бременността и съответно тя да бъде прекъсната. Последиците от това са, че броят на жените в китайското общество постепенно намалява, като около 23 милиона мъже не могат да си намерят брачен партньор и затова метафорично някои я наричат „страната на самотните сърца“.

Освен дисбаланса между половете, Китай трябва да реши и редица други социални проблеми, особено проблемите със застаряващото население. Около 397 милиона китайци ще бъдат на над 60 години до 2040 година. Докато държавата продължава да търси начини за намаляване на населението и дисбаланса момчета-момичета продължава да носи потенциала да намалява раждаемостта, според мнозина няма да има достатъчно средства, с които да се осигури грижа за застаряващото население. При липсата на семейна подкрепа,

възрастните прибягват към помощ от държавата, която въпреки забележителния си икономически растеж трудно би могла да се справи с осигуряване на финансиране за такъв брой възрастно население.

Нарастването на населението в Китай е свързано и с нарастващата роля на страната в глобаланта икономика. Независимо, че все още е част от Азия и развиващия се свят, китайските градове нарастват значително и според прогнозите до 2020 година жителите им ще наброяват над 800 милиона души. Градските заселници се очаква да допринесат допълнително за икономическия растеж и нарастването на потреблението, тъй като жителите на градовете обичайно потребяват повече ресурси отколкото тези, които обитават селските райони. Също така, със забавяне на прираста на населението, държавата преминава към политики, които подкрепят икономическата модернизация и налагат нови изисквания за потреблението на глобалните ресурси.

С разрастване на икономиката, Китай драстично е променила моделите си на потребление на глобални продукти. От нация, в която почти всяко домакинство разчита на велосипеди за придвижване през 80-те, днес продажбите на автомобили значително нарастват, а това оказва съществено влияние върху цените на петрола. Ако китайското население започне да използва същото количество петрол като американското (които сега използват 26 барела на човек на година, сравнени с 1.5 барела на човек в Китай), то ще има нужда от 80 милиона барела петрол дневно, което е с 20 милиона повече от количеството, което сега се потребява от целия свят. Същото увеличение се отнася и за други продукти – от месото до самолетните билети. На свой ред, увеличеното потребление ще доведе до високи нива на замърсяване както на въздуха, така и на водните ресурси.

Китайското правителство е наясно с потенциалните за и против на икономическата либерализация. То държи високи нива на контрол над голяма част от политиките и може да решава в какъв аспект да се развива иконоомическия растеж. Ето защо, през последните години усилията му са насочени към използване на нови технолгии за възобновяема енергия. Соларната и вятърна енергия днес снабдяват над 35 милиона китайски домове.

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Екологични дебитори

Консумеризъм

Екологични кредитори

Етично потребление

Потребителско общество

Устойчиво производство

Устойчиво потребление

Природен капитализъм

Анализ разходи-ползи

Индустриална симбиоза

Индустриална екология

Биомимикрия

Еко-дизайн

Кръгова икономика

Екологичен отпечатък

Въглероден отпечатък

ВЪПРОСИ ЗА САМОПОДГОТОВКА И ДИСКУСИЯ

1. Разгледайте производството на компаниите Patagonia и Zara. Коя от двете изпълнява напълно принципите на природния капитализъм и коя отчасти? Обяснете защо.
2. Намерете информация за производството на компаниите Xerox и Tandus. Какво е характерно за тях? Кои елементи на устойчивото производство откривате?
3. Разгледайте модела на производство в автомобилната индустрия. Изберете една от компаниите Renaut или Audi и очетайте основните принципи на кръговата икономика, заложени в производствения процес. Как това се отразява върху рентабилността и конкурентоспособността на компаниите?
4. Разгледайте доклада за устойчивост на Coca Cola. Кои са основните постижения на компанията в трите основни аспекта на устойчивото развитие?
5. Как компанията Volvo успява да реализира отлични финансови резултати по време на световната финансова и икономическа криза от 2008-2009? Опишете трансформацията на бизнес процесите довели до този успех.

Глава 4

Основни проблеми на развиващите се държави

Отчитайки факта, че 84% от световното население все още живее в развиващи се държави, като 55% от него е с доходи от $5,50 на ден, а от тях 12% (или над 700 милиона) живеят в крайна бедност с доходи под $1,90 на ден, проблемите на развиващите се държави имат основно значение за съвременните политики за икономически растеж и развитие. Следователно, разграничението между развити и развиващи се дъражви заема централно място в икономиката на развитието. Развитите държави често биват наричани „индустриализирани държави“, докато развиващите се държави са познати още като „държави от Третия свят“.

Понятието „Трети свят“ се появява в началото на 50-те години на 20 век, по време на т.нар. Студена война, като първоначално няма икономически, а само политически смисъл. То е въведено от френския социолог Алфред Сови през 1952 г., който го използва по аналогия с третото съсловие от Френската революция – обикновените хора, които не принадлежат нито към аристокрацията, нито към духовенството. Така, по своя оригинален смисъл и до началото на 90-те години на 20 век, Третият свят обозначава държавите, които не принадлежат нито към капиталистическия блок (САЩ и съюзници), нито към източния социалистически блок (СССР тогава и съюзници, в т.ч. България). Именно този начален смисъл обуславя през 50-те и 70-те години понятието да се използва основно за да обозначи държави от Африка, Азия и Латинска Америка, които току що са получили независимост от колониално управление и се стремят да изградят собствен икономчески и политически път, извън двата глобални блока.

След края на Студената война (тоест след 1991 г.) терминът загубва политическия си смисъл и започва да се използва в икономически контекст, често като синоним на „изоставащи в развитието си“, „развиващи се“ или „по-слабо развити“ държави. Други термини, описващи тази група държави са „Глобален Юг“ или „страни с ниски и средни доходи“. Съгласно класификация на Световната банка към 2025 г. по БНД на глава от населението развиващите се държави се делят на четири групи:

- държави с нисък доход - под 1 135 щ. долара
- държави с по-ниски средни доходи – между 1 136 – 4 465 щ. долара
- държави с по-високи средни доходи - между 4 465 – 13 845 щ. долара
- държави с високи доходи – над 13 846 щ. долара

Съгласно тази класификация Европа включва както държави с високи доходи (Германия и Франция), така и такива със средни доходи (България, Сърбия), а в Азия същият контраст е изразен от Япония и Южна Корея (високи доходи) и Бангладеш или Камбоджа (ниски доходи) – тоест, класификацията позволява да се оцени икономическата хетерогенност не само по континенти (както преди с категорията Трети свят), но и в рамките на отделни региони. Разбира се, класификацията има и някои недостатъци – тя не отчита неравенството в разпределението на доходите вътре в страните, не включва екологичните и социални показатели (качество на живот, устойчивост, достъп до услуги и др.) и зависи от колебания във валутните курсове, тъй като е в щатски долари. Ето защо често бива комбинирана с други показатели като Индекс на човешко развитие.

В тази глава ще разгледаме основните проблеми на развиващите се държави в групата на държавите с нисък доход (под 1 135 щ. долара БНД на глава от населението по метода на Атласа на Световната банка, 2025г.). Те се концентрират главно в Субсахарска Африка, Южна Азия, части от Югоизточна Азия и Латинска Америка. Типични представители на тази група са: Нигер, Мозамбик, Сомалия, Етиопия, Мадагаскар, Афганистан, Хаити, Чад и др. **Тези държави се характеризират с комбинация от икономически, социални, политически и екологични предизвикателства, които взаимно се подсилват и задълбочават.**

Проблемите на държавите с ниски доходи са взаимно свързани и циклични. Бедността поражда ниско образование, което води до ниска производителност и ниски доходи, а това на свой ред възпрепятства инвестициите (в т.ч. в здравеопазване, инфраструктура и технологии). Така се формира описания от Г. Мюрдъл и Н. Льовис „**капан на бедността**“, а излизането от него изисква структурна трансформация с диверсификацияна икономиката, инвестиции в човешки капитал, реформи в управлението и устойчиво използване на ресурсите.

4.1. Икономическа изостаналост и ниска производителност

Най-съществен проблем в развиващите се държави е ниското равнище на икономическа продуктивност, произтичащо от слабо развита индустрия, ограничен достъп до нови технологии, ниско образование и квалификация на работната ръка. Повечето от тези икономики зависят от първичния сектор – селското стопанство, добив на суровини и нискоиндустриализирани отрасли. Това ги прави силно уязвими от колебания в цените на световните пазари, както и от климатичните промени. Например, над 70% от заетостта в Субсахарска Африка е в земеделието, но то допринася за под 25% от БВП, което показва ниска производителност и ограничени възможности за растеж.

Икономическата изостаналост се проявява чрез ограничен производствен капацитет, ниска добавена стойност на продукцията и зависимост от първичния сектор – селско стопанство и добив на суровини. В основата ѝ стои ниската производителност на труда, която води до ниски доходи, слаба конкурентоспособност и бавен иконномически растеж. В повечето държави с ниски доходи икономическата структура е небалансирана – над 60%-80% от работната сила е заета в земеделие, а индустрията и услугите са слабо развити. Това означава, че икономиката зависи от климата, сезоните и цените на суровините. Например, в Нигер и Чад над 75% от населението работи в селското стопанство, но този сектор създава под 30% от БВП, което означава, че **продуктивността на труда в селското стопанство е над два пъти по-ниска от средната за икономиката.**

Друга водеща причина за икономическата изостаналост е **липсата на идустриализация и технологичен прогрес.** Исторически развитите държави са постигнали растежа си чрез индустриализация и технологични иновации. В развиващите се държави този процес е често забавен или прекъснат поради липса на инвестиции и капитал, ограничен достъп до технологии, както и липса на обучени и квалифицирани кадри. Това създава структурна зависимост на икономиката от внос на готови стоки и износ на евтини суровини, характерна за т.нар **периферна икономика (по модела на Имануел Уолърстийн)**, чиито основни белези са експорт на суровини, внос на индустриуални стоки, ниска добавена стойност и ограничени възможности за самостоятелно развитие. Например, Демократична република Конго изнася кобалт и мед, но почти не преработва суровините, което я прави зависима от международните корпорации и създава условия за вътрешни

въоръжени конфликти. Друга отличителна характеристика на периферната икономика е, че богатството е концентрирано в ограничен брой жители на държавата (елити), които са често свързани с чуждестранни компании, което е и причина за нарастващото неравенство и задълбочаване на бедността. Когато държавата или въпросните елити контролират всички ресурси, това възпира възникването на предприемачески инициативи и ограничава ефективното използване на работна ръка[51].

Моделът на Уолърстийн е въведен през 70-те години на XX век[52] и разделя държавите на три зони:

1. *Център – развити индустриални държави*
2. *Полупериферия – преходни икономики, които комбинират чертите на 1 и 3*
3. *Периферия – бедни държави, които са икономически зависими от центъра*

Държавите от центъра натрупват богатството си чрез контрол върху търговията, технологиите и финансите, периферията осигурява евтин труд и суровини, а полупериферията действа като буфер между двете групи. Например:

Център – САЩ, Германия, Франция, Япония

Полупериферия – Индия, Бразилия, Мексико

Периферия – Нигер, Чад, Мозамбик, Хаити

Освен това, за да се развива икономиката, са необходими инвестиции, които се гарантират от спестяванията. В бедните държави с ниски доходи обаче спестяванията са минимални, а достъпът до кредити е ограничен. Така вътрешното натрупване на капитал става почти невъзможно. В резултат, държавите изпадат **в зависимост от чуждестранни инвестиции и международна помощ, които обаче често не са насочени в производствените отрасли,** а към добивна промишленост, която няма дългосрочен ефект върху растежа.

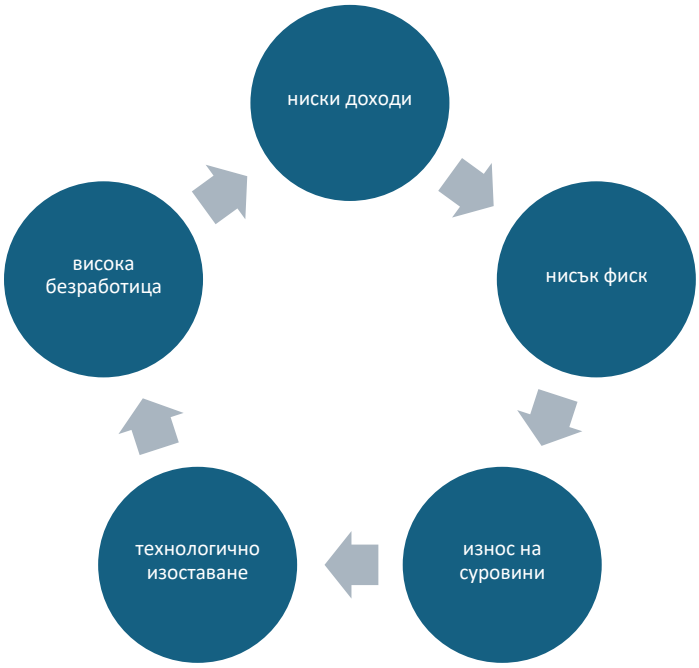
[51] Acemoglu, D. and Robinson, J. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty.* Profile Books.
[52] Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century.* New York: Academic Press.

Икономическият растеж се възпрепятства и от **неефективни институции,** което включва слабо върховенство на закона, корупция, неефективни регулации и липса на защита на собствеността. Тези фактори отблъскват инвеститорите, възпрепятстват предприемачеството и насърчават сивата икономика.

Икономическата изостаналост има множество вторични ефекти (Фиг.12), които създават порочен цикъл на изоставане, в който всеки проблем поражда следващия:

- ниски доходи и потребление, които ограничават вътрешния пазар;
- нисък фискален капацитет, при който държавата не може да събере достатъчно приходи за инвестиции в образование, здравеопазване и инфраструктура;
- зависимост от износ на суровини, което поддържа икономическата уязвимост;
- забавен технологичен напредък и ниска конкурентоспособност;
- висока безработица и непълно използване на трудовия потенциал.

Фиг. 12 Порочен цикъл на бедността

Източник: авторът

За преодоляване на икономическата изостаналост са необходими дълбоки структурни трансформации, включващи:

1. Индустриализация и технологичен трансфер – стимулиране на местното производство;
2. Инвестиции в човешки капитал – образование, здравеопазване, предприемачество;
3. Подобряване на институциите – борба с корупцията, засилване на законодателството и регулациите;
4. Инфраструктурно развитие – транспорт, енергетика и дигитализация;
5. Икономическа диверсификация - намаляване на зависимостта от износа на суровини.

4.2. Бедност и социално неравенство

В държавите с ниски доходи повече от половината от населението живее под линията на бедността (под 2,15 щ. долара на ден по паритет на покупателната способност, съгласно дефиницията на Световната банка). Бедността е многомерна – тя включва не само ниски доходи, но и липса на достъп до здравеопазване, образование, питейна вода, жилища, енергия и др. Високите равнища на бедност ограничават вътрешното потребление, което от своя страна забавя икономическия растеж, създавайки порочен кръг на изоставане в развитието, което поставя някои държави в категорията „провалени държави“ (failed states).

Под понятието **провалена държава** се разбира държава, която не успява да изпълнява основните функции на суверенна държава, включващи осигуряване на вътрешна сигурност, поддържане на правопорядък и върховенство на закона, ефективно управление на икономиката и публичните ресурси и предоставяне на основни обществени услуги като здравеопазване, образование и инфраструктура. Този термин се използва широко в международната политика особено от организации като Fund for Peace и World Bank, които оценяват държавите чрез индекси като Fragile States Index (FSI). Такива държави са Сомалия, Южен Судан и Йемен, в които им дългогодишни конфликти и граждански войни.

Основната характеристики на бедността в държавите с ниски доходи е **ограничената възможност за достъп до ресурси** и икономически възможности. Производствените структури са слабо диверсифицирани и зависими от добивни отрасли като минна промишленост и селско стопанство. Това води до ниски доходи, нестабилна заетост и ограничен достъп до образование, здравеопазване и инфраструктура. Социалното неравенство се проявява чрез силно изразено разслоение между бедни и богати. В редица африкански и южноазиатски държави голяма част от населението живее под прага на бедността, като неравенството в доходите (измерено чрез коефициента на Джини) често надвишава 0,45-0,50 – стойности, които показват сериозна социална поляризация.

Политическата нестабилност, **корупцията и слабите институции** са допълнителни фактори, които усилват бедността, която в много случаи не е резултат от липса на ресурси, а от неравноправен достъп до тях.

На следващо място, развиващите се страни често са обект на **неравноправни търговски отношения и външна зависимост**. Ниските цени на техните суровини и високият дълг към международни кредитори ограничават възможността за вътрешни инвестиции и социални разходи, което води до **структурна бедност**, при която дори икономическият растеж не се превръща в реално подобрение на жизнения стандарт на населението. Пример за това е Нигерия, където БВП за 2023 г. е около 188.3 млрд.щ.долара и отбелязва ръст на БВП от 3.4% към 2024г., докато ИЧР е 0,56 за 2023г. В съпоставка през 2013 г. ръстът на БВП е бил 6,67%, а ИЧР отново 0,50 или държавата е заемала 163-о място от 193 страни. Въпреки че Нигерия е сред по-големите икономики в Африка по номинален БВП това се дължи на голямо население и богатство от природни ресурси. Ниският ИЧР показва, че макар и да има икономически дейности, нивото на човешко развитие остава ниско, което показва, че икономическият растеж не се трансформира ефективно в подобрено благосъстояние на населението. Нигерия е силно зависима от добив на петрол и други суровини, което създава ограничена диверсификация, ниска добавена стойност в голяма част от производствата и висока уязвимост към външни шокове. Тези фактори допринасят за задържане на страната в **капан на бедността**. Не на последно място, независимо от наличните сериозни природни ресурси (в т.ч. нефт, газ, агроресурси), институционалните, социални и инфраструктурни бариери възпират реализацията на този потенциал.

Бедността води до редица социални и демографски проблеми като висока детска смъртност, недохранване, миграция и урбанизация на бедността (разрастване на гетата в градовете). Тя има и своите културни измерения като загуба на социална солидарност, маргинализация и ерозирал социален капитал. Неравенството, от друга страна, подкопава социалната стабилност, засилва напрежението и води до политическа дестабилизация и конфликти.

4.3. Недостатъчна инфраструктура

Повечето развиващи се държави страдат от слабо развита транспортна, енергийна и комуникационна инфраструктура. Липсата на пътища, железници електричество и интернет затруднява развитието на бизнеса, достъпа до пазари, образованието и здравеопазването. Според Световната банка над 600 милиона души в Субсахарска Африка нямат достъп до електричество (т.нар. енергийна бедност), което е ключова бариера пред индустриализацията и развитието.

Под инфраструктура следва да се разбира съвкупността от физически и организационни системи, необходими за функционирането на икономиката и обществото – транспорт, енергетика, телекомуникации, водоснабдяване, канализация и др. Лошата инфраструктура води до високи транзакционни разходи, ограничава достъпа до пазари и формира ниска конкурентоспособност. В някои държави от Субсахарска Африка и Южна Азия транспортните разходи често достигат 30-40% от цената на стоката, поради влошеното състояние на пътните връзки, липса на алтернативи като жп линии и неефективни пристанища, а това на свой ред затруднява интеграцията на тези държави в глобалните търговски вериги. Липсата на надеждно електроснабдяване и водоподаване води до чести прекъсвания на производството, което ограничава растежа на индустрията и обезкуражава чуждестранните инвестиции.

Наред с това, инфраструктурата сама по себе си е и **социален капитал**, тъй като тя осигурява достъп до здравеопазване, образование, питейна вода и комуникации. Когато такава инфраструктура липсва или е силно влошена, това задълбочава социалното неравенство, тъй като бедните райони остават изолирани и лишени от възможности за

икономическа активност, докато в големите градове се концентрират ограничените ресурси и инвестиции.

Недостатъчната инфраструктура често произтича от слабо управление, корупция и лошо планиране. В развиващите се държави средствата за обществени проекти често се отклоняват или не се използват ефективно, което води до некачествени или незавършени обекти. Също така, много от държавите зависят от външно финансиране – кредити от Световната банка, МВФ или китайски инвестиции, а това създава дългова зависимост и поставя икономическия суверинитет в сериозен риск.

Отново Нигерия е показателен пример за **инфраструктурен дефицит**. Въпреки икономическия си потенциал, държавата губи над 5% от БВП годишно поради лоша транспортна и енергийна мрежа – само около 55% от населението има достъп до електричество, а над 30% от пътищата са в лошо или неизползваемо състояние[53]. Този инфраструктурен недостиг ограничава индустриализацията и заетостта, задълбочавайки социалните различния между градските и селските райони.

Тук е важно да направим следното уточнение – според класификацията на Световната банка от 2025 г. Нигерия не попада в групата на държавите с нисък доход. За 2024-2025 г. БНД на глава от населението е около 2 170 щ.долара, т.е. тя е в групата на държави с „долен среден доход“. Въпреки това над 60% от населението живее под линията на бедността – под 2,15 USD на ден (по ППС). Следователно, въпреки че по статистически данни Нигерия е държава с долен среден доход (над 1135 USD), реално социално-икономическите ѝ характеристики (бедност, неравенство, инфраструктурен дефицит, демографски натиск и зависимост от суровини) са типични за държавите с нисък доход и структурна бедност.

4.4. Демографски натиск и бърз прираст на населението

Много от държавите в тази група имат изключително високи темпове на растеж на населението (над 2,5% годишно), което води до нарастващ натиск върху образователната,

[53]Вж. World Development Indicators (WDI), 2023-2024. Достъпно на: https://data.worldbank.org/country/nigeria; African Development Bank – Infrastructure Outlook 2023 – www.afdb.org

здравната и социалната система, както и върху природните ресурси (земя, вода, храна). Младото население, при липса на заетост, често остава без перспективи, а това насърчава задълбочаването на безработицата и мотивира миграцията и социалното напрежение.

Демографският натиск е състояние, при което бързият прираст на населението надвишава способността на икономиката и природните ресурси да осигурят достатъчно средства за живот, работа и социални услуги. Това води до пренаселване на определени градове, младежка безработица, изчерпване на природните ресурси и влошаване на социалната инфраструктура (здравеопазване, образование, жилища).

Развиващите се държави с нисък доход се характеризират с изключително висока раждаемост – между 5 и 7 деца на една жена, което се дължи на влошеното ниво на образование и информация за контрацепция и социална защита. В някои държави младото население на възраст под 18 години съставлява 60% от общото население, а това само по себе си оказва сериозен натиск върху пазара на труда и училищата – икономиката не може да осигури работни места и социални услуги за растящото население. И не на последно място – зависимостта от земеделието задълбочава екологичния натиск, което води до ерозия на почвите, обезлесяване и недостиг на вода.

Нека разгледаме основните демографски и икономически показатели на държавата Нигер, като представител на държавите с нисък доход (по данни на Световната банка за 2024 г.):

Таблица 5. Основни демографски и икономически показатели на Нигер

БНД на глава	590 USD
Население	27 млн. души
Фертилност	6,7 деца на жена
Годишен ръст на населението	3,7%
Средна възраст	15 години
ИЧР	0,40 (189-о място от 193 държави)

Източник: Световна банка

Нигер е емблематичен пример за демографски натиск в държава с нисък доход. Високата раждаемост и ниска смъртност са довели до експлозивен ръст на населението, като се очаква то да достигне 70 млн. души до 2050 година. Повече от 80% от хората живеят в селски райони, като икономиката зависи от примитивно земеделие и добив на уран. Продуктивността е ниска, поради засушавания и пустинни почви, а това води до хроничен недостиг на храна и високи нива на недохранване (над 40% от населението). Големият брой млади хора създава допълнително натиск върху пазара на труда и образователната система, като голяма част от тях емигрират към съседни държави като Нигерия и Либия или към Европа.

4.5. Зависимост от външна помощ и дългова тежест

Развиващите се икономики са силно зависими от международна помощ и външно финансиране, което създава структурна зависимост и често ограничава икономическия суверинитет. Задлъжнялостта към международни институции (като МВФ и Световната банка) води до икономическа уязвимост и намалена способност за самостоятелна политика. В някои държави плащанията по външния дълг надхвърлят разходите за здравеопазване и образование.

Зависимостта от външна помощ е състояние, при което развитието и функционирането на дадена икономика зависи в значителна степен от външни финансови ресурси – дарения, заеми, техническа помощ или облекчения на дълга, предоставяни от други държави, международни институции или донорски организации. От друга страна, **дълговата тежест** се отнася до високо ниво на държавен дълг спрямо капацитета на страната да го обслужва (чрез износ, данъчни приходи и БВП). Когато задълженията надвишават платежоспособността се създава **дългов капан**, който възпрепятства развитието.

Нискодоходните държави се характеризират със слаба фискална база, което включва ниски данъчни приходи и зависимост от селскостопански износ (често само един продукт – кафе, памук или злато). Бюджетния дефицит е хроничен и се покрива от външни кредити

или финансова помощ. Поради високата корупция и неефективното публично управление, тази помощ не се усвоява ефективно, а държавите често изпадат в дългови кризи в резултат от девалвация на националната валута и спад в износа. Наред с това, външните „донори‘ поставят често условия за провеждане на реформи.

Нека разгледаме като пример Мозамбик – държава с най-висока степен на финансова зависимост от външно финансиране (по данни на Световната банка за 2024 г.):

Таблица 6. Основни демографски и икономически показатели на Мозамбик

БНД на глава	600 USD
Външен дълг	Около 78% от БВП (IMF, 2024)
Дял на външната помощ	25-30% от държавния бюджет
ИЧР	0,446 (182-о място от 193 държави)

Източник: Световна банка

След края на гражданската война от 1992 г. Мозамбик получава значителна помощ от МВФ, Световната банка и ЕС, насочен към инфраструктура, образование и здравеопазване. Въпреки това, икономиката й остава структурно уязвима. Около 70% от износа се формира от няколко суровини (въглища, алуминий, природен газ). Наред с това, през 2016 г. се установява, че правителството е укрило „тайни заеми“ на стойност над 2 млрд. щ. долара, което довежда до финансова криза и прекратяване на помощта от МВФ и ЕС. Това поставя икономиката в зависимост от чужди ресурси, а всяко спиране на помощта води до съкращаване на социални програми и инфраструктурни проекти.

Високата външна зависимост често се съчетава с ограничен политически капацитет и корупция. В държави като Мозамбик, Малави, Сиера Леоне и Южен Судан приоритетите на държавната политика се определят от чужди донори, включително бюджетните разходи и секторните реформи. Това поражда външен контрол върху националното развитие и отслабва институционалната независимост.

4.6. Политическа нестабилност, корупция и слабо управление

Политическата нестабилност, корупцията и слабото управление не са изолирани проблеми, а взаимно подсилващи се фактори, които оформят структурата на бедността и неефективността в държавите с нисък доход. Тяхната връзка създава системна криза, при която държавата се оказва неспособна да гарантира сигурност, справедливост и просперитет за своите граждани. Много развиващи се държави страдат от нестабилни политически режими, корупция, липса на върховенство на закона и слаби институции. Тези фактори възпрепятстват инвестициите, намаляват ефективността на публичните разходи, задълбочават бедността и насърчават неравенствата.

Политическата нестабилност в държавите с нисък доход често се изразява в чести смени на правителства, вътрешни конфликти, военни преврати и липса на последователност в държавната политика. Тази нестабилност отслабва институционалната рамка и води до дефицит на доверие между гражданите и държавата. Когато политическата власт е нестабилна и институциите са слаби, възниква благоприятна среда за корупционни практики. Корупцията се превръща в инструмент за краткосрочно задържане на власт и средство за лично облагодетелстване на политическите елити.

От своя страна корупцията подкопава легитимността на управлението. Тя разрушава ефективността на публичните институции, отклонява финансови ресурси от социални и инфраструктурни нужди и задълбочава социалните неравенства. Това води до разочарование, социално напрежение и често – до протести или насилствени конфликти. **Така политическата нестабилност се задълбочава и затваря цикъла: нестабилността поражда корупция, а корупцията – още по-голяма нестабилност и слабост на държавата.**

В повечето държави с ниски доходи управлението страда от структурни дефицити. Институциите са слабо професионализирани, а държавната администрация е недофинансирана и неефективна. Ниското заплащане на служителите, липсата на професионално обучение и слабото законодателство създават предпоставки за корупционни практики на всички нива. Нерядко публичните длъжности се възприемат като средство за лично обогатяване, а не като обществена отговорност.

Освен това, отсъствието на ефективен контрол върху публичните разходи и неясната отчетност на институциите водят до разхищение на ограничените ресурси. Това затруднява изпълнението на базови държавни функции като предоставяне на качествено образование, здравеопазване и инфраструктура. В резултат държавата губи социалната си функция, а населението изпада в още по-дълбока бедност.

Комбинацията от корупция, нестабилност и слабо управление има разрушителен ефект върху икономическото развитие. Инвеститорите избягват рисковите среди, където няма гаранции за собственост или сигурност на договорите. Високото ниво на несигурност увеличава транзакционните разходи и ограничава външните инвестиции, което води до забавен растеж и ограничени възможности за създаване на работни места.

Корупцията в разпределението на публичните средства пък означава, че дори наличните ресурси не достигат до хората, които най-много се нуждаят от тях. Средствата за развитие, които често идват под формата на международна помощ, се отклоняват или се усвояват неефективно. Това не само не решава структурните проблеми, а напротив – задълбочава зависимостта от външна подкрепа и влошава дълговата устойчивост на държавите. Според данни на Световната банка, в държавите с най-високи нива на корупция икономическият растеж е средно с 2–3% по-нисък годишно в сравнение с тези, които успяват да наложат ефективен контрол.

Социалните последици са също толкова значими. Когато гражданите виждат, че институциите не действат справедливо и публичните средства се изразходват непрозрачно, те губят доверие в държавата и в демократичните процеси. В някои случаи това води до радикализация, етнически конфликти или масова емиграция, което още повече изтощава човешкия капитал.

В страни като Централноафриканската република, Сиера Леоне, Мозамбик или Нигер ясно се вижда как слабите институции и политическите конфликти пречат на ефективното използване на природните ресурси. Макар да разполагат с богати залежи на полезни изкопаеми, тези държави остават сред най-бедните в света именно поради системна корупция и липса на стабилно управление. Ресурсите, вместо да се превръщат в двигател на развитието, често стават повод за конфликти и средство за укрепване на олигархични мрежи.

Индексът за възприятие на корупцията (Corruption Perceptions Index – CPI), публикуван ежегодно от организацията Transparency International, измерва как граждани, експерти и бизнес среди възприемат нивото на корупция в публичния сектор на различни държави. В класацията държавите се оценяват по скала от 0 до 100, където 0 означава „изключително корумпирана държава“, а 100 – „много ниско ниво на корупция“. През последните години наблюдението е последователно: **почти всички държави с нисък доход (по класификацията на Световната банка) попадат в долната третина на класацията**. Този факт не е случаен, а израз на дълбока взаимовръзка между бедността, слабите институции и корупцията.

Държавите с нисък доход обикновено се характеризират с ограничен административен капацитет, слаби контролни механизми и липса на ефективна съдебна система. Тези дефицити създават благоприятна среда за възникване и разпространение на корупционни практики. Когато държавните институции не могат да осигурят стабилност и върховенство на закона, гражданите и бизнесът често прибягват до неформални канали – подкупи, посредници, политически връзки – за да получат достъп до услуги или възможности. Така корупцията се превръща не само в средство за лично облагодетелстване, но и в механизъм за „оцеляване“ в условия на институционална безпомощност. Именно затова индексът на Transparency International не измерва просто моралното състояние на обществото, а качеството на неговите институции. **Колкото по-слаба е държавата, толкова по-високо е възприетото ниво на корупция.**

Политическата нестабилност е ключов фактор, който допринася за високото ниво на корупция в бедните държави. Когато правителствата се сменят често, когато липсва устойчив политически ред и когато насилието е част от политическата култура, няма време или воля за изграждане на ефективни институции. В такива условия политическата власт се използва краткосрочно — с цел натрупване на лични богатства и ресурси преди неизбежната смяна на режима. Така корупцията се превръща в средство за *оцеляване на елита*, а не в случайна девиация. Следователно ниските резултати в индекса не са само отражение на морални провали, а на **структурен дефицит на държавност**.

Въпреки че връзката между ниските доходи и корупцията изглежда стабилна, тя не е неизменна. Някои държави – като Руанда или Грузия – показват, че с политическа воля,

реформи в публичната администрация и прозрачност е възможно да се постигне напредък дори при ограничени ресурси. Подобряването на позицията в индекса изисква не просто антикорупционни закони, а **дълбока трансформация на културата на управление**. Необходими са независими медии, граждански контрол и образование, което възпитава нетърпимост към корупцията. Само чрез укрепване на институциите и повишаване на прозрачността държавите с нисък доход могат постепенно да се изкачат нагоре в класацията, превръщайки се от обекти на международна загриженост в примери за успешна реформа.

4.7. Слабо образование и ниска човешка капитализация

Огромен проблем на развиващите се държави е недостъпното и некачествено образование. Липсата на инвестиции в човешки капитал означава ограничени възможности за развитие на иновации, технологии и предприемачество. В някои държави от Сахарския регион едва 50% от децата завършват начално училище, а неграмотността сред жените надхвърля 60%.

Образованието е основен двигател на развитието. То не само формира знания и умения, но и изгражда критично мислещо общество, способно да участва активно в икономическия, социалния и политическия живот. В държавите с нисък доход обаче образователните системи често са слабо развити, недофинансирани и неравнопоставени. Това води до ниско ниво на човешка капитализация – т.е. ограничена способност на населението да създава, прилага и усвоява икономическа стойност чрез труд и знание. Слабото образование и ниската човешка капитализация не са изолирани явления, а взаимно свързани проблеми, които поддържат държавите в състояние на бедност, зависимост и институционална слабост. Те стоят в основата на ограничената конкурентоспособност на икономиката и на социалната уязвимост на населението.

Един от ключовите проблеми в държавите с нисък доход е хроничното недофинансиране на образователния сектор. Ограничените държавни бюджети и високите нива на външен дълг водят до ниски разходи за образование – често под 3% от БВП, далеч под препоръчаните от ЮНЕСКО 6%. В резултат училищата страдат от липса на

ресурси, учебни материали и квалифицирани учители. В селските и периферните райони децата нямат достъп до училища или отпадат рано поради необходимостта да работят, за да подпомогнат семейството. Така образованието се превръща в лукс, а не в универсално право. Бедността поражда слабо образование, но слабото образование от своя страна поддържа бедността. Без образовани граждани няма производителна работна сила, няма иновации и няма социална мобилност. Това е класически пример за **порочен кръг на изключване**.

Човешкият капитал представлява съвкупността от знания, умения и здраве, които позволяват на индивидите да бъдат продуктивни и конкурентоспособни. В държавите с нисък доход този капитал е изключително ограничен. Причините са не само в слабата образователна система, но и в липсата на достъп до здравеопазване, хранене и базови социални услуги. Когато населението няма необходимите умения, производителността на труда е ниска, а икономиката остава зависима от нискотехнологични отрасли като селско стопанство и добив на суровини. Това води до ограничени приходи, ниски заплати и невъзможност да се инвестира в образование – затваря се нов кръг на бедност и изостаналост в развитието.

Например в държави като Нигер, Чад или Мозамбик процентът на неграмотност сред възрастните надвишава 50%, което пряко се отразява на икономическата ефективност и ограничените възможности за индустриализация.

Слабата образователна инфраструктура има не само икономически, но и социални последици. Липсата на достъп до качествено образование задълбочава социалното неравенство между различните групи – по доход, пол и местоживеене. Жените и момичетата често са най-засегнати, което води до ниски нива на участие на жените на пазара на труда и ограничени възможности за равноправие. Освен това образованието играе ключова роля за политическата култура и гражданското съзнание. Необразованото население е по-уязвимо на манипулации, популизъм и авторитарно управление. Липсата на критично мислене и информираност подкопава демократичните процеси и улеснява корупцията. **Така слабата образователна система се превръща не само в икономически, но и в политически проблем**.

Друг важен аспект е т.нар**. „изтичане на мозъци“ (*brain drain)** – миграцията на образовани и квалифицирани хора към по-развити страни. Този процес е особено изразен в държавите с нисък доход, където липсват възможности за професионална реализация и достойно заплащане. Така дори когато се инвестира в образование, резултатите често не се материализират в местната икономика, защото човешкият капитал се изнася. Загубата на висококвалифицирани кадри подкопава способността на държавите да изграждат институции, да развиват технологии и да управляват ефективно ресурсите си. По този начин ниската човешка капитализация не е само въпрос на образование, а и на задържане на човешкия потенциал.

Изходът от този капан изисква **дългосрочна стратегия за инвестиции в човешкия капитал**. Това означава не просто строеж на училища, а реформа в съдържанието на образованието, обучение на учители и осигуряване на равен достъп до качествено обучение за всички социални групи.

Също така е необходимо **образованието да бъде свързано с пазара на труда** — чрез професионални програми, стажове и подкрепа за предприемачество. Международни организации като Световната банка и ЮНЕСКО подчертават, че всеки долар, инвестиран в образование, носи многократно по-висока възвръщаемост чрез повишена производителност и по-високи доходи в бъдеще. Развитието на човешкия капитал трябва да бъде приоритет, равен по значение на инфраструктурата или индустрията, защото без хора, които могат да използват ресурсите ефективно, всяко икономическо постижение е краткотрайно.

4.8. Лошо здравеопазане и висока смъртност

Здравето е основна човешка ценност и предпоставка за развитие. **Без здраво население няма продуктивност, няма образование, няма икономически растеж.** Системите за здравеопазване в развиващите се държави обаче често са недофинаснирани, неравномерно разпределени и силно зависими от международна помощ. Основните проблеми са концентрирани във висока детска и майчина смъртност, ограничен достъп до лекарства, епидемии (малария, туберкулоза ХИВ), недохранване. Средната

продължителност на живота в някои държави е под 60 години, като за сравнение в развитите държави тя надхвърля 80 години.

Темата за лошото здравеопазване и високата смъртност в бедните държави е не просто медицински въпрос, а индикатор за цялостната слабост на държавното **управление и социалната система**. Тя отразява неравенството в достъпа до базови услуги, липсата на инвестиции в човешкия капитал и зависимостта от външни фактори. Лошото здравеопазване и високата смъртност в държавите с нисък доход са резултат от комбинация между икономическа бедност, институционална слабост и социално неравенство. Тези фактори взаимно се подсилват, като възпрепятстват устойчивото развитие и поддържат порочния кръг на бедност и болести.

Основен проблем в здравните системи на държавите с нисък доход е хроничният недостиг на ресурси – както финансови, така и човешки. Здравните бюджети често представляват под 5% от БВП, а разходите на глава от населението са десетки пъти по-ниски от тези в развитите страни. Това води до липса на болници, медицински оборудвания и лекарства, както и до остър дефицит на медицински специалисти. Според Световната здравна организация (СЗО) в някои африкански държави има по-малко от един лекар на 10 000 души население. Липсата на достъп до базови здравни услуги означава, че предотвратими заболявания – като малария, диария, пневмония или усложнения при раждане – продължават да бъдат водещи причини за смърт. В такива условия здравето престава да бъде право, а се превръща в привилегия на малцина.

Лошото здравеопазване не може да се разглежда изолирано от социално-икономическата среда. В държавите с нисък доход високата смъртност често е резултат от **нездравословни условия на живот** – липса на чиста питейна вода, неадекватна канализация, лошо хранене и ограничен достъп до образование. Тези фактори увеличават разпространението на инфекциозни заболявания и подкопават имунната система на населението. Например в държави като Чад, Сомалия и ЦАР (Централноафриканска република) детската смъртност надвишава 100 на 1000 живородени деца – показател, който отразява не само проблеми в здравеопазването, но и общата бедност и социална уязвимост. Следователно високата смъртност е симптом не само на медицинска, но и на социална криза.

Друг сериозен аспект е **неравномерният достъп до здравни услуги**. В много бедни държави здравните заведения са концентрирани в столиците и големите градове, докато селските райони остават напълно изолирани. Разстоянията, липсата на транспорт и високите потребителски такси правят медицинската помощ недостижима за голяма част от населението. Жените, децата и възрастните са най-уязвими. Високите нива на майчина смъртност при раждане – често поради липса на акушерска помощ – са показател за структурната дискриминация и институционалната немощ на държавата. Неравенството в достъпа до здравеопазване не само задълбочава социалното разделение, но и подкопава общественото доверие в държавата като гарант за основните човешки права.

Слабите здравни системи са изключително уязвими при кризи. Епидемии като Ебола, COVID-19 или холера показаха, че държавите с нисък доход трудно реагират на извънредни здравни ситуации. Недостатъчният капацитет за тестване, проследяване и лечение води до бързо разпространение на заболявания, които отнемат хиляди животи и парализират икономическата активност. Освен това липсата на информационна култура и разпространението на дезинформация затрудняват превантивните мерки.

В този контекст здравеопазването трябва да се разглежда като **част от националната сигурност** – защото слабата здравна система може да постави в риск цялото общество и дори съседни държави. Високата смъртност има директни икономически ефекти. Загубата на работоспособно население намалява производителността и увеличава зависимостта от социални помощи. Болестите водят до пропуснати работни дни, по-ниска ефективност и по-високи разходи за домакинствата. Според Световната банка всяка година държавите с нисък доход губят между 2% и 5% от БВП заради предотвратими заболявания. Така здравните проблеми не са просто последствие от бедността – те са и нейна причина, която възпрепятства икономическото израстване.

Въпреки трудностите, редица примери показват, че промяна е възможна. Държави като Руанда, Етиопия и Бангладеш постигат значителен напредък чрез въвеждане на първична здравна грижа, децентрализация на услугите и инвестиции в превенция. Ключът към устойчиво здравеопазване е профилактиката, а не само лечението – ваксинации, здравно образование, достъп до чиста вода и санитария. Международните програми трябва да се

насочат към укрепване на местните институции, а не просто към краткосрочна хуманитарна помощ.

4.9. Екологична уязвимост и климатични промени

Климатичните промени се превърнаха в едно от най-големите предизвикателства пред човечеството през XXI век. Въпреки че техните причини са глобални, последствията не се разпределят равномерно. Развиващите се държави са най-засегнати от климатичните промени, въпреки че допринасят най-малко за глобалните емисии на парникови газове. Те страдат най-често от суши, наводнения, ерозия, загуба на плодородна земя и недостиг на вода. Екологичната уязвимост на държавите с нисък доход произтича от комбинацията между икономическа слабост, зависимост от природата и липса на институционален капацитет за адаптация. Климатичните промени засилват съществуващите неравенства и поддържат порочния кръг на бедност, конфликти и миграция.

Голяма част от държавите с нисък доход разчитат основно на **селското стопанство**, **риболова** и **добива на суровини**. Тези отрасли са изключително зависими от климатичните условия. Промяната в температурите, непредсказуемите валежи и честите суши водят до спад в добивите, недостиг на храна и покачване на цените на основните стоки. Например в страните от Субсахарска Африка над 60% от населението работи в земеделието, което е най-засегнато от засушавания и деградация на почвите. Когато добивите спаднат, доходите на домакинствата намаляват, което води до глад, миграция и социална нестабилност. Така **икономическата зависимост от природата** превръща всяка климатична промяна в икономически шок.

Бедните държави нямат необходимите ресурси, за да се адаптират към изменящите се климатични условия. Липсват напоителни системи, модерна селскостопанска техника, системи за ранно предупреждение при бедствия и устойчиви инфраструктурни решения. Когато настъпят наводнения, циклони или суши, последствията са катастрофални — не само за икономиката, но и за живота на хората. Пример за това са циклони като Идай (2019), който унищожи големи части от Мозамбик, Зимбабве и Малави, оставяйки милиони без дом и прехрана. Липсата на застрахователни механизми и

институционален капацитет за реакция означава, че възстановяването от бедствия отнема години, а често никога не се постига напълно. Това създава хронична уязвимост, която подкопава икономическата стабилност.

Климатичните промени оказват пряко влияние върху здравето на населението. Повишаването на температурите и промените във влажността разширяват географския обхват на болести като малария, денга и холера. Лошите санитарни условия и недостигът на чиста вода засилват риска от епидемии. Освен това екологичните кризи имат **психологически и социални измерения** – стрес, загуба на поминък, насилствено преселване и конфликти за ресурси. Според ООН до 2050 г. над 200 милиона души може да станат ***климатични бежанци*****,** като по-голямата част ще произхождат именно от държави с нисък доход. Така екологичната уязвимост не е само природен, а и **хуманитарен проблем**, който засяга цялото общество.

Климатичните промени често действат като **„умножител на заплахи“**. Те не създават конфликти директно, но засилват напрежението в региони, където вече съществуват социални и икономически противоречия.

Недостигът на вода или обработваема земя може да доведе до междуетнически сблъсъци, въоръжени конфликти и миграционни потоци. Пример е районът на Сахел, където засушаването и деградацията на почвите допринасят за конфликти между земеделци и пастири, както и за засилване на терористични движения. По този начин **екологичната криза се превръща в политическа** и подкопава усилията за развитие и стабилност.

Освен това, държавите с най-ниски доходи допринасят най-малко за глобалните въглеродни емисии – често под 1% от световния обем – но понасят най-тежките последствия. Тази „климатична несправедливост“ поставя морална и политическа отговорност пред развитите държави. Механизми като *Зеления климатичен фонд* и програмите на ООН за устойчиво развитие целят да компенсират тези неравенства чрез финансиране на адаптационни и устойчиви проекти. Въпреки това реалното изпълнение е бавно, а средствата – недостатъчни.

Без солидарност и глобални политики за подкрепа на уязвимите региони, климатичните промени ще задълбочат глобалното разделение между „богатия Север“ и

„бедния Юг“. Решението на проблема изисква интегриран подход, който съчетава икономическо развитие, образование и екологична устойчивост, а именно:

- **Инвестиции в зелена инфраструктура** – възобновяеми енергийни източници, устойчиво земеделие и ефективно управление на водните ресурси;
- **Образование и местни иновации** – повишаване на знанията за опазване на природата и обучение на местни общности за устойчиви практики;
- **Международна координация** – трансфер на технологии и финансиране на проекти за адаптация, които да намалят риска от бедствия.

Дългосрочната цел трябва да бъде изграждане на устойчива икономика, която не разрушава природната среда, а я използва разумно и възобновяемо.

4.10.Миграция

Миграцията в държавите с нисък доход е **резултат и двигател на социално-икономическите противоречия**. Тя отразява провала на националните институции да осигурят сигурност и възможности, но същевременно представлява адаптивен механизъм за оцеляване. Въпросът не е дали миграцията е „добра“ или „лоша“, а как тя може да бъде управлявана така, че да допринася за развитие, а не за упадък. Поради липса на възможности, голяма част от населението, което е грамотно и квалифицирано, често емигрира към развитите държави, което води до загуба на човешки капитал. Така се задълбочава структурното развитие с недостиг на лекари, инженери, учители, предприемачи, които биха могли да стимулират растежа.

Най-честият двигател на миграцията в държавите с нисък доход е **икономическата бедност**. Липсата на работни места, ниските заплати и ограничените възможности за професионално развитие тласкат милиони хора да търсят препитание в по-богати региони. Според Международната организация по миграция (IOM) над 70% от мигрантите от Африка и Азия напускат родината си по икономически причини. Те често се насочват към съседни държави със сходна култура, но по-висок доход, или - при възможност - към Европа и Близкия изток. Тази форма на трудова миграция осигурява парични преводи, които в някои

страни представляват над 20% от БВП (например в Непал, Хаити или Южно Судан). Така миграцията се превръща в жизненоважен източник на доходи, компенсиращ слабата икономическа база.

Освен икономическите фактори, **политическата нестабилност и насилието** са мощен стимул за миграция. Граждански войни, етнически конфликти и авторитарни режими принуждават милиони да напускат домовете си. Държави като Судан, Афганистан и Сирия се превърнаха в източници на масови бежански потоци, които често се насочват към съседни страни с ограничен капацитет да ги приемат. Вътрешно разселените лица и бежанците представляват хуманитарен проблем, но и икономическо предизвикателство за приемните общества. Така миграцията се явява **симптом на държавна слабост**.

Наред с това, предвид пораженията от измененията в климата, през последните години се наблюдават и т.нар. **екологични бежанци**.

През последните десетилетия климатичните промени се превръщат във все по-сериозен фактор за миграция. Засушавания, наводнения и деградация на почвите разрушават поминъка на милиони хора. Тези, които губят земите си и средствата за препитание, са принудени да мигрират — първоначално в градовете, а след това и в чужбина. Според ООН до 2050 г. над 200 милиона души може да станат ***климатични бежанци***, като по-голямата част ще произхождат от държави с нисък доход в Африка и Южна Азия. Това показва, че миграцията вече не е само социален феномен, а и **екологичен отговор на глобалните промени**, с потенциал да промени демографската карта на света.

Миграцията има дълбоки социални последици. От една страна, тя облекчава натиска върху пазара на труда и осигурява финансови потоци чрез преводи от чужбина. От друга, тя води до **„изтичане на мозъци“** – загуба на млади, образовани и квалифицирани хора. Когато най-активната част от населението напуска страната, това подкопава икономическото развитие, намалява иновационния потенциал и забавя реформите. Семействата се разделят, социалните връзки отслабват, а децата, израснали без родители мигранти, често страдат от емоционални и образователни дефицити. Така миграцията се превръща в демографско предизвикателство, което изисква дългосрочна политика за задържане и развитие на човешкия капитал.

Въпреки негативните страни, миграцията може да има и **положителен ефект, ако бъде управлявана ефективно**. Паричните преводи, които мигрантите изпращат, подобряват жизнения стандарт, намаляват бедността и стимулират потреблението. В някои случаи мигрантите се връщат в родината си с нови умения, капитал и предприемачески опит, които допринасят за икономическото развитие. Диаспората може да играе важна роля в изграждането на мостове за инвестиции, технологии и културен обмен. Следователно миграцията не бива да се разглежда само като загуба, а като **потенциален ресурс за развитие**, при условие че държавата създаде механизми за интеграция и подкрепа на своите граждани в чужбина.

Миграцията е транснационален феномен, който изисква **координирана политика**. Държавите с нисък доход трябва да се стремят да създадат икономически и социални условия, които да намалят принудителната миграция — чрез образование, работни места и сигурност.

В същото време развитите държави носят морална отговорност да предоставят законни и безопасни пътища за миграция, да защитават правата на мигрантите и да инвестират в развитието на държавите на произход. Само чрез сътрудничество миграцията може да се превърне от кризисен феномен в инструмент за устойчиво развитие.

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Капан на бедността

Икономическа изостаналост

Периферна икономика

Неефективни институции

Провалена държава

Социален капитал

Инфраструктурен дефицит

Демографски натиск

Дългова тежест

Корупция

Индекс за възприятие на корупцията

Климатични/екологични бежанци

ВЪПРОСИ ЗА САМОПОДГОТОВКА И ДИСКУСИЯ

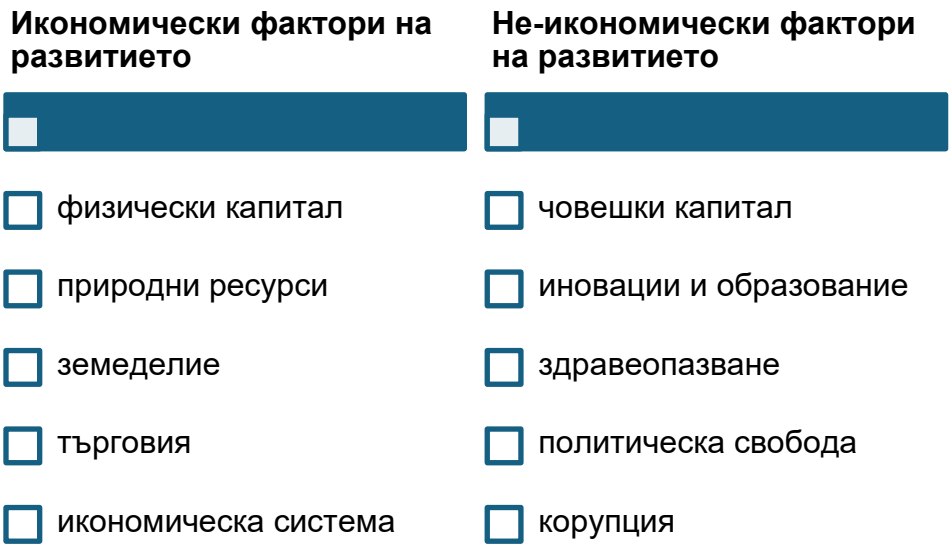
1. Кои са основните характеристики на икономиката в развиващите се държави с нисък доход? Какви са причините за ниската производителност в тези икономики?
2. Какво означава „капан на бедността“ и как може да се реши този проблем на развиващите се държави?
3. Какви са характеристиките на периферните икономики? Как може да се преодолее инфраструктурния дефицит, лошото ниво на образование и здравеопазване?
4. С какво се характеризира дълговата тежест и зависимост от външна помощ в развиващите се страни? Разгледайте няколко примера, сходни на представения пример с Мозамбик.
5. Обяснете как корупцията подкопава икономическата и социална стабилност в развиващите се държави.

Глава 5

Десет фактора на развитието

Основна функция на държавата е да предостави всички необходими условия за благоденствие на обществото - в т.ч. висок стандарт на живот, достъпно здравеопазване, образование, устойчиво използване на природните ресурси, чиста околна среда и др. Ето защо едно от важните предизвикателства при създаване на държавните политики и стратегии е намирането на правилна формула за постигане на икономически прогрес. В тази глава ще се опитаме да предложим и разгледаме в детайли **десет основни фактора на развитието**, които имат потенциала да допринесат за икономическото развитие на държавите, особено на тези, които срещат определени проблеми, дължащи се на неефективно управление на ресурсите или на характерни особености в държавното управление, водещи до създаване на неефективни или трудни за управление и опериране институции.

Икономическото развитие на дадена държава е зависимо от комплексни фактори, които влияят върху определени негови аспекти. Тези детерминанти могат да са както с изцяло икономически характер, така и с неикономически характер. Икономическите детеминанти на развитието включват: физически капитал, природни ресурси, земеделие, търговия, икономическа система; към не-икономическите детерминанти спадат човешки капитал, образование, здравеопазване, политическа свобода и ниво на корупция.

Икономическите фактори имат решаващо значение за постигане на удовлетворяващо ниво на икономическо развитие. Наличието на капитал и нивото на натрупване на капитал в повечето случаи дава ясна представа за перспективата в икономическото развитие на дадена държава.

5.1.Икономически фактори на развитието

5.1.1. Физически капитал

Капиталът има стратегическо значение за увеличаване на нивото на производство. Държавите, които се стремят към постигане на високи нива на икономическо развитие трябва да заделят определена част от финансовия ресурс и да го насочват към капиталови инвестиции. Прекомерното разчитане на чуждестранни инвестиции носи рискове от зависимост и затова би следало да се избягва. Същевременно, липсата на капитал е основна пречка пред развитието и нито един план за развитие не би бил успешен, ако в държавата има недостиг на капитал.

5.1.2. Природни ресурси

Природните ресурси са друг основен фактор, който засяга развитието на една икономика. Сред тях по-значими са качеството и състава на почвите, обработваемата земя, горите, водните ресурси, наличието на полезни изкопаеми и петрол, благоприятните климатични условия и др. За постигането на икономически растеж е необходимо наличие на големи количества природни ресурси. Същевременно, трябва да се отбележи, че наличието на природни ресурси е необходимо условие за растеж, но само по себе си то не е достатъчно. Япония и Индия са отличен пример за това. Япония като цяло не разполага с природни ресурси, но въпреки това успява да преодолее кризата след Втората световна война и да постигне забележително ниво на икономическо развитие. От друга страна, Индия притежава изобилие от природни ресурси, но този факт не е довел до достигане на съществен напредък по отношение на икономически растеж и стандарт на живот. Държавите от Близкия изток като Катар, Саудитска Арабия, Бахрейн и др. не притежават изобилие от ресурси, дори са лишени от болшинството ресурси, необходими за осигуряване на производствения процес, но затова пък притежават големи залежи на петрол и това съответно ги поставя на челни позиции по отношение на БВП на глава от населението и съответно висок стандарт на живот, измерен чрез паритета на покупателната способност на населението. В по-слабо развитите държави природните ресурси се използват или недостатъчно, или погрешно, или изобщо не се използват. В някои държави оскъдните ресурси не са пречка пред развитието (напр. Япония), защото на определен етап се откриват или въвеждат технологии, които спомагат за подобряване на производството. До 1995 година Катар е била бедна на ресурси държава и с доста забавени темпове на развитието. След откриването на петрола, обаче, икономиката на страната процъфтява и за много кратко време променя изцяло облика на държавата.

5.1.3. Земеделие

Увеличаването на обема от земеделско производство, съпътствано от увеличаване на производителността е важно от гледна точка на развитието на дадена държава. **Още по-важно е обаче наличието на излишък от земеделска продукция –** т.е. производство на повече продукти, отколкото са необходими за издръжката на населението. Значимостта на земеделското производство в една развиваща се икономика е продиктувано от факта, че градското население разчита на него и с напредъка в икономическото развитие процентът на градско население се увеличава, а това води до увеличаваща се потребност от земеделска продукция. Това нарастнало търсене трябва да бъде удовлетворено, в противен случай недостигът на храна в градските райони ще възпре темпа на развитие и ще се наложи осигуряване на ресурсите чрез внос, което на свой ред би довело до проблем с баланса по текущата сметка. Такъв проблем се наблюдава именно в Индия до 1976-1977, като този период е белязан от недостиг на земеделска продукция за задоволяване на потребностите на нарастващото градско население.

В този смисъл, всеки план за постигане на икономически растеж чрез индустриализация на икономиката тряба да не пренебрегва значимостта на земеделския сектор, предвид отбелязаната зависимост в резултат на нарастващо градско население и съответно нарастващите му потребностите от доставки на земеделска продукция.

5.1.4. Международна търговия

Класическата теория за търговията се използва от икономистите от дълго време с цел да наложат мнението, че държавите имат полза от нея. Според теоретичните възгледи, по-слабо развитите държави тряба да се специализират в производството на първични

продукти, предвид факта, че за тях те имат сравнителни конкуренти предимства по отношение на себестойността на продукцията.

От друга страна, развитите държави имат конкурентни предимства в промишленото производство (в това число машини и съоръжения) и следователно трябва да се специализират в тях. **Международната търговия има положителен принос към разитието на държави, които са показали, че могат да създават индустрии в сравнително кратък срок**. Тези държави успяват да завладеят международния пазар със своето индустриално производство.

Ето защо, **развиващите се държави трябва да се стремят да бъдат независими по отношение на капиталово оборудване и други индустриални продукти**, както и да полагат усилия по отношение на развитието на идустриите си до такова високо ниво, че с времето **произведените продукти да заменят първичните продукти в състава на основния експорт на държавата**.

5.1.5. Икономическата система

Икономическата система и историческите обстоятелства в дадена държава също имат решаваща роля за разитието й. В определени периоди държавата може да развива икономиката си на принципа на свободния пазар и същевременно да не среща трудности в постигането на икономически напредък. Днес, обаче, трудно може да се постигне успех ако се следва английския модел на икономически процеси. Държавите от третия свят, както и по-слабо развитите и развиващите се икономики, трябва сами да изберат посоката си на развитие. Те не би следвало да разчитат на развитие, следвайки принципите на свободния пазар. Освен това, тези държави не могат да осигурят необходимия за развитието им ресурс, тъй като не разполагат с колонии, които да експлоатират, както и нямат установени канали за търговия. Тези държави имат само два избора:

А) **да изберат да следват капиталистически модел на развитие**, който налага създаване на ефективна пазарна система, подкрепена от рационална роля на държавата със слаба намеса от нейна страна.

Б**) другият курс на развитие е икономическо развитие с централно планиране**, т.е. пълна държавна регулация.

Китайската икономика е прекрасен пример за успешното прилагане на втория модел на развитие. Следователно, съвсем погрешно е да се счита, че провалът в развитието на бившия Съветски съюз и държавите от Източна Европа се дължи на недостатъци на плановата икономика, които възпират икономическия растеж.

5.2. Не-икономически фактори на развитието

Не-икономическите фактори имат също значим принос към развитието, като в някои случаи тяхното влияние може да се окаже дори по-изразено от това на икономическите фактори.

5.2.1. Човешки ресурси

Човешкият ресурс е **важен фактор за икономическото развитие, защото той осигурява производството.** Ако работната ръка в дадена държава е ефективна и разполага с необходимите знания и умения, капацитетът й за постигане на развитие значително се увеличава. Обратното, продуктивността на неуките, неспособните и немотивирани граждани е много ниска и съответно потенциалът за развитие на държавата е ограничен. Същите негативи следват и когато е налице човешки ресурс, но липсва изградена от държавата система за правилното му развитие и реализация.

Хората имат двойна роля в процеса на развитие - **от една страна те са негови крайни потребители, а от друга предоставят най-важния ресурс в процеса на нарастващо производство и трансформация, който наричаме икономическо развитие**[54]. Ето защо въпросът за нарастващото население заема основно място в политиките на национално и глобално ниво.

Приносът на човешкия ресурс към развитието на икономическата система има количествени и качествени измерения. Но докато количественият измерител е основен и често използван, качественият в много случаи е пренебрегван, поради факта, че повечето икономически модели възприемат труда като хомогенен (недиференциран) и може да се измерва чрез отработено време. Разбира се, съществуват и малко модели, които разграничават два вида труд - квалифициран и не-квалифициран, а още по-малко са тези, които разглеждат ролята на пола в процеса на предлагане на труд.

Една от основните характеристики на работната ръка в държавите от т.нар трети свят е, че голяма част от населението е заета основно в земеделския сектор. Този модел се среща най-често в бедните държави и е различен в зависимост от нивото на достигнато развитие. С увеличаване на дохода на глава от населението намалява и дела на заетите в селското стопанство, докато броят на заетите в индустрията и услугите се увеличава.

С развитието на човечеството и напредъка в технологиите, основен проблем на икономиките през 21 век е навлизането на роботите и все по-нарастващата заплаха, че те могат да изместят хората. Въпреки това, редица изследвания на Световната Банка сочат, че тези страхове са до голяма степен неоснователни[55], защото технологиите предоставят

[54] Gillis, M et al. (1987). *Economics of development*. 2nd edition. W.W. Northon & Company. p. 147
[55] World Development Report 2019. www.worldbank.org

възможности и така създават предпоставки за създаване на нови работни места, увеличаване на продуктивността и подобряване на качеството на публичните услуги.

Тези промени възникват, защото характерът на извършваната работа се променя. Фирмите могат да се развиват много по-бързо в резултат от дигиталната трансформация (дигитализацията), която прехвърля границите им и създава условия за промяна на традиционните производствени практики. С навлизане на дигиталните платформи технологичните ефекти достигат много по-бързо до хората, освен това технологиите променят уменията, които се търсят от работодателите и днес работниците трябва да са много по-адаптивни и да изпълняват повече от една функция. Технологиите променят начина, по който работят хората и условията на труд.

Каква би следвало да е ролята на правителството (в частност на институциите)? *Докладът за световното развитие 2019* предлага следните три решения:

- **Инвестиции в човешки капитал,** особено инвестиции, предназначени за хора в неравностойно положение, както и в ранно обучение с цел да развият нови умения, които се търсят на пазара на труда, като когнитивни и поведенчески познания.

- **Подобряване на социалната защита** с цел да се осигури такава закрила за работещите, която да им дава възможност социалната осигуреност да не зависи от това дали са имали работа и колко продължителен е бил трудовият им стаж.

- **Увеличаване на системите за мобилизирането на държавни приходи** чрез подобряване на данъчните системи, с цел да се осигури бюджетен ресурс за финансиране на програми за развитие на човешкия капитал и социална закрила.

5.2.2. Образование и иновации

През 50-те и 60-те години на 20 век основното образование се възприема като особено значим фактор за развитието. Редица изследвания акцентират върху твърдението, че икономическият растеж е възможен само в държави, в които преобладаващата част от населението има завършено основно образование[56]. Разбира се, високият процент на записаните в основно училище не гарантира растежа, за него са необходими и други важни фактори, но то е предпоставка за постигане на икономически прогрес и социално развитие. С индустриализацията на икономиките, с увеличаването на градското население и подобряване качеството на живот, необходимостта от по-образовани граждани се засилва, като след достигане на голям процент завършващи основно образование, държавните политики се насочват към развитие на средното и висшето образование.

Редица изследвания на Световната банка от 1980 година досега доказват приноса на човешките ресурси към икономическото развитие. Това влияние е двустранно - от една страна развиващите се икономики заделят голяма част от ресурсите си за подобряване на образователната система и здравеопазването, но същевременно инвестициите в човешки ресурси подпомага икономическия растеж чрез увеличаване производителността на труда, поощряване на инвестициите и намаляване на зависимостта на населението от социалната система.

Образованието по дефиниция означава всички форми на обучение - процес, който се осигурява от специализирани институции и несъмнено е най-важната форма на развитие на човешкия ресурс поради няколко основни причини:

[56] Peaslee, A. L. (1969). Education's role in development. *Economic Development and Cultural Change.* Vol. 17, No 3, pp. 293-318.

На първо място има изключително голяма необходимост от обучение, както в развитите, така и в развиващите се държави. В някои развиващи се държави броят на кандидатстващите в учебни заведения надхвърля възможностите и капацитета на институциите.

Втора причина за значимата роля на образованието е корелационната връзка между нивото на образование и нивото на доход - както на ниво отделен индивид, така и на ниво общество. Респективно има същата зависимост между националния доход и нивото на образование на населението. Нивото на грамотност е ниско в държавите от третия свят и нараства с напредъка в икономическото развитие.

На трето място образованието е особено важно в развиващите се държави, защото за него се заделят много средства от държавния бюджет, както и от този на семействата, особено за училищната система. Ако образованието се разглежда като отделна индустрия, то тогава то е най-голямата по обем индустрия във всички икономики както по отношение на добавената стойност, така и по отношение на заетостта[57].

Когато говорим за развитие на човешкия ресурс, един от важните съпътстващи елементи е нивото на технологично знание. То има директно влияние върху интензитета на икономическо развитие, а освен това с напредъка на технологичното и научно знание се откриват и прилагат все по-съвършени техники на производство, които увеличават нивото на продуктивност. Шумпетер открива, че капиталистическото развитие се дължи на предприемаческите умения и многобройните иновации. Научните изследвания трябва да имат централно място в политиките за развитие, предвид усъвършенстването и напредъка на технологиите.

[57] Gillis, M et al. (1987). *Economics of Development*. 2nd edition. W.W. Northon & Company. p. 211

Образованието е значима инвестиция за развитието на обществото и икономиката, и се влияе изключително от средата, в която се осъществява. Промените в технологиите, изискванията на пазара на труда и общата глобална среда налагат адекватни институционални политики. Традициите, културата и религията също оказват значимо влияние върху образователната система, затова е необходимо да се изгради системност и последователност в политиките за развитие на образованието.

5.2.3. Здравеопазване

До началото на 80-те години на 20 век ролята на здравеопазването за осигуряване на икономическо развитие е била считана за незначителна, но постепенно с нарастващия интерес към стратегии за развитие, гарантиращи равенство в достъпа до основни здравни грижи, значимостта на взаимодействието между нивото на здравеопазване и развитието става все по-голяма[58]. Основен мотив за това е, че разходите за здравеопазване, както и разходите за образование, са основна инвестиция в човешкия капитал.

Връзката здравеопазване-развитие е реципрочна по своята същност, предвид факта, че икономическото развитие води до подобрения в здравния статус на населението. Разбира се, и тук не може да се твърди, че само наличието на постигнат икономически растеж може да осигури качествено здравеопазване - за това са необходими специални програми за здравни грижи, хранене и санитарни условия. Във всички случаи, обаче, здравният статус на населението е свързан с нивото на доходите, като специфичните мерки за здравеопазване нерядко се провалят тогава, когато социално-икономическите условия са неблагоприятни за здравословното състояние на хората. Ролята на здравеопазването за икономическото развитие се анализира основно чрез два канала - директния ефект от производителността на труда и индиректния ефект на инициативността[59]. Хипотезата за продуктивността от труда

[58] Grosse, R. L., Harkavy, O. (1980). The role of health in development. In: *Social Science & Medicine, Part C: Medical Economics,* Vol. 14, Issue 2, pp. 165-169.
[59] Finley, J (2007). The role of health in economic development. Harvard Initiative for Global Health, Working paper 21. Достъпно на: https://cdn1.sph.harvard.edu/wp-content/uploads/sites/1288/2013/10/PGDA_WP_21.pdf

предполага, че индивидите, които са по-здрави имат по-голяма възвращаемост от труда си, а инициативността е свързана с презумпцията, че индивидите, които са по-здрави и с по-голяма продължителност на живота могат да инвестират в образование и съответно възвращаемостта от тази инвестиция е по-голяма.

Съгласно дефинициите на Световната здравна организация (СЗО) здравето е "състояние на пълно физическо, психическо и социално благосъстояние". Тъй като установяването на здравния статус на индивида се извършва чрез клинични прегледи, за да се установи статусът на цялото население е необходимо да се изпозлва статистика - ниво на заболеваемост и ниво на смъртност са най-често използваните индикатори. За съжаление, независимо от наличието на болнични заведения и специалисти (т.е. наличие на институционално изградена система), в много от развиващите се държави населението не се подлага на редовни прегледи и не ползва болнична помощ, поради което съответно не фигурира в статистическите данни.

Нивото на смъртност при деца до 5 години спада от над 100 на 1000 в държави с по-малко от 300 щ.д. доход на глава от населението до около 12 на 1000 в държави с над 5000 щ.д. доход на глава от населението. Друг подход за търсене на връзка между развитието и нивото на смъртност е **продължителността на живота**. Този индикатор измерва средният брой години, за които се очаква да живее населението. Според него децата, родени в развиващи се държави може да доживеят до около 50-55 години, докато в развитите държави продължителността на живота достига до 75-80 години. Именно в този измерител можем да открием връзката между икономическото развитие и здравеопазването, както и ролята на съответните отговорни институции в този процес.

С напредъка в икономическото развитие на държавите, нивото на смъртност намалява и съответно нараства продължителността на живота. Освен това, напредъкът в развитието на технологиите в здравеопазването играе съществена роля за намаляване на нивата на смъртност и увеличаване на продължителността на живота във всички държави след края на Втората световна война.

Също както образованието, здравните услуги подобряват качеството на човешкия ресурс, като по-доброто здравословно състояние на работната ръка може да допринесе за подобряване на производителността, а оттам и на икономическия

растеж. Разходите за здравеопазване несъмнено увеличават продължителността на живота и съответно трудоспособните години на населението. По този начин те допълват инвестициите в образование, тъй като възвращаемостта от тях би следвало да е по-голяма, ако хората имат по-голяма вероятност да живеят по-дълъг и качествен живот.

Възвращаемостта на инвестициите в здравопазване, обаче, е по-трудно определима и измерима емпирично от инвестициите в образование. На първо място - няма лесен измерител, аналогичен на годините прекарани в обучения, който да е съпоставим на инвестициите в здравеопазване за даден човек. Също така, икономическите ефекти от по-доброто здравословно състояние са трудно измерими. Качествените ефекти от разходите за здравеопазване - като увеличена продуктивност на труда и доход - също са трудни за измерване, предвид това, че е трудно да се идентифицира именно каква част от тях се дължи на подобрения в здравословното състояние на населението.

5.2.4. Политическа свобода

В исторически план процесите на развитие и изоставане в развитието са взаимносвързани и разглеждането на едното или другото в изолация би било много погрешно. Например, изоставането в развитието на държави като Индия, Пакистан, Бангладеш, Шри Ланка, Малайзия и Кения, които в миналото са били британски колонии, е допринесло за значителния напредък в развитието на Англия. В продължение на векове Англия ги експлоатира и присвоява голям размер от ресурсите и производството им.

Участието в програми за развитие е предпоставка за засилване на процеса на икономически растеж. В повечето случаи, обаче, хората проявяват интерес към развитието тогава, когато очакват, че резултатите от него ще бъдат справедливо разпределени. Наблюденията върху развитието на много държави показва, че дефектите в социалната организация водят до предоставяне на възможности на определени просойки да се

възползват от постиженията на растежа, докато болшинството от гражданите изразяват недоверие към държавните политики за развитие и съответно не ги подкрепят.

5.2.5. Корупция

Корупцията е широкоразпространена в развиващите се държави на всички нива и се проявява като негативен фактор в процеса на постигане на икономически растеж. Докато тези държави не изкоренят корупцията в техните административни системи, капиталистите, търговците и други икономически групи със силни позиции ще продължат да експлоатират природните ресурси в посока постигане на личен интерес.

Това засяга до голяма степен и регулаторната и законодателна система – избягването на данъци, например, е често срещано и системно поведение от страна на определени групи от обществото, осъществено с подкрепата на държавни служители.

5.2.6. Желание за развитие

Развитието не би трябвало да се разглежда като механичен процес. Интензитетът на икономически растеж във всяка държава зависи до голяма степен от проявеното желание на нейните граждани за развитие. Ако в дадена държава болшинството от населението приема бедността като предопределеност, надеждата за развитие би била много малка. Според Ричард Джил, "икономическото разитие не е механичен процес, той не означава просто аритметичен сбор от определени фактори. В основата си, това е процес, зависещ изцяло от хората и техния начин на мислене"[60]. Затова и до голяма степен икономическото разитие зависи от качествата, уменията и нагласите на населението на дадена държава.

[60] Gill, R. T. (1991) *Economics and the Private Interest*. Mayfield Publishing Company.

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Фактори на развитието

Икономически фактори

Не-икономически фактори

Социална защита

Човешки капитал

Продължителност на живота

Политическа свобода

Корупция

ВЪПРОСИ ЗА САМОПОДГОТОВКА И ДИСКУСИЯ

1. Кои са основните икономически фактори на развитието?
2. С какво се характеризират не-икономическите фактори на развитието?
3. Как развиващите държави биха могли да съчетаят икономическите и не-икономически фактори, за да постигнат икономически прогрес и развитие?
4. Изберете държава от групата на развиващите се икономики и се опитайте да направите анализ на икономическите и не-икономически фактори. Кои фактори преобладават? Как може да се подобрят политиките за постигане на икономическо развитие в тази държава?
5. Изберете държава от групата на развитите икономики и се опитайте да направите анализ на икономическите и не-икономически фактори. Има ли слабости? С какво може да се подобри икономическото представяне на тази държава?

Глава 6

Устойчива енергия

В контекста на устойчивото развитие **устойчивата енергия** представлява **производство и използване на енергийни ресурси по начин, който отговаря на нарастващите енергийни потребности на обществото, без да застрашава способностите на бъдещите поколения да задоволяват своите нужди.** Тя се основава на **възобновяеми енергийни източници (ВЕИ)**, висока енергийна ефективност и намаляване на негативното въздействие върху околната среда.

Концепцията за устойчива енергия е тясно свързана с устойчивото развитие и е заложена в Цел 7 от Целите за устойчиво развитие на ООН (SDGs) – "Достъпна и чиста енергия". Основните ѝ характеристики включват:

1. **Възобновяемост на ресурсите** – устойчивата енергия се произвежда от природни източници, които се възстановяват по естествен начин – слънце, вятър, вода, геотермална енергия и биомаса.
2. **Ниско въздействие върху околната среда** – за разлика от изкопаемите горива, възобновяемите източници отделят значително по-малко парникови газове, което намалява риска от климатични промени
3. **Енергийна ефективност** – устойчивата енергийна система включва рационално използване на енергията чрез модерни технологии, изолация на сградите и оптимизация на производствените процеси.
4. **Енергийна сигурност** – използването на местни възобновяеми ресурси намалява зависимостта от внос на изкопаеми горива и повишава енергийната независимост на държавите

Таблица 7. Основни източници на устойчива енергия

Енергиен източник	**Характеристики**
Слънчева енергия	Най-бързо развиващият се възобновяем източник – фотоволтаични панели и соларнни колектори
Вятърна енергия	Произвежда електричество чрез вятърни турбини, особено ефективна в крайбрежни и равнинни райони
Водноелектрическа енергия	Генерира се чрез водни потоци и язовири, един от най-старите възобновяеми източници
Геотермална енергия	Използва топлината от вътрешността на Земята за отопление и производство на електричество
Биомаса	Получава се от органични материали – дървесина, селскостопански отпадъци и биогаз (рапица)

6.1. Значение на устойчивата енергия за икономическото развитие

Устойчивата енергия има ключова роля за съвременното икономическо развитие, защото **енергията е основен производствен фактор за функционирането на икономиката**. Наличието на надеждна, достъпна и екологично чиста енергия създава условия за индустриално развитие, създаване на нови работни места, повишаване на производителността и подобряване на жизнения стандарт на населението. Тя спомага за намаляване на енергийните разходи в дългосрочен план, подобрява достъпа до електричество (особено в отдалечените райони) и подпомага борбата с климатичните промени.

На първо място, **достъпът до енергийни ресурси е фундаментално условие за икономическа активност** и стимул за икономическия растеж. Устойчивата енергия има пряко и мултиплициращо въздействие върху икономическия растеж, тъй като влияе едновременно върху производството, инвестициите и потреблението. Енергията е базов вход във всички икономически процеси, което означава, че достъпът до надеждно и достъпно електроснабдяваяне води до увеличаване на общата факторна производителност. **Развитието на устойчиви енергийни системи осигурява стабилно електроснабдяване, което позволява разширяване на производството** в индустрията, селското стопанство и услугите. В държавите с неразвита енергийна инфраструктура липсата на електричество често ограничава икономическите възможности и възпрепятства развитието на предприятията. В този контекст възобновяемите енергийни технологии, като слънчеви панели или малки водноелектрически централи, могат да осигурят енергия в отдалечени региони и да стимулират местното икономическо развитие.

Стабилното енергоснабдяване води до три основни резултата:

- Непрекъсваем производствен процес;
- Намаляване на разходите от прекъсвания и аварии;
- Повишаване на ефективността на труда и капитала.

Освен това, развитието на устойчивата енергия привлича значителни вътрешни и чуждестранни инвестиции. Инвестициите в енергийна инфраструктура имат дългосрочен характер и създават нови производствени мощности, технологичен трансфер, както и повишаване на човешкия капитал. Важно е да се отбележи, че **енергийният сектор има силен мултипликационен ефект** – инвестициите в него стимулират свързани отрасли като строителство, машиностроене и услуги. **Достъпът до електроенергия е критичен за развитието на малките и средни предприятия, които са основен двигател на икономическия растеж в развиващите се държави.** Електрификацията позволява да се създадат нови бизнеси, да се увеличи производителността и да се подобри качеството на продукцията.

Също така, преходът към устойчива енергия води до **създаване на нови работни места и нови индустрии**, свързани с производството на енергийни технологии, изграждане

на инфраструктура и поддръжка на енергийни системи. Развитието на зелени технологии стимулира научноизследователската дейност и технологичните иновации, а на свой ред секторът на възобновяемата енергия генерира значителен брой работни места, от инженери и техници до специалисти по управление на енергийните системи.

На следващо място, устойчивите източници на енергия водят **до намаляване на енергийната зависимост на икономиките.** Много държави са силно зависими от внос на изкопаеми горива като нефт и природен газ. Това създава икономическа уязвимост, особено при колебания на световните цени на енергийните ресурси. Развитието на възобновяеми енергийни източници позволява използването на местни природни ресурси и намалява зависимостта от външни доставчици. По този начин се укрепва енергийната сигурност и се подобрява устойчивостта на националната икономика.

Енергийната ефективност и използването на чисти технологии могат да намалят производствените разходи в дългосрочен план и с това да позволят на **предприятията да повишат своята конкурентоспособност** на международните пазари. Освен това много международни пазари и регулации все повече изискват производство с по-нисък въглероден отпечатък. Компаниите и държавите, които инвестират в устойчива енергия могат по-лесно да се адаптират към тези нови икономически изисквания.

И не на последно място, за **развиващите се държави устойчивата енергия е особено важна**, защото може да осигури достъп до електричество в региони, които не са свързани с националните електропреносни мрежи. Малки соларни системи, вятърни турбини или микрохидроцентрали позволяват електрификация на селски райони, което подпомага развитието на местния бизнес, подобрява образованието и създава нови икономически възможности за изостаналите региони.

Пример: Бангладеш – соларни системи в селските райони

Това е един от най-големите проекти за децентрализирана енергия в света. Проектът започва **през 2003** г. като пилотна национална инициатива за електрификация на селските райони, където изграждането на електропреносна мрежа е икономически неефективно. Първоначално обхваща 50 000 домакинства, но след период от 15 години са инсталирани **над 6 милиона домашни соларни системи и са обхаванати над 20 милиона души**. Реализира се като модел на публично-частно партньорство с основен изпълнител Infrastructure Development Company Limited (IDCOL) – държавна финансова институция, съвместно с НПО, частни компании и микрофинансови институции. Основен източник на финансиране е Световната банка, която осигурява над 700 млн. щ. долара финансиране по различни етапи. Общият инвестиционен обем надхвърля 1 млрд. USD.

В селските райони на Бангладеш, където националната електрическа мрежа е слабо развита, внедряването на соларни домашни системи води до съществени икономически ефекти:

1. **Развитие на малкия бизнес** –малки предприятия (магазини, шивашки ателиета, занаятчийски дейности) започват да функционират по-ефективно благодарение на електрическото осветление и оборудване.
2. **Повишаване на доходите** – домакинствата намаляват разходите за керосин (спестени са милиони литри) и получават възможност за допълнителни доходи чрез нови икономически дейности. Създадени са над 75 000 работни места.
3. **Увеличаване на производителността** – работното време се удължава, а качеството на продукцията се подобрява. Създадена е елекетрификация в отдалечени райони без мрежа.
4. **Социално-икономически ефект** – достъпът до електричество подобрява образованието, здравето и достъпа до информация, което има дългосрочен ефект върху човешкия капитал.

Това е т.нар **leapfrogging (прескачане на етапи)** – директно преминаване към модерни енергийни решения без необходимост от изграждане на скъпа традиционна инфраструктура.

Източник: Световна банка

6.2. Значение на устойчивата енергия за екологичното развитие

Устойчивата енергия е ключов фактор за екологичното развитие, тъй като **енергийнията сектор е сред основните източници на замърсяване и унищожаване на околната среда**. Преходът от изкопаеми горива към възобновяеми енергийни източници е фундаментална трансформация на икономическия модел, насочена към намаляване на екологичния отпечатък и постигане на дългосрочна екологична устойчивост. Един от най-значимите ефекти на устойчива енергия е ограничаването на емисиите на въглероден диоксид и други парникови газове, които са сред основните причинители на климатичните промени.

Изкопаемите горива като въглища, нефт и природен газ генерират големи количества емисии при изгаряне, докато възобновяемите източници (слънчева, вятърна и водна енергия) практически не отделят такива в процеса на производство на електроенергия. Следователно, преминаването към устойчива енергия е ключов инструмент за изпълнение на глобални ангажименти като **Парижкото споразумение за климата,** насочено към ограничаване на глобалното затопляне.

Устойчивата енергия се основава на възобновяеми ресурси, които **не се изчерпват при използване и не унищожавант околната среда.** Използването на възобновяеми източници позволява по-рационално и дългосрочно управление на природните ресурси, което е в основата на концепцията за устойчиво развитие. За разлика от тях, изкопаемите горива са ограничени и добивът им води до разрушаване на екосистемите, замърсяване на почви и води, загуба на биоразнообразие, а понякога и до тежки екологични щети – нефтени разливи, минни аварии, обезлесяване. Същевременно, устойчивите енергийни технологии, макар и да имат екологичен отпечатък, като цяло имат значително ниско въздействие върху екосистемите - например соларните панели биха могли да се инсталират върху съществуващи сгради.

Един от **най-отличителните примери за успешен енергиен преход е този на Германия** (известен като **Energiewende**). Към 2024 година над 50% от електроенергията в страната се произвежда от възобновяеми източници, като с това се отчита значително намаляване на въглеродните емисии спрямо нивото от 1990г. За да се постигне този резултат, през последните 20 години са направени масови инвестиции в соларна и вятърна енергия.

В Германия Energiewende (енергийният преход) представлява системна политика за замяна на изкопаемите горива с възобновяеми източници. Този преход води до няколко съществени резултата:

- значително намаляване на замърсяването на въздуха;
- ограничаване на емисиите на парникови газове;
- подобряване на качеството на околната среда;
- стимулиране на екологичните иновации.

Въпреки предизвикателствата (в т.ч. високи разходи, нужда от съхранение на енергия) Германия демонстрира, че екологичното развитие може да се съчетае с икономнически растеж.

6.3. Значение на устойчивата енергия за гарантиране на сигурността

Устойчивата енергия има **фундаментално значение за гарантиране на сигурността** в съвременния свят, като обхваща не само енергийната сигурност, но и по-широки измерения като и*кономическа стабилност, политическа независимост, социална устойчивост* и дори *национална и геополитическа сигурност.* В този смисъл, преходът към възобновяеми енергийни източници не е единствено екологична или икономическа стратегия, а стратегически инструмент за намаляване на системните рискове в глобалната икономика.

На първо място, енергийната сигурност традиционно се свързва с **наличие на достатъчни, достъпни и надеждни енергийни ресурси**. При съществуваща зависмост от изкопаеми горива (особено вносни) държавите са изложени на сериозни рискове – ценови шокове, прекъсване на доставките и геополитически натиск. Устойчивата енергия промения тази зависимост, тъй като се базира на локално налични ресурси (слънце, вятър, вода), а това на свой ред намалява риска от външни шокове и позволява изграждане на по-автономни енергийни системи. Особено важно е, че възобновяемите източници могат да бъдат

децентрализирани, което означава, че енергийните системи стават по-малко уязвими към прекъсвания и аварии.

Исторически, контролът върху енергийните ресурси (основно нефт и газ) е бил източник на **международни конфликти и политическо напрежение**. Зависимостта от ограничен брой доставчици създава асиметрични зависимости, при които държавите-вносители могат да бъдат политически и икономически уязвими. Същевременно, преходът към устойчива енергия има потенциала да редуцира геополитическото напрежение, тъй като намалява зависимостта и респективно значението на стратегическите ресурси като нефт и газ, разпределя енергийните източници по-равномерно географски и ограничава възможностите за използване на енергията като инструмент за политически натиск. Така устойчивата енергия допринася за по-балансирана и стабилна международна система.

Енергийните кризи често имат директни икономически последствия – инфлация, спад в производството, социално напрежение. Устойчивата енергия намалява тази уязвимост, като стабилизира цените в дългосрочен план, намалява зависимостта от волатилни международни пазари и създава предвидима среда за инвестиции. Това е особено важно в контекста на глобални кризи (енергийни, финансови, климатични), където устойчивите енергийни системи действат като буфер срещу външни шокове.

Същевременно**, енергията е основа за функционирането на обществото** – без нея не могат да работят болници, училища, комуникационни системи. Липсата на достъп до енергия води до енергийна бедност, която е свързана с ниско качество на живот, ограничен достъп до образование и здравеопазване и социална маргинализация. На свой ред, устойчивата енергия, която е базирана на децентрализирани решения (като соларните системи в Бангладеш), позволява бързо разширяване на достъпа до електричество, което укрепва социалната стабилност и намалява риска от конфликти.

Климатичните промени представляват нарастващ риск за глобалната сигурност чрез екстремни климатични явления, недостиг на ресурси и климатична миграция. **Устойчивата енергия в този контекст има двойна роля.** От една страна тя смегчава (mitigation) климатичните промени чрез намаляване на емисиите, а от друга страна подобрява адаптацията (adaptation) чрез изграждане на по-гъвкави и устойчиви енергийни системи.

Така намалява вероятността за конфликти, свързани с ресурси (вода, храна и земя) - suffering[61].

Например, след кризата с доставките на природен газ през 2022 г., държави като Германия, Полша и други страни от ЕС ускориха инвестициите си във възобновяема енергия и така успяха да намалят зависимостта си от външни доставчици на газ, да засилят енергийната си независимост и политическа автономия, както и да повишат устойчивостта на икономиката към външни шокове.

6.4. Видове възобновяема енергия и значението им за устойчивото развитие

Възобновяемата енергия може да се разглежда в шест основни групи – слънчева, вятърна, водна (хидроенергия), енергия от биомаса, геотермална енергия и ядрена енергия. Всяка група има специфични икономически, екологични и социални ефекти.

6.4.1. Слънчева енергия

- *Икономически ефекти*

Слънчевата енергия претърпя значително намаление в разходите през последните десетилетия. В дългосрочен план, инвестициите в соларни системи, въпреки че все още са сравнително високи, се компенсират чрез намалени сметки за електроенергия и по-малка зависимост от колебанията на цените на изкопаемите горива. **Една от ключовите икономически ползи е, че слънчевите системи позволяват разпръснато производство на енергия** – всяко домакинство или бизнес може да произведе част от необходимата си електроенергия, което намалява загубите при пренос и разпределение. Това създава нови локални пазари и икономически възможности, както и стимулира развитието на иновативни технологии и услуги. Работните места, свързани с производството, инсталацията и поддръжката на слънчеви панели, допринасят за икономическото развитие, особено в нововъзникващи икономики.

[61] Степенуването „suffering, adaptation, mitigation“ – е въведено от американският учен John Holdren като рамка за анализ на климатичните промени и за обозначаване на различните фази на климатична зависимост.

- *Екологични ефекти*

Определящият екологичен ефект на слънчевата енергия е значителното намаляване на емисиите на парникови газове и замърсителите на въздуха, тъй като самото производство на електроенергия не отделя вредни вещества. Въпреки това, производственият процес на фотоволтаичните панели изисква използването на редки и понякога токсични суровини, а и енергия, което води до емисии в началната фаза. Технологичният напредък насочва към по-екологични материали и повече рециклиране, което значително намалява тези негативи. По отношение на пространството, необходимостта от големи площи за монтаж на соларни паркове може да предизвика конфликти с други земеползвания, например земеделие и природозащитни територии.

- *Социални ефекти*

В социален аспект слънчевата енергия носи положително въздействие, като увеличава енергийната независимост на домакинствата и общностите, особено в отдалечени или слабо обслужвани региони. Тя насърчава социалната справедливост, като предоставя достъп до електроенергия и възможности за участие на гражданите в енергийния пазар (например чрез общностни соларни проекти). По-широкото използване на слънчева енергия също стимулира развитието на индустрии и услуги, свързани с енергийна ефективност и интелигентни решения, което може да повиши социалното благосъстояние и знанията на населението.

6.4.2. Вятърна енергия

- *Икономически ефекти*

Вятърната енергия днес е сред най-ефективните и икономически рентабилни възобновяеми източници. След изграждането на вятърните паркове оперативните разходи са ниски, а възвръщаемостта се определя главно от първоначалните инвестиции и местния вятърен потенциал. Вятърните мощности могат да бъдат изграждани както на сушата, така и офшорни (в морета и езера), което разширява възможностите за инвестиране и

изграждане. Сектори като инженеринг, монтаж и поддръжка осигуряват разнообразие от работни места. Освен това вятърната енергия осигурява стабилна енергийна база, която може да подкрепи растежа на индустрии и услуги без зависимост от вноса на горива.

- *Екологични ефекти*

Екологичните ползи от вятърната енергия са свързани с липсата на емисии при експлоатация и минимално използване на вода. Въпреки това има и негативни страни – шумът и визуалното въздействие понякога пораждат противопоставяне на местно ниво. Вятърните турбини могат да имат въздействие върху птици и прилепи, особено ако са разположени в миграционни коридори, което изисква внимателно планиране и мерки за опазване на биоразнообразието. Това се дължи на т.нар. *motion smearing* - птицата вижда размазано движение, а не ясно очертаваща се лопатка на турбината. За да избегнат този пагубен ефект, много компании в сектора (като например водещият датски производител на вятърни турбини Vestas) променят дизайна като оцветяват в черен или червен цвят лопатките. В някои крайни случаи е възможно дори изместване на природните местообитания, което трябва да се балансира с ползите от чиста енергия.

- *Социални ефекти*

Социалният ефект е двуизмерен. От една страна, вятърната енергия създава нови възможности за заетост и местно развитие, въвеждайки технологични и икономически иновации. От друга страна, при лошо планиране тя може да породи обществено недоволство, свързано с визуалното замърсяване или шумови проблеми, което може да забави или блокира проекти. **Местната ангажираност е важен фактор за успеха на вятърните паркове** – включването на общността чрез дялово участие или ползи от приходите увеличава социалната приемливост.

6.4.3. Водна енергия

- *Икономически ефекти*

Хидроенергията е един от най-старите и масово използвани възобновяеми източници. Големите язовири и водни централи осигуряват значителен и стабилен източник на електроенергия при сравнително ниски оперативни разходи след изграждането им. Възможността за регулиране на водния поток прави този източник особено ценен за балансиране на електроенергийната система. Големите хидроенергийни проекти обаче изискват големи първоначални инвестиции, които понякога задържат развитието им, особено в по-слабо развити страни.

- *Екологични ефекти*

Водната енергия има екологични предизвикателства, които я отличават от другите възобновяеми източници. Построяването на язовири води до изменяне на реките, потопяване на обширни земни площи, смяна на биоразнообразието и нарушаване на миграцията на риби и други водни видове**. В някои случаи това предизвиква деградация на екосистеми и намаляване на биоразнообразието**, което изисква внимателно планиране и мерки за минимизиране на вредите. От друга страна, положителният ефект е, че при експлоатация водните централи не генерират вредни емисии.

- *Социални ефекти*

Големите хидроенергийни проекти понякога принуждават преместване на население и промяна на традиционния начин на живот, което може да доведе до социални конфликти и загуба на културни ценности. От друга страна, те **често стимулират инфраструктурно развитие, осигуряват вода за напояване и питейна вода за населението**, създават енергийна сигурност и подпомагат индустриализацията и икономическото развитие в даден регион.

6.4.4. Биомаса и биогаз

- *Икономически ефекти*

Биомасата използва органични отпадъци и селскостопански продукти за производство на енергия, което я прави ценен инструмент за кръгова и устойчива икономика. Този вид енергия може да бъде по-лесно внедрен в селските райони, създавайки допълнителни доходи за фермерите чрез използване на отпадъци (като неизползваеми части от растения – стъбла, листа, клони, стърготини, костилки и странични продукти). Инвестициите в инсталации за биогаз (или биодизел, произведен от растението рапица) обикновено са по-ниски от тези в соларни или вятърни системи, но изискват постоянна логистика и доставка на суровини.

- *Екологични ефекти*

Възползвайки се от биологични отпадъци, биомасата помага за намаляване на емисиите на метан от гниещите органични вещества и намалява отпадъците. Все пак, ако **процесите не са добре контролирани, горенето или обработката на биомаса могат да отделят вредни емисии.** Биогазът (като разновидност на биомасата) е една от по-чистите форми при правилно управление, но изисква технологии и контрол, за да се избегнат замърсяванията.

- *Социални ефекти*

Биомасата осигурява не само енергия, но и допълнителен социален капацитет в селските райони, като създава нови работни места и подпомага малките предприятия. Този вид енергия **стимулира децентрализацията и социалното приобщаване**, помагайки на земеделците и общностите да използват локални ресурси за собствено развитие.

6.4.5. Геотермална енергия

Геотермалната енергия представлява **използване на топлината, натрупана във вътрешността на Земята – на дълбочина над 5000 м**. Тази топлина произхожда както от остатъчната топлина от формирането на планетата, така и от естественото радиоактивно разпадане на елементи в земната кора и мантията. Геотермалните ресурси могат да бъдат използвани за производство на електроенергия, отопление и охлаждане на сгради, топлоснабдяване на промишлени предприятия, оранжерийно производство, балнеология и други дейности.

- *Икономически ефекти*

Геотермалната енергия може да допринесе за икономическата стабилност, тъй като използва местен природен ресурс, който не зависи от международните доставки на нефт, природен газ или въглища. Това е особено важно за държави, които са силно зависими от внос на енергийни суровини. За разлика от изкопаемите горива, при геотермалната енергия основният ресурс не се изгаря и не се изчерпва в рамките на един производствен цикъл. При правилно управление на находището топлинният ресурс може да се използва продължително време.

Въпреки предимствата си геотермалната енергия има значителна икономическа особеност: първоначалните инвестиции могат да бъдат високи. Най-голямата част от разходите често е свързана с проучването и сондирането. Преди изграждането на централа трябва да се установи дали под земната повърхност съществува подходящ ресурс, на каква дълбочина се намира, каква е температурата му и какъв е дебитът. Това създава инвестиционен риск. Възможно е да бъдат вложени значителни средства в проучвания и сондажи, без да се получи очакваното количество енергия. След изграждането на системата обаче разходите за самия енергиен ресурс са сравнително ниски. Това означава, че геотермалните проекти често имат високи начални, но по-предвидими дългосрочни разходи.

Следователно икономическата ефективност трябва да се оценява не само чрез цената на изграждането, а чрез целия жизнен цикъл на проекта. Развитието на

геотермалната енергетика може да създава работни места в различни отрасли, например: геоложки и геофизични проучвания, сондажни дейности, инженерно проектиране, изграждане на електроцентрали и отоплителни системи, експлоатация и техническа поддръжка, научноизследователска и развойна дейност, управление на водните и топлинните ресурси. Това е особено важно за региони, в които традиционните индустрии постепенно губят значение. Геотермалната енергетика може да се превърне в част от процеса на икономическа трансформация и диверсификация.

Освен това, **геотермалната топлина има предимството, че не е необходимо винаги да бъде преобразувана в електричество**. В много случаи е по-ефективно тя да бъде използвана директно, като позволява развитие на различни производства:

Оранжерийно производство: Евтината топлина може да се използва за отопление на оранжерии и удължаване на производствения сезон.

Аквакултури*:* Подходящата температура на геотермалната вода може да се използва за отглеждане на определени видове риба и други водни организми.

Промишленост*:* Някои производствени процеси изискват топлина с относително ниска или средна температура, която може да бъде осигурена чрез геотермални ресурси.

Балнеология и туризъм*:* Минералните и термалните води могат да бъдат основа за развитието на курорти, медицински и уелнес услуги.

Така един геотермален ресурс може да създаде цяла местна икономическа екосистема, а не просто да произвежда електричество.

И накрая, геотермалната енергия има още едно значимо икономическо предимство — **тя може да осигурява енергия непрекъснато**. Производството на електроенергия от слънцето зависи от слънчевото греене, а вятърната енергия от скоростта на вятъра. Геотермалните централи, при наличие на подходящ ресурс, могат да работят независимо от тези атмосферни условия. Това я прави ценен компонент на енергийния микс, особено когато се комбинира с други възобновяеми източници.

- *Екологични ефекти*

Една от основните причини геотермалната енергия да се разглежда като важен елемент от устойчивото развитие е потенциалът ѝ да намалява емисиите на парникови газове. При изгарянето на въглища, нефт и природен газ се отделят големи количества въглероден диоксид. При геотермалното производство няма аналогично изгаряне на гориво. Поради това заместването на част от изкопаемите горива с геотермална енергия може да допринесе за декарбонизацията на енергийния сектор. Тук обаче трябва да се направи важно уточнение**: геотермалните системи не са напълно беземисионни**. Някои геотермални находища съдържат естествено разтворени газове, които могат да бъдат освободени при експлоатацията. **Въпреки това емисиите обикновено са значително по-ниски от тези при конвенционалните изкопаеми горива.**

Геотермалната енергия позволява използването на топлина, която иначе остава недостъпна за човека. Това представлява форма на оползотворяване на природен ресурс с относително малка зависимост от сезонните промени. Особено важно е **понятието каскадно използване на геотермалната енергия.** То означава топлината да се използва последователно за различни цели. Например високотемпературният ресурс може първо да се използва за производство на електричество. След това остатъчната топлина може да се използва за отопление на сгради, а накрая — за оранжерии или други дейности. По този начин от едно количество природна топлина се извлича максимална полезност.

- *Социални ефекти*

Социалният ефект е тясно свързан с екологичния. Когато геотермалната енергия замества въглища, мазут или други замърсяващи горива, се намаляват емисиите на вредни вещества във въздуха. Това може да доведе до по-благоприятна среда за населението и до намаляване на здравните рискове, свързани с хроничното излагане на атмосферно замърсяване. Особено важно е това в градските райони, където отоплението на сградите е значим източник на замърсяване.

Зависимостта от вносни горива може да направи домакинствата уязвими към резки промени в цените. Геотермалните системи могат да предложат по-предвидим разход за

отопление в дългосрочен план. Това е особено важно за домакинства с ограничени доходи. В този смисъл геотермалната енергия може да бъде част от решаването на проблема с енергийната бедност. Разбира се, това зависи от цената на изграждането, публичната политика и начина, по който се разпределят ползите от енергийния преход.

Развитието на геотермалната енергетика изисква специалисти в области като геология, хидрогеология, инженерство, енергетика, екология и управление на природните ресурси. Това създава възможности за развитие на университети, научни центрове и професионално образование. По този начин геотермалната енергетика не просто създава работни места, а стимулира натрупването на знания и технологичен капацитет.

6.4.6. Ядрена енергия

Ядрената енергия заема особено място в съвременната енергетика, **защото съчетава много висока енергийна плътност, надеждно производство на електроенергия и ниски преки емисии на парникови газове**, но едновременно с това поставя сложни въпроси, свързани с радиоактивните отпадъци, ядрената безопасност, високите инвестиционни разходи и общественото приемане. За разлика от възобновяемите източници като слънчевата и вятърната енергия, ядрената енергия не зависи пряко от атмосферните условия. Това позволява на ядрените електроцентрали да осигуряват големи количества електроенергия непрекъснато и да изпълняват ролята на стабилна основа на електроенергийната система.

- *Икономически ефекти*

Ядрената енергия може да допринесе за енергийната сигурност на държавите. Една ядрена централа може да разполага с гориво за продължителен период, а малкото количество гориво, необходимо за производството на голямо количество електроенергия, позволява създаването на стратегически запаси. Това намалява чувствителността на електроенергийната система към краткосрочни прекъсвания на доставките. Въпреки това ядрената енергия не означава пълна енергийна независимост. Уранът, ядреното гориво, технологиите и услугите по неговата преработка могат да идват от различни държави.

Следователно е важно да се диверсифицират доставчиците и да се развива собствен технологичен и регулаторен капацитет.

Основен недостатък на ядрената енергетика са много високите първоначални инвестиции. Изграждането на ядрена електроцентрала е сложен и продължителен процес. Необходимо е изграждане на множество системи за безопасност, защитни конструкции, охлаждащи системи и инфраструктура. Проектите могат да продължат години или дори десетилетия, а забавянията могат значително да увеличат крайната цена. **Поради това ядрената енергия представлява особен икономически модел: високи капиталови разходи в началото срещу голям обем производство в продължение на десетилетия**. След построяването на централата разходите за гориво представляват сравнително малка част от общата цена на произведената електроенергия. Това може да осигури относителна стабилност на разходите в дългосрочен план.

- *Екологични ефекти*

Едно от най-важните предимства на ядрената енергия от гледна точка на околната среда е, че **при самото производство на електроенергия не се извършва изгаряне на въглища, нефт или природен газ**. Следователно ядрените електроцентрали не отделят въглероден диоксид в количества, сравними с тези на електроцентралите, работещи с изкопаеми горива. Когато се разглежда целият жизнен цикъл — добив на уран, производство на гориво, изграждане, експлоатация и извеждане от експлоатация — емисиите също са ниски в сравнение с тези на въглищната и газовата енергетика. Това превръща ядрената енергия в потенциално важен инструмент за намаляване на въглеродните емисии.

Декарбонизацията на електроенергийния сектор е един от ключовите елементи на прехода към нисковъглеродна икономика. Ако ядрената енергия замества електроцентрали, работещи с въглища, това може значително да намали емисиите на парникови газове. Тя може да изпълнява и допълваща функция спрямо възобновяемите източници. Например, слънчевата и вятърната енергия могат да произвеждат големи количества електроенергия, но производството им варира. Ядрените мощности могат да осигуряват стабилно

производство и по този начин да допълват променливите възобновяеми източници. Това прави ядрената енергия потенциално важна част от **нисковъглероден енергиен микс**.

Най-същественият екологичен проблем на ядрената енергия е управлението на радиоактивните отпадъци. Те се различават от обикновените промишлени отпадъци по това, че някои от тях остават радиоактивни за много дълъг период. Това налага специално съхранение, контрол и изолиране от човешката среда. Особено важен е въпросът за отработеното ядрено гориво. То трябва да бъде управлявано по начин, който гарантира безопасност както в краткосрочен, така и в много дългосрочен план. От тази гледна точка ядрената енергия поставя уникален проблем пред концепцията за устойчивост: **днешното производство на електроенергия създава отпадък, чието управление трябва да бъде осигурено за бъдещите поколения.** Това изисква висока степен на технологична, институционална и финансова отговорност.

Макар тежките ядрени аварии да са редки, потенциалните им последици могат да бъдат много сериозни. Исторически събития като авариите в Чернобилската атомна електроцентрала (1984) и АЕЦ Фукушима Даичи (2012) показват, че ядрената безопасност трябва да бъде разглеждана като абсолютен приоритет.

- *Социални ефекти*

Един от най-важните социални ефекти на ядрената енергия е свързан с **надеждността на електроснабдяването.** Съвременното общество зависи от електричеството за практически всички основни дейности - отопление, комуникации, здравеопазване, транспорт, образование и производство. Ядрените централи могат да произвеждат електроенергия непрекъснато за продължителни периоди. Това допринася за стабилността на електроенергийната система.

Стабилното производство на електроенергия може да има значение и за ограничаване на енергийната бедност. Когато енергийната система е по-малко зависима от резки промени в цените на горивата, това може да създаде по-голяма предвидимост за домакинствата и бизнеса. Важно е обаче да се подчертае, че наличието на ядрена енергия само по себе си не гарантира ниски сметки за населението. Крайната цена зависи от

инвестиционните разходи, пазарната структура, данъците, регулирането и начина, по който се финансира ядрената инфраструктура.

Ядрената електроцентрала представлява голям инфраструктурен обект, който може да промени икономическия профил на целия регион. Около нея могат да се развиват транспортна инфраструктура, жилищна среда, услуги, образование и местен бизнес. По този начин ядрената енергетика може да има мултиплициращ ефект върху регионалната икономика. Но зависимостта на даден регион от един голям ядрен обект създава и риск. **Ако централата бъде затворена без предварителна стратегия за преход, местната икономика може да бъде сериозно засегната.**

Същевременно, има и негативни аспекти, свързани с потенциалната възможност за възникване на аварии и последиците от тях (напр. Уиндскейл, 1957; Чернобил, 1986; Фукушима, 2011). Социалното измерение на ядрената енергия е особено сложно поради начина, по който обществото възприема радиационния риск. **Ядрената технология е свързана с невидим риск, който трудно може да бъде оценен непосредствено от гражданите, а това може да създава страх и недоверие**. Затова обществената комуникация и достъпността на информация са ключов фактор в целия процес.

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Възобновяеми енергийни източници

Биомаса

Енергийна зависимост

Енергиен преход

Енергийна бедност

Геотермална енергия

Устойчива енергия

Декарбонизция

Соларни панели

ВЪПРОСИ ЗА САМОПОДГОТОВКА И ДИСКУСИЯ

1. Кои са основните приноси на възобновяемата енергия за икономическото развитие на държавите? Дайте пример с една развита и една развиваща се държава.

2. Обосновано ли е развиващите се държави да правят инвестиции във възобновяема енергия? Дайте примери с такива инвестиции.

3. Какви са най-важните социални ефекти от въвеждането на ВЕИ и как те повлияват развитието на държавите?

4. Има ли негативни ефекти от въвеждането на ВЕИ и в какво се изразяват те?

5. Правилна ли е стратегията, насочена към инвестиции в ядрена енергия? Защо да или защо не?

Глава 7

Бедност и неравенство

Бедността и неравенството са сред основните социално-икономически предизвикателства пред съвременното общество. Въпреки че тези понятия са тясно свързани, те описват различни аспекти на икономическото благосъстояние. Бедността се отнася до недостатъчно ресурси и ограничени възможности на индивидите и домакинствата да задоволяват своите основни потребности, докато неравенството характеризира разпределението на доходите, богатството и икономическите възможности между различните групи в обществото. Анализът на тези явления е от съществено значение за оценката на жизнения стандарт, социалната устойчивост и ефективността на икономическите и социални политики на всяка държава, както и на цялостното й устойчиво развитие.

7.1. Определение за неравенство

Икономическото неравенство представлява степента, в която доходите, богатството или други икономически ресурси и възможности са разпределени неравномерно между индивидите или домакинствата в дадено общество.

Например, ако в една икономика 10% от населението получава 40% от общия доход, а останалите 90% получават 60%, то тогава е налице значително неравенство в разпределението на доходите. **Важно е да се отбележи, че неравенството само по себе си не означава бедност** – едно общество може да има високи средни доходи и едновременно с това значителни различия между най-богатите и най-бедните групи. САЩ се характеризират като държава с висок среден доход на глава от населението (83 490 щ.д. брутен национален доход (GNI) на човек за 2024 г. по последни данни на Световната банка), но разпределението на доходите е значително по-неравномерно в сравнение с редица европейски държави като Нидерландия или Дания. Това показва, че високото средно

равнище на доходите не означава непременно равномерно разпределение на икономическите ресурси.

7.2. Измерване на неравенството

• ***Коефициент/Индекс на Джини***

Намирането на коректен индикатор за измерване на неравенството винаги е било голямо предизвикателство. Най-често използваният индикатор е коефициентът на Джини, който се получава от **кривата на Лоренц**. Теоретичният обхват на Джини коефициентът е от нула (абсолютно равенство) до единица (абсолютно неравенство). Напрактика обаче, стойностите, които измерват разпределението на националния доход имат много по-тесен обхват - **обичайно от 0,20 до 0,60**.

Както много други индикатори, които са били предлагани за измерване на неравенството, коефициентът на Джини има своите недостатъци. От една страна, кривите на Лоренц може да се пресичат - тоест, криви с различна форма може да правят един и същ коефициент на Джини. Това е така, защото разпределението е много неравно в една част на обхвата - например от най-долната част до средата - докато в друга е неравно при дела на дохода сред най-богатите семейства. Освен това, екстремалният референтен стандарт - абсолютно равенство - превръща индикатора в нечувствителен към промени в разпределението. Тази нечувствителност е най-голяма при промени в дохода на групите с най-ниски доходи, което може да е малко в абсолютни стойности, но все пак важно в проценти за самите домакинства и също така важно при определяне на конкретни политики.

При работата с кривата на Лоренц е важно да се обърне внимание на определена част от кривата. Следователно, ако се интересуваме от това какво е състоянието на доходите за бедните групи от населението, трябва да изследваме абсолютния и относителен доход на най-бедните 30% или 40% от разпределението. Респективно, ако се анализира дохода на най-богатите групи би следвало фокусът да е върху горните 5%, 10% или 20%. И при двата подхода се фокусираме върху това, което ни е необходимо за определена цел, но се изолира

само конкретното изследване, без да се наблюдава какво е отражението върху останалата част от разпределението. Нека разгледаме един пример на Gillis et al (1987, 77)[62], фокусиран върху резултата на някои икономики през 70-те:

Таблица 8. Разпределение на доходите по групи и коефициент на Джини

Държава	Долна група 20%	Втора група 20%	Трета група 20%	Четвърта група 20%	Горна група 20%	Горна група 10%	Коефициент на Джини
Танзания (1969)	5.8	10.2	13.9	19.7	50.4	35.6	0.420
Египет (1974)	5.8	10.7	14.7	20.8	48.0	33.2	0.403
Индонезия (1976)	6.6	7.8	12.6	23.6	49.4	34.0	0.430

Източник: Световна банка, Доклад за световното развитие 1985 (стр. 228-229)

И в трите държави в таблица 7 се наблюдава сравнително неравно разпределение на доходите, но в коя от трите е най-голямо неравенството? Според коефициента на Джини това е Индонезия, но въпреки това долната група от 20% (втора и трета) се представя по-добре в Индонезия от останалите две държави. В Танзания от друга страна е най-голям делът на дохода в броя домакинства в най-горната група 10%. Следователно, кое разпределение е с най-голямо неравенство? Трудно е да се опрдели - разпределението в Индонезия е неравно в някои отношения, на Танзания в други, в повечето случаи

[62] Gillis, M., Perkins, D. H., Roemer, M., Snodgrass, D. R. (1987). *Economics of Development.* Second edition. W. W. Norton & Company: New York - London.

разпределението в Египет е с най-малко неравенство спремо останалите две държави, но не съвсем за всички групи.

Изводът от този пример е, че коефициентът на Джини е един добър измерител за общото неравенство, но съвсем не е достатъчен, когато се разглежда структурата на обществото в конкретни доходни групи и конкретни региони.

- ***Индекс на Тейл (Theil Index)***

Индексът на Theil варира между 0 и ∞, като нулата представлява равномерно разпределение, а по-високите стойности представляват по-високо ниво на неравенство.

Индексът определя еднакво тегло на всеки регион в дадена икономика, към който е приложен, независимо от неговия размер. Следователно разликите в стойностите на индекса между държавите може да се дължат отчасти на разликите в средния размер на регионите за всяка държава.

За целите на измерване на неравенството или концентрацията, индексът на Theil (също индекс на ентропия) се определя като сумата на произведението на относителните стойности на разпределението, умножена по естествения логаритъм на същите стойности. По-точно, ако имаме n стойности Ei сумирани до обща стойност от

$$E_T = \sum_{i=1}^{n} E_i$$ където всяко разпределение е дефинирано като $$w_i = \frac{E_i}{E_T}$$ то индексът на Тейл е:

$$T = \sum_{i=1}^{n} w_i \ln w_i$$

Индексът Theil носи името на холандския иконометрист Henri Theil (1924–2000) и е част от индексите за измерване на неравенство, наречени *“обобщени измерители за*

ентропия". В своята обобщена форма индексът Theil е мярка за общото неравенство. В допълнение, както видяхме по-горе, той се поддава на адитивна декомпозируемост, което е изключително полезно за едновременно изследване на три аспекта на неравенството. Особено приложим е за общество, разделено на взаимно изключващи се социални групи (напр. въз основа на пол, каста, раса, религия и т.н.). Икономистите в различни периоди са използвали декомпозираната версия на индекса Theil ефективно, за да идентифицират и подчертаят важни източници на неравенство в дадено общество (Mookherjee и Shorrocks 1982; Conceição и Galbraith 2000)[63],[64].

И все пак, остават някои съществени въпроси като дали по-високата степен на междугрупово неравенство непременно води до по-големи нива на общо неравенство или по-високото ниво на междугрупово неравенство се смекчава от по-ниските нива на вътрешногрупово неравенство? Също така по-високото ниво на общо икономическо неравенство води ли до по-големи нива на междугрупово неравенство?

7.3. Измерване на бедността

Докато неравенството е фокусирано върху относителния доход, концепцията за бедността предполага домакинствата да са бедни в абсолютен смисъл. Бедността се идентифицира по определени критерии: глад, недохранване, неграмотност, липса на дрехи и подслон. Генерално бедността се дефинира със социални термини. Бедните са тези, които живеят под линията на бедността, под минималния стандарт изобщо, определен към даден момент и в дадена държава. Например ако сравняваме САЩ и Кения, независимо, че в САЩ доходите на населението са значително по-високи, има и бедни хора, както и в Кения обратно има и богати хора независимо от високата бедност. Това е така, защото в двете държави са приложими различни стандарти и следователно бедността не е резултат от нивата на жизнен стандарт - в основата си бедността има психологическа определеност. Бедните са тези, които са лишени от благата, с които разполагат други хора в обществото,

[63] Mookherjee, Dilip, and Anthony F. Shorrocks (1982). A Decomposition Analysis of the Trend in UK Income Inequality. *Economic Journal* 92 (368): 886–902.
[64] Conceição, Pedro, and James K. Galbraith. 2000. Constructing Long and Dense Time-Series of Inequality Using the Theil Index. *Eastern Economic Journal* 26 (1): 61–74.

от което те са част (тяхната референтна група). Референтните групи се разрастват с подобряване на образователното и комуникационно равнище. Освен това, индексът на Джини за Кения е 0,38 през 2021 г., докато за същия период в САЩ е 0,49 или значително по-високо ниво на неравенство. **Ето защо е необходимо, когато се разглеждат неравенствата да се прилага повече от един измерител - индекс на Джини и линия на бедност.**

Измерването на нивото на бедност в дадена държава обикновено започва с **линията на бедността.** В иделания случай тази линия се определя като доход на глава от домакинство. Домакинствата с доход на глава под линията на бедност се определят като бедни, докато тези с доходи над линията не са бедни. Най-опростеният измерител на степента на бедност е процентът бедни домакинства от общия брой домакинства. Един по-добър измерител би отчел степента или нивото, до което доходите на бедните падат под линията на бедност (в %). Следователно, намаляването на бедността би означавало измерен по-нисък процент бедни домакинства, както и увеличение на абсолютния доход на бедните.

Следователно, при увеличаване на средния месечен доход, би следвало да се наблюдава пропорционлано намаляване в неравенството, измервано чрез общия коефициент на Джини и намаляване на бедността като процент бедни под линията на бедност.

В нашия пример за САЩ линията на бедността пред 2020 г. е опеделена на 12 760 щ.долара годишно или по 35 долара на ден и 11,5% (37,9 милиона души) от населението попада в тази група[65], докато за Кения линията на бедност за 2022 г. е 1,9 долара и 18% (8,9 милиона) попада в тази група.

Във всички случаи е необходимо да се прави разлика между неравенството в рамките на определена държава и неравенството между държави, особено когато те се намират в различни региони и са на различни етапи от икономическото си развитие.

[65] Вж. Бюро за преброяване на населението на САЩ. Достъпно на: www.census.gov

7.4. Равенство и равнопоставеност

Необходимо е да се прави разлика между понятията *равенство* и *равнопоставеност.* Равенството е статистически показател, който се използва с цел да се определи до каква степен има отклонения от определен стандарт. Равнопоставеността е етическа концепция и зависи от изградените ценности.

Равенство (equality) означава, че всеки индивид или група разполага със същия по размер (или достъп до) ресурси както и възможности, като разпределя тези ресурси съгласно индивидуалните си потребности, достигайки до еднакъв изход. **Социалните системи в своята същност не са конструирани, за да бъдат по естествен начин неравни - те целенасочено са създадени, за да облагодетелстват определени групи, влошавайки състоянието на други.**

Равнопоставеността (equity) е начинът за решаване на проблема с небалансираните социални системи. Според дефинция на СЗО равнопоставеността е липсата на непреодолими различия между групи, независимо от това дали тези групи се различават по социален, икономически, демографски или географски принцип. Ако равнопоставеността е процес, то равенството е резултатът от този процес. ***Ето защо, равенството може да се постигне не като се разпределя по равно на всички, а като се създадат условия за равнопоставено участие на индивидите и има справедливо осигуряване на възможности за тяхното развитие.***

7.5. Основни човешки нужди и социални индикатори

Подходът за определяне на бедността измерва покупателната способност на бедните, но не винаги разполагаемият доход е единственият или основният показател за нивото на бедност. Интересен подход е определянето на **основните човешки нужди,** като тяхното ниво се определя от списък, включващ хранене, здравословно състояние, дрехи, подслон и възможности за индивидулана свобода и напредък. Разбира се, някои от тях могат да се

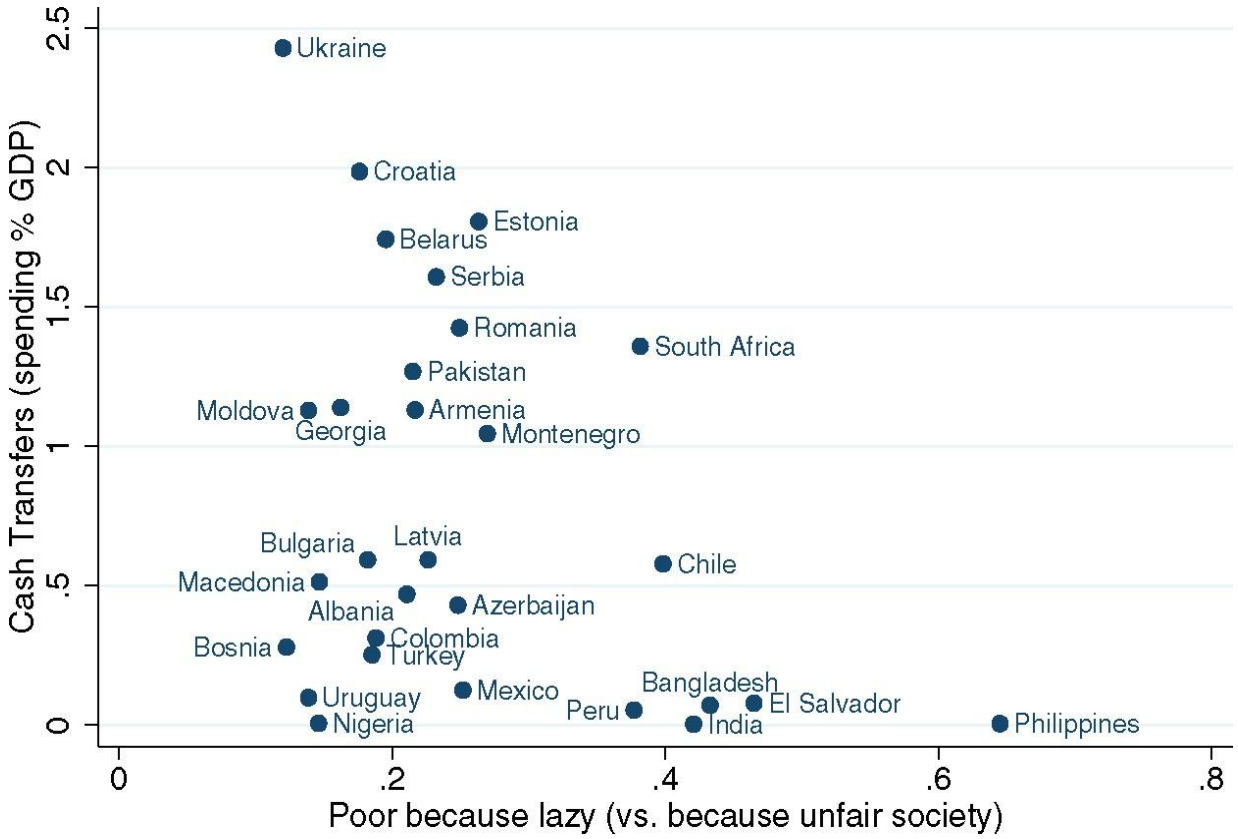
измерват, но други не. Проблемът със социалните индикатори е, че тяхната комбинация е трудна за постигане на цялостна представа за материалното благополучие на една нация.

Универсалният базов доход (universal basic income) е правителствена програма, при която всеки пълнолетен гражданин получава определен регулярен доход. Целта е да се намали бедността и да се заместят други социлани програми, които създават бюрократична тежест. Тази идея възниква още през 16 век, когато известният философ Томас Ман я споменава в книгата си Утопия. По-късно Мартин Лутър Кинг предлага "гарантиран доход" в книгата си *Where Do We Go from Here; Chaos or Community?* през 1967 г. И въпреки това в САЩ никога не е била прилагана системата на универсален базов доход.

Поддържниците на универсалния базов доход твърдят, че гарантираното плащане от държавата ще предпази от крайна бедност определени застрашени групи. Дори и да не е достатъчен този доход, той теоретично се очаква да допълни доходът от ниско заплащане или почасова работа. Според изследване на учени от Харвард, програмите за трансфер на средства в развиващия се свят нямат много значимо влияние върху поведението при активно търсене на работа[66]. В изследването си те посочват, че около 1 милиард от населението на развиващия се свят е участвало поне веднъж в програма за получаване на социално подпомагане. Тези програми имат за цел да намалят бедността и да подобрят образованието и достъпът до здравни услуги на крайно нуждаещите се групи от населението. Независимо от това, обаче, често възниква и въпросът дали социалните трансфери не намалява желанието за работа. На фиг. 13 е представено проучването, което показва негативно отношение между социалните трансфери (като процент от БВП) и делът от населението, което вярва, че бедността е в резултат от нежелание за работа. Резултатите от изследването показват, че такива социални трансфери нямат пряко отражение върху трудовата активност сред населението.

[66] Banerjee., A. V., Hanna, R., Kreindler G. E, Olken B. A. (2017). Debunkling the Stereotype of the Lazy Welfare Recipient: Evidence from Cash Transfer Programs. *The World Bank Research Observer,* Vol. 32, Issue 2, pp. 155-184.

Фиг. 13 Социални трансфери и отношение към бедните

Източник: Banerjee et al. (2017)

След тежката икономическа криза и последвала рецесия през 90-те, задача на всяко финландско правителство е да реформира системата за социално осигуряване.

Правителството на Juha Sipila (2015-2019) също се заема да реформира системата за социално осигуряване, за да отговори на новите условия на пазара на труда, да увеличи появата на инициативи за работа и да намали бюрокрацията. От 1 януари 2017 г. до 31 декември 2018 г. Финландия прилага експериментална схема за въвеждане на базов доход на безработни лица, която продължава две години и е фокусирана върху 2000 участника във възрастовата група 25-58 години. Основната цел на този експеримент е да се провери дали механизмите на основен доход (финансова помощ, която редовно се изплаща без поставяне на конкретни критерии) ще увеличат желанието на подпомаганите лица да останат на работа. Програмата се въвежда от Kela (Финландският институт за социално

подпомагане), който администрира над 40 програми за социално подпомагане във Финландия.

Проектът е предвидил изплащане на 560 евро на месец (комбиниращ и заместващ всички останали социални помощи, които се получават, в т.ч. здравни, социални, за деца и др.), без значение дали лицата работят или не и с какво заплащане са. Резултатите от въведения пилотен проект показват: повишена увереност във възможността да си намерят работа (68,4%), намалено ниво на стрес (само при 15%), много малък процент от тестовата група (12,5%) съобщават за недостиг на средства, а средната стойност от 0 до 10 за ниво на удовлетворение от живота е 7,32 (в сравнение с 6,76 на контролната група в експеримента)[67]. Именно това повишено благосъстояние при болшинството от участниците в експеримента намаляват мотивацията им да работят срещу заплащане и в резултат те предпочитат да останат само със социалната помощ. Това обаче е и резултат от преценката им, че ако работят ще се налага да плащат високи данъци и други удръжки, които реално не плащат при универсалния базов доход.

Идикаторът "**индекс на физическо качество на живот**" (PQLI- Physical Quality of Life Index) има за цел да измери качеството на живот или благосъстоянието на дадено общество. Стойността му е образувана от три статистически стойности: основно ниво на грамотност сред 15 годишните, ниво на смъртност на децата и продължителност на живота при деца на 1 година, като всички се измерват по скала от 0 (най-лошо) до 100 (най-добро). Индикаторът е създаден в средата на 70-те от Overseas Development Council и е един от опитите да се преодолеят недостатъците на БНП по отношение на качеството на живот. Независимо от критиките, които често са отправяни към него, PQLI води до някои интересни резултати и изводи, сред които е фактът, че в богатите държави не винаги качеството на живот е високо. И въпреки това, той се обвързва с нивото на БНП. PQLI постига едновременно измерване на социалното благосъстояние и икономическото развитие, като минимизира отражението на културни и етнически специфики[68].

[67] Ministry of Social Affairs and Health, Finland (2019). The basic income experiment 2017-2018 in Finland.
[68] Morris M. D. (1978). A physical quality of life index. *Urban Ecology*, Vol. 3, Issue 3, pp. 225-240.

PQLI е въведен за първи път в средата на 70 от Morris David Morris и колегите му в Международния съвет по развитието на САЩ (US Oversears Development Council). През 1977 за първи път се публикуват резултатите за PQLI за 150 нации. Преимуществата му пред БНП се състоят в неговата опростеност и фактът, че измерва резултатът (отражението) на програмите за развитие върху благосъстоянието с фокус върху нивото на образование и продължителност на живота (преживяемост при деца над 1 година)[69]. Този индекс е заместен от ИЧР (индекс на човешко развитие), но първоначално се е ползвал като допълнение към БНП, като впоследствие двата индекса се обединяват в ИЧР. Действително, за определен период се правят редица изследвания на качеството на живот в различни региони чрез PQLI, като например нивото на грамотност в Индия в средата на 80-те[70] и благосъстоянието на обществото във Филипините за периода 1965-1988[71].

Друг индикатор е **QLI (Quality of Life Index)**, разработен от Carol Estwing Ferrans и Marjorie Powers през 1984 г. за измерване на качеството на живот по отношение на удовлетворението от живота. QLI измерва както удовлетворението, така и приоритетите по отношение на различни аспекти от живота. Въпреки че е сравнително остарял метод за измерване, QLI се използва и днес, например при измерване качеството на живот след пандемията Ковид-19[72].

Оценките за важност се използват за претегляне на отговорите на удовлетвореността, така че резултатите да отразяват удовлетворението от качеството на живота, които се оценяват от хората. QLI оценява качеството на живот като цяло и конкретно в четири области (здраве, психологическа/духовна област, социална и икономическа област, и семейство). Когато го сравним с нивото на индекса на

[69] Louis I.J.H. (1994). Physical Quality of Life Index (PQLI) - A Measure of Socio - Economic Development. *The Indian Economic Journal*, Vol 41, Issue 4,
[70] Roy, B. K. (1985). PQLI Measure of Development: A Study of Literacy and Basic Resources in India. *GeoJournal,* Vol. 10, No. 1, pp. 75-81.
[71] Disanayaka, M. & Danuningrat, M. I. (1991). An assessment of welfare in the Philippines as measured by the Physical Quality of Life Index (1965-1988). *DLSU Business & Economics Review,* vol. 4, no. 1.
[72] Algamdi M. M. (2021). Assessment of Post-COVID-19 Quality of Life Using the Quality of Life Index. *Patient preference and adherence,* 15, 2587-2596.

покупателната способност (PPI - purchasing power index) и индекса на здравеопазване (HCI - Health Care index) резултатите водят до обобщението в следната таблица:

Таблица 9. QLI, PPI & HCI за 2022 по региони (за някои държави).

Държава	QLI	PPI	HCI
Азия			
ОАЕ	174.37	118.94	69.68
Япония	172.65	91.13	80.52
Оман	172.12	78.78	58.23
Катар	155.64	98.13	73.67
Сингапур	154.54	94.65	71.09
Израел	146.39	73.54	73.73
Южна Корея	130.82	81.30	83.04
Индия	124.38	76.44	65.59
Турция	119.53	28.04	70.70
Хонг Конг	103.85	66.93	66.16
Пакистан	103.07	24.45	59.54
Китай	95.55	56.24	66.70
Шри Ланка	68.90	15.28	72.02
Бангладеш	68.49	25.34	41.74
Африка			
ЮАР	136.55	77.84	63.95

Тунис	117.33	28.62	57.26
Мароко	107.19	32.67	46.37
Египет	91.19	21.72	47.41
Кения	90.94	32.19	63.44
Нигерия	45.13	8.25	48.49
Америка			
САЩ	167.19	99.88	68.93
Канада	163.77	101.67	70.80
Мексико	126.94	41.10	72.82
Уругвай	122.73	28.64	67.97
Аржентина	110.14	33.64	69.00
Бразилия	103.98	27.28	57.89
Венецуела	73.03	12.72	39.15
Европа			
Швейцария	195.06	116.19	75.32
Норвегия	179.63	86.27	77.08
Германия	178.32	102.75	72.45
Франция	152.74	79.61	79.96
Словакия	150.50	53.84	60.14
Италия	137.27	58.00	66.67
Босна и Херцеговина	129.37	46.51	55.26

България	128.96	46.90	56.82
Гърция	127.08	38.39	57.24
Сърбия	120.40	41.56	52.42
Украйна	112.06	36.29	55.22
Северна Македония	109.82	35.57	55.62
Русия	103.19	42.22	59.86

*Източник:**numbeo.com***

Данните в Таблица 8 показват, че в разглежданите региони може да се проследи съпоставимост в нивото на качество на живот, здравеопазване и покупателна сила. Най-зле представящите се държави по групи са съответно Бангладеш, Нигерия, Венецуела и Русия. Същевременно Бразилия, Русия, Индия и Китай (БРИК) са много близки по стойност на трите индикатора, приближаващи се значително до стойностите на Пакистан, Мароко, Тунис и Украйна. До голяма степен близките индикатори на Русия и Украйна се дължат на военния конфликт от началото на 2022 г. Също така, за региона на Европа и в голямата част на Америка (Северна и Южна) стойностите на QLI са над 100 (най-високи са в Европа - Холандия и Люксембург стигащи до 200,1 в средата на 2023 г.), докато за региона на Африка и част от Южна Азия стойностите на този индикатор са под 100, съпътствани от ниски стойности на PPI и HCI. Друг интересен извод от сравнителния анализ са близките стойности по трите индикатори в държавите от челната група на Азия и Европа - ОАЕ, Япония и Оман се доближават значително до Швейцария, Норвегия и Германия. По индекса QLI само близки по стойности са САЩ, Канада, Япония и Германия от първа група, следвани от втора група Франция и Италия и трета група Русия и Китай. За 2023 г. стойността на QLI за България е 131.4, със стойности за PPI - 49.2 и HCI съответно 56.9. По тези индикатори в региона след България се нареждат Румъния, Гърция, Босна и Херцеговина, Турция, Сърбия и РС Македония.

Таблица 10. QLI, PPI & HCI за 2023 за държавите в Балканския регион.

Държава	QLI	PPI	HCI
България	131.4	49.2	56.9
Румъния	129.9	47.5	56.4
Гърция	128.9	41.4	57.2
Босна и Херцеговина	127.2	45.3	54.8
Турция	118.3	32.5	71.1
Сърбия	113.1	34.9	52.2
РС Македония	109.4	35.9	55.1

*Източник:**numbeo.com***

Таблица 9 показва значително близки стойности на трите индекса за България, Румъния, Гърция, Босна и Херцеговина, следвани от близки стойности на Турция, Сърбия и РС Македония. Интересно е, че Турция има най-висока стойност за индикатора HCI от всички държави в региона - 71.1, коео е показател за високото ниво на развитие на системата на здравеопазване и достъпа до здравни услуги.

Правени са опити да се идентифицират групи държави, при които се очаква неравенството да е високо или ниско, като се отчитат социални, политически и икономически фактори. Например, установено е, че при неравенство по отношение на дела доход, получен от групата с 60% от най-ниския доход, е сравнително еднакво неравенството (т.е. сранвително равни са доходите) в два типа държави: много бедни държави, доминирани от нискомащабно земеделие (комунално) и добре развити държави, при които се влагат много усилия за подобряване на развитието на човешкия ресурс. Много от бедните държави може да са егалитарни, но само ако икономиките им се доминират от малки селски ферми, а не от големи такива. Съответно богатите държави може да поддържат равенство

само ако населението активно участва в изграждане и подобряване на човешкия ресурс, който да участва активно в икономиката.

Следователно, при такова групиране се очаква държави с преобладаващо среден доход да имат значително високо неравенство. Установено е също, че най-бедните държави, при които 60% от дохода е най-нисък, са контролирани от военни групировки, които получават най-голяма част от социо-икономическите ползи, следователно това рефлектира върху високото ниво на неравенство.

7.6. Икономическият растежът намалява бедността - някои примери

При определена вече линия на бедността (по дефиниция на Световната банка тя средно 1.9 долара на ден), която да е приложима за всички държави, е ясно, че **икономическият растеж допринася за намаляване на бедността**. Респективно, бедността намалява с увеличаване на дохода на глава от населението. Въпреки това, всеки растеж ли води до намаляване на бедността и какъв точно следва да е растежът, респективно в какво да са насочени инвестициите, за да се постигне намаляване на бедността и намаляване на неравенството в доходите и социалните неравенства като цяло? В началото на 21 век се появяват редица академични изследвания в областта на неравенствата и бедността (Piketty, 2013; Atkinson, 2015[73], Stiglitz, 2012)[74].

Пример 1: Южна Корея

Южна Корея отбелязва икономически растеж, съпроводен от намаляване на бедността и подобряване на основните човешки нужди. Този модел на развитие е белязан със значително равенство, сравним с повечето други развиващи се икономики, особено поради факта, че активите (земята) са разпределени поравно преди да започне растежът. Южна Корея постига модел на развитие, който не концентрира в определени групи

[73] Atkinson, T. (2015). *Inequality.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
[74] Stiglitz, J (2012). *The price of inequality: How today's divided society endangers our future.*New York: W. W. Norton.

доходите и богатството. След като се освобождава от колониалното влияние на Япония в края на Втората световна война, болшинството от големите производствени единици, които са били собственост на Япония, са били национализирани или рапределени на части. Две поземлени реформи допълнително разделят по-големите земеделски стопанства и елиминират арендата - концентрацията на големи размери земи в притежание на един собственик, който ги отдава под аренда на много малки фермери.

Бързият икономически растеж, който започва в началото на 60-те години затвърждава модернизирането на малките и средни фирми, а собствеността от чуждестранни граждани е сведена до минимум. Това води до интензивно развитие на производстото, в което е зает голям дял от работната ръка. Образователната система в Корея - която приема в първите класове всички деца и селектира най-добрите за по-високите нива - подкрепя както равенството, така и израстването. Всички тези фактори допринасят за намаляване на бедността. За известен период неравенството се увеличава - между началото на 60-те и началото на 70-те години, когато се получава недостиг на квалифицирана работна ръка, но се запазва сравнително ниско спрямо неравенството в други държави от третия свят и спрямо това в развитите държави от Запада. Именно това прави Южна Корея един добър пример за икономически растеж, придружен от постигане на високо ниво на равенство.

Примерът е изключително подходящ, защото растежът в Корея до 80-те е именно растеж, постигнат чрез продуктивни инвестиции в малки и средни предприятия. Повечето индустриални производства са били напълно разрушение по време на Корейската война и производството пада до нула през 50-те. Затова икономическите политики през 60-те и 70-те залагат на подхода - първо растеж, а равното разпределение ще го последва след като се повиши нивото на общото благосъстояние. Действително, след края на войната голяма част от населението на Корея изпада в абсолютна бденост и разчита на помощи от международните организации.

В началото на 90-те Южна Корея вече е определяна като държава умело комбинирала висок икономически растеж с равномерно разпределение на доходите. С това се отхвърля и твърдението на Саймън Кузнец, че неравенството се увеличава с увеличаване на БВП на глава от населението и започва да намалява едва в късните етапи на

икономическото развитие. Нивото на безработица в Корея също спада до незначителните 2% до средата на 90-те. С началото на финансовата кризата обаче през 1997-1998 корейската икономика претърпява сериозен шок и значителен спад в агрегирания доход. Бедността се увеличава и през следващата декада, като проблемът е концентриран основно сред възрастното население. И все пак, през последните 30 години Южна Корея постига значителен икономически растеж - средно по 10% годишно - основно благодарение на политиката за насърчаване на износа. Неравенството намалява и е незначително сред населението в трудоспособна възраст, като за това допълнително спомага и прогресивния данък. Проблемът с увеличаващата се бедност е основно свързан с демографската криза, намалената раждаемост и увеличаването на продължителността на живота, респективно увеличаване на неравенството при възрастното население[75].

Преди пандемията Ковид-19, основните фактори, оказващи влияние върху неравенството в Южна Корея са богатството (състоящо се от доход и кредити), работен статут, брой членове в семейството и ниво на образование. Водещ фактор обаче е именно нивото на богатството, тъй като хората с високи доходи имат повече възможности за достъп до кредити (в големи размери), което увеличава разликите между бедни и богати, респективно неравенството[76]. С изследването си Shin (2020) поставя важно разграничение между неравеството по отношение на богатството и неравенството в доходите в пост-индустриалното общество на съвременна Корея, с основни акценти върху застаряващото население и трансформацията на индустриалното производство. В основата на модела е от една страна ролята на семейната среда за оформяне на образованието и професионалното развитие на децата, от друга нивото на богатство (особено това на активно работещите и ползващи кредити - което изключва възрастното население, а до 70-те години на 20 век и жените). Семейството се разглежда като единица, която има функцията да потребява, да опрделя образованието на децата и да ръководи соцаилния живот. Освен това, населението от средната класа в съвременото общество има възможност да получава допълнителни доходи от притежание на акции и облигации - т.нар. финансиализация на икономиката -

[75] An, C.-B., & Bosworth, B. (2013). *Income Inequality in Korea: An Analysis of Trends, Causes, and Answers,* 1st ed., Vol. 354. Harvard University Asia Centre.
[76] Shin, KY. (2020). A new approach to social inequality: inequality of income and wealth in South Korea. *J. Chin. Sociol. 7,* 17.

водещо до печалби без производство чрез посредничеството на инвестиционните банки и други финансови институции. Наред с това, цените на жилищата в развитите и развиващи се икономики (в т.ч. и Южна Корея) нарастват именно поради възможността на семействата от средната класа да инвестират в тях чрез ипотечни кредити и като цяло да увеличават съотношението дълг към общо активи. Според доклад на OECD (2020) Южна Корея е сред държавите с най-високо ниво на задлъжнялост на домакинствата[77].

Богатството се състои от кции, спестявания в банки, притежаване на недвижима собственост, застраховка и пенсионно осигуряване, луксозни блага. Част от това богатство може да се превърне в доход по всяко време чрез продажба (на акции и недвижими имоти). В този смисъл, богатството се разглежда като лична обезпечителна мярка в случай на безработица, болест, развод или пенсиониране. И по-конкретно притежаването на жилище е социална защита в държавите, където социалното подпомагане не е достатъчно институционализирано. Следователно, до известна степен богатството е по-стабилно от неравенството в дохода, особено предвид променливостта на дохода от заплата при промяна на работното място/професията. Населението с по-високи доходи има повече възможности да спестява и да влага спестяванията си в недвижими имоти/акции. В Южна Корея 10% от населението с най-високи доходи притежава 22.39% повече спестявания от 10% от населението с най-ниски доходи за 2017 г.[78] Наред с това, трябва да се отчита и нарастването на стойността на притежаваните активи във времето. Според Piketty (2013) динамиката на нарастващото неравенство в богатството се дължи на факта, че възвращаемостта от капитала е по-голяма от възвращаемостта от труда[79]. От друга страна, притежаваните активи могат да се използват като обезпечение за достъп до кредит - печалбата, която не идва директно от прозиводството всъщност е доминираща в глобалната икономика. С това се поставя основата и на кредитното неравенство в условията на глобална финансова система. И накрая - наследяването на собственост и спестявания води до пренасяне на богаството от едно поколение на друго.

[77] В Южна Корея нивото на дълг на домакинствата е 184.20% от нетния доход за 2018 г., което е повече от два пъти това на Германия и Япония. www.oecd.org
[78]Shin, KY. (2020). A new approach to social inequality: inequality of income and wealth in South Korea. *J. Chin. Sociol. 7,* 17.
[79] Piketty, T. (2013). *Capital in the 21st century.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

В Южна Корея нарастващите цени на къщите през последните години увеличават богатството, концентрирано основно в населението на възраст над 65 години. Сред населението в активна възраст (24-64 години) намаляват броя на браковете и респективно нивото на раждаемост, като тази тенденция се дължи главно на жилищните балони и високото ниво на безработица през последните 20 години. При комбиниране на дохода от заетост и богатството се получава силно поляризирано разпределение в две групи - богати от доход/богатство и бедни от доход/богатство.

Освен това, неравенство в доходите има и в икономически активните групи по отношение на заплащането на мъжете и жените. Според доклада на Human Rights Watch за 2021 г. дискриминацията срещу жените е широко разпространена в Южна Корея. Сравнително малко жени заемат ръководни позиции, като разликата в заплатите между мъжете и жените е 35%. „Индексът на стъкления таван“ на списание Economist, който оценява нивото на висше образование на жените и броя на жените на ръководни позиции и в парламента, дава на Южна Корея най-ниския ранг сред страните, които принадлежат към Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР).

Друг интересен факт е, че през 2022 г. номиналният брутен вътрешен продукт (БВП) на Южна Корея възлиза на около 2080 трилиона южнокорейски вона, докато този на Северна Корея е приблизително 36,2 трилиона южнокорейски вона. Тоест номиналният БВП на Южна Корея е около 57 пъти по-голям от този на Северна Корея. Поради недостатъчното данни за Северна Корея, особено по отношение на БВП, бедност и доход, повечето статистически данни са с приблизителни стойности и изчислени въз основа на сателитни данни за интензитета на изпозлвано осветление (за периода 2012-2018). По обобщените данни от Cuaresma et.al (2020) над 60% от населението на Северна Корея живее под линията на бедността през 2018, а по данни на Bank of Korea за 2017г. доходът на глава от населението е едва 4.7% от дохода в Южна Корея[80]. И въпреки това, в различни проучвания между 2007-2016 между 10% и 19.7% от южнокорейците считат, че неравенството в страната ще намалее след обединение със Северна Корея.

[80] Crespo Cuaresma, J., Danylo, O., Fritz, S. *et al.* (2020) What do we know about poverty in North Korea?. *Palgrave Commun* **6**, 40. https://doi.org/10.1057/s41599-020-0417-4

Икономическият растеж има основен принос към намаляване на икономическите неравенства, конкретно растежът в резултат от интензивни инвестиции и иновации в производството - съществува положителна корелация между растежа и намаляването на неравенствата. Доказателство за това е постигнатият напредък на Китай за елиминиране на крайната бедност през 2021 в резултат от интензивна програма през периода 2010, фокусирана върху екологичната и социална устойчивост и подобряване на стандарта в 832 бедни региона на страната. Програмата е съчетана с инвестиции (въпреки че тяхното приложение е значително разпокъсано и небалансирано), което намалява неравенството по индекса на Тейл от 0,46 до 0,35[81].

Съгласно данни за 2021 г. Южна Корея е на 5-то място (от 130 държави) по Глобалният иновационен индекс (GII), съпоставимо с 10-о място за 2020г. Той се публикува от Световната организация за интелектуална собственост (WIPO), специализирана агенция на ООН. Индексът е класация на иновационните възможности и резултати на световните икономики. Той измерва иновациите въз основа на критерии, които включват институции, човешки капитал и научни изследвания, инфраструктура, кредити, инвестиции, връзки; създаването, усвояването и разпространението на знания; и творчески резултати. GII има два подиндекса: подиндекс на входа на иновациите и подиндекс на резултатите на иновациите и седем стълба, всеки от които се състои от три подстълба.

Основавайки се на факта, че иновациите са ключов двигател на икономическото развитие, GII има за цел да предостави класация на иновациите и богат анализ, позоваващ се на икономики на около 130 държави. През последното десетилетие GII се е утвърдил като водеща справка за иновациите и като „инструмент за действие“ за икономиките, които включват GII в своите иновационни програми.

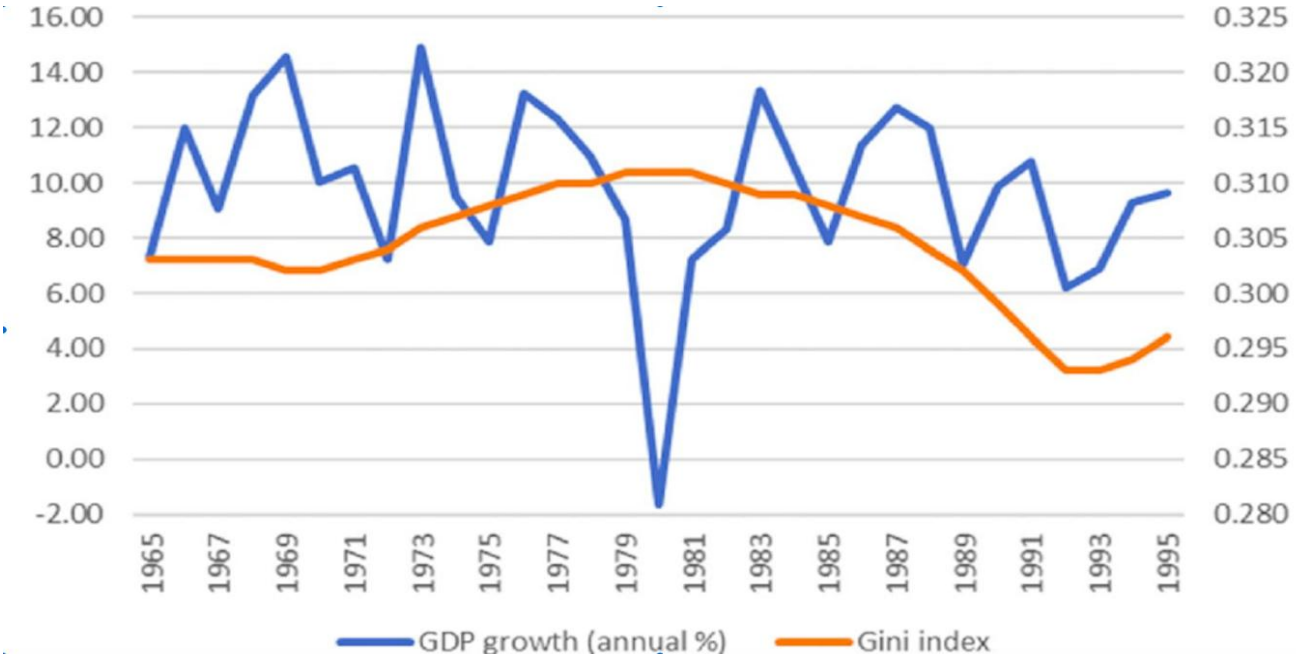
Този значителен напредък в иновациите се дължи най-вече на специализацията във високи технологии, значителния обем патенти и иновациии, НРД (R&D) и експорт на високи технологии като % от общия търговски обмен. Съгласно данни на Статистическия

[81] Pan, Y., Shi, K., Zhao, Z. *et al.* (2024) The effects of China’s poverty eradication program on sustainability and inequality. *Humanit Soc Sci Commun* **11**, 119. https://doi.org/10.1057/s41599-024-02631-3

институт на Южна Корея за 2021 г. Индексът на Джини е 0,33. Стойностите му са сравнително постоянни за периода 2006-2016 и се движат между 0,3 и 0,31, като през последните 5 години има тенденция на леко покачване на неравенството. Коефициентът на разпределение на доходите е в диапазона 5,11-5,45, което означава, че групата най-богати 20% са спечелили 5,45 пъти повече от групата най-бедни 20%.

Положителната корелация между икономическия растеж и неравенството може да се проследи в данните за периода 1965-1995 на фиг. 14. Всъщност, тези данни показват, че дори и през 60-те индексът на Джини в Южна Корея е бил със стойности около 0,30. След това през 70-те години интензивният растеж, достигащ от 8% до 14%, е съпроводен с покачване на неравенството от 0,30 до 0,31, след което то намалява с 2 пункта до 0,295 през 1995 - стойност близка до отчетената 20 години по-късно през 2015 г. **Тази тенденция показва, че в началото на даден цикъл от икономичския поем има известно нарастване на неравенството, последвано от трайно намаляване с поддържане на растежа до достигнатите високи стойности.**

Фиг. 14 Индекс на Джини и ръст на БВП в Южна Корея за периода 1965-1995

Източник: Световна банка, GDP growth (annual %): World Bank Open Data; Gini index: The Standardized World Income Inequality Databas

Пример 2: Неравенството в Тайван, Япония и Корея - общи характеристики и различия

След Втората световна война (в началото на 50-те години на 20 век) Япония, Тайван и Корея приемат едновременно стратегии за заместване на вноса, т.е фокусират се изцяло върху местното производство[82]. Те обаче избират различни индустрии за тази политика на протекционизъм - леката промишленост на Япония се разраства от края на деветнадесети век и до 50-те години на миналия век е конкурентоспособна на световния пазар. Япония може да използва чуждестранната валута, спечелена от износа на леки промишлени продукти (както и помощ от САЩ), за да подкрепи развитието на тежката местна индустрия (като автомобили, домакински уреди и електроника). За разлика от Япония, Тайван и Корея

[82] Meng, K., Zhong, L. (2022). Paradise gained and lost: shared prosperity in East Asian welfare production regimes . *Asian Review of Political Economy* 1:7

избират първо да изградят независим производствен капацитет, вместо да го внасят и определят леката промишленост (като пластмаса, стъкло, текстил и цимент), която обслужва ежедневните нужди, като приоритетна за икономическото развитие. Така поради въведения протекционизъм, тежката промишленост на Япония и леката промишленост на Тайван и Корея придобиват сравнителни предимства в износа.

Meng и Zhong (2022) разглеждат тристранен модел за намаляване на неравенствата, който включва системата за социална защита, формирането на умения и икономическия растеж. Този модел акцентира върху значимостта на уменията на работниците спрямо възприетата производствена практика и стратегия на съответната държава. Анализът показва приблизително еднаква динамика в неравенството в Япония и Тайван за периода от началото на 60-те до началото на 80-те, съпроводен от икономически растеж с известни колебания в определени периоди, съответстващи на икономическите цикли (фиг.3 и фиг. 4). На какво се дължи това?

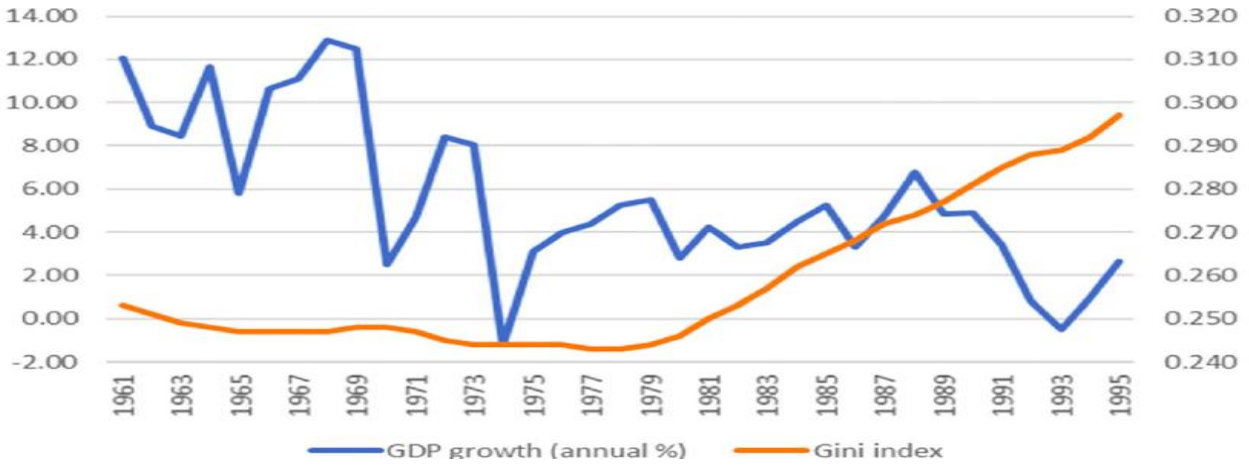
На първо място, японските компании в тежката индустрия се нуждаят от специфични за фирмата умения, за да провеждат диверсифицирана стратегия за масово производство. За разлика от това в Тайван и Корея, където износът се осигурява от леката промишленост, фирмите придобиват сравнителни предимства на експортния пазар чрез намаляване на цените и разширяване на доставките. За да реализират тези цели, те избират да минимизират разходите за труд като работниците само изпълняват специфична стандартизирана задача, вместо да овладеят производството на разнообразни продукти. Такава специализация не само улеснява масовото производство, но и намалява изискванията за умения на работниците. И въпреки това, в началото на 60-те и 70-те години на 20-и век и трите държави имат сравнително еднаква динамика на икономическия растеж и сходни тенденции в нивото на икономическо неравенство, измерено чрез индекса на Джини.

Промените във вътрешната и международната среда през 80-те години на миналия век подтикнаха компании от Япония, Тайван и Корея да променят продуктовите пазарни стратегии. През този период растящите разходи за труд и поскъпването на валутата намалиха сравнителните предимства на Япония, Тайван и Корея на експортния пазар

спрямо други развиващи се държави. Освен това, с нарастването на протекционизма в международен мащаб, за тях става и по-трудно да въведат технологии от чужбина.

Япония

***Фиг. 15. Тенденции в икономическия растеж и неравенството в доходите в Япония,* 1961–1995.**

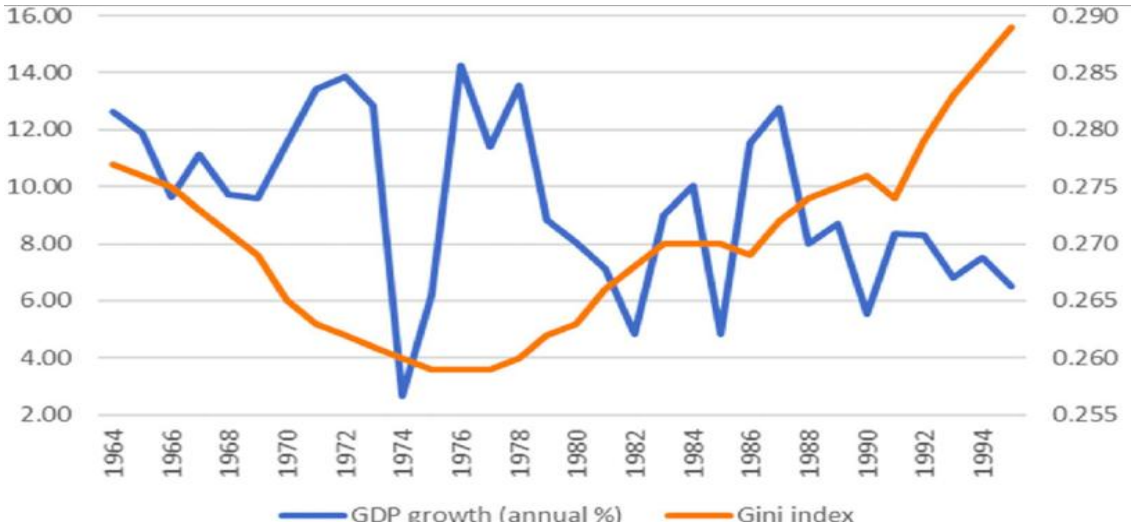

Източник: GDP growth (annual %): CEIC; Gini index: The Standardized World Income Inequality Database

Тайван

Този период, известен още като икономика базирана на знанието, се характеризира с много ускорена иновация, но спад в икономическия растеж в Тайван, Япония и Корея (фиг. 14, фиг. 15, и фиг. 16). И въпреки това, само в Корея този растеж води до намаляване на неравенствата и то незначително, докато в Тайван и Япония то рязко се увеличава. Основната причина е, че както в Япония, така и в Тайван тези промени в технологиите на производство са придружени от много бавни промени в системата за социална защита, а оттам и в начина на формиране на умения, необходими за бързо развиващия се технологичен прогрес. Това несъответствие между формирането на умения и системата за социална защита от една страна и радикалната иновация, която ги изисква като задължителни води до значителния спад в икономическия растеж в региона. Естествено, на свой ред тази тенденция води и до намаляване на неравенствата.

Фиг. 16 Тенденции в икономическия растеж и неравенството в доходите в Тайван, 1964–1995.

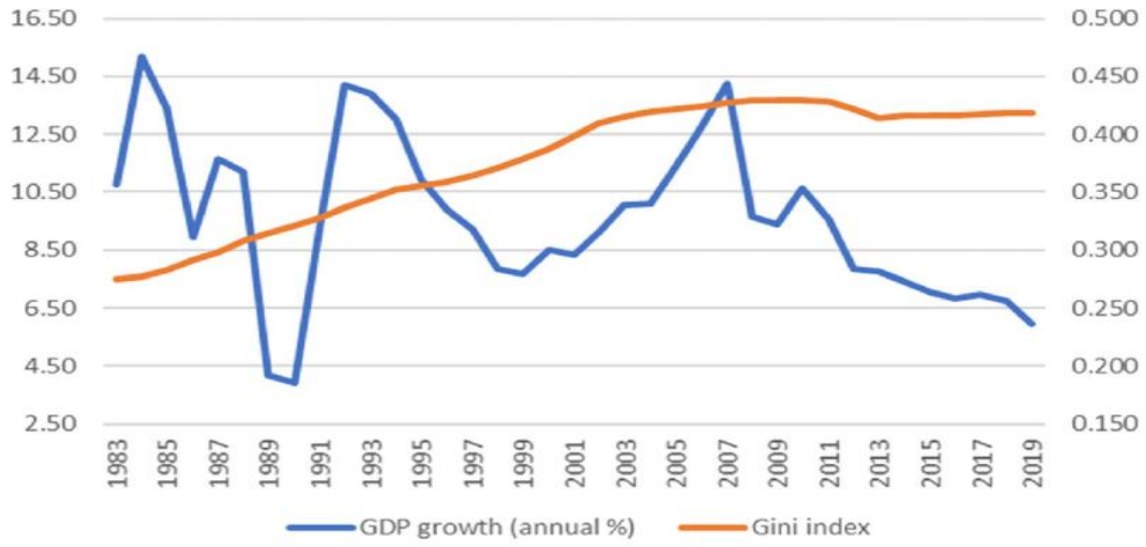

Източник: GDP growth (annual %): CEIC; Gini index: The Standardized World Income Inequality Database

Преходът от професионално обучение към академично образование в Япония и Тайван допринася значително за разширяването на разликата в доходите между работещите и безработните, но обратният преход влошава равенството в доходите в Корея. Въпреки че Япония, Тайван и Корея имат различен подход по отношение на разпределението, всички те демонстрират затруднения през целия период от 60-те до 90-те при преразпределението за повишаване на равенството в доходите между работещите и неработещите.

Пример 3: Китай

Фиг. 17 Тенденции в икономическия растеж и неравенството в доходите в Китай, 1983–2019

Източник: GDP growth (annual %): CEIC; Gini index: The Standardized World Income Inequality Database

За разлика от Япония, Тайван и Южна Корея, същият наблюдаван период 1983-2019 в Китай е белязан от динамично нарастване на БВП (особено след 1999), достигащ до 14,5% през 2007 г., съпътстван от прогресивно и без колебания увеличени в неравенствата (фиг. 17). Причините за това ще обясним в следващата глава, но основната разлика се дължи на регионализацията при специализация на производството и некохерентното развитие на системата за социална защита, съчетана с развитие на уменията на работната ръка.

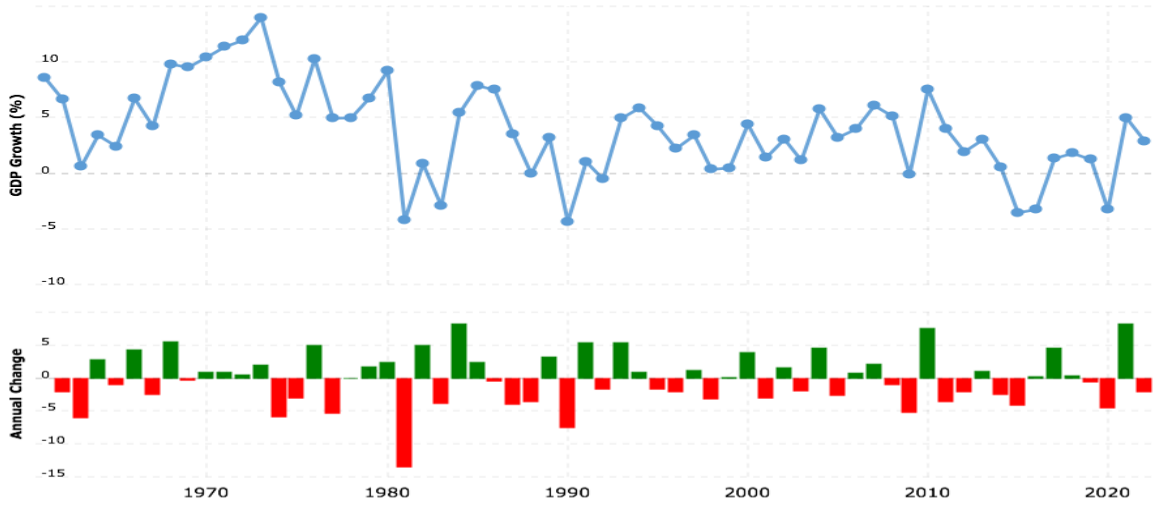
Пример 4: Бразилия

Сходно на Корея и Бразилия постига бърз растеж, но с повече последствия за благосъстоянието на обществото. Бразилия е разположена върху голяма площ и разполага с много природни ресурси. Някои от индустриите и градовете имат сходства с тези в богатите държави. Освен от растежа в градските райони, в Бразилия се разраства и земеделската дейност, например отглеждането на соя и кафе за износ. Икономическият

растеж на Бразилия обаче е неравномерен във времето и пространството. Цели региони от страната (особено североизточния) са били изключвани от възможностите за развитие. Дори големите съвременни градове на юг (Рио де Женейро, Сао Паоло, Бело Хоризонте) имат отблъскващи градски гета, разположени в близост до луксозни нови квартали. Много от факторите, довели до икономически растеж съчетан с равенство в Корея са с обртана посока на развитие - притежанието на активи е концентрирано в определени кръгове, липсва реформа в собствеността на земята, достъпа до образование е неравен и зависим до голяма степен от икономически фактори развитието на производството се дължи на капиталово интензивни технологии. В резултат от това, независимо от ускорения растеж на икономиката и нарастването в доходите на някои групи, в продължение на десетилетия неравенството е голямо и намаляването на бедността върви със слаби темпове.

До 90-те години на миналия век Бразилия е сред държавите с изоставащо развитие (LDCs - less developed countries). Специфичното за държавите от Южна Америка - Бразилия, Аржентина, Боливия, Чили, Уругвай и Парагвай - за целия период от 1950 до 1990 е хроничната инфлация (по-голяма от 25% на годишна база, но по-малка от 50% за период от три последователни години). Интересното е, че не винаги и не при всяка държава двуцифрената инфлация води до сериозни поражения върху икономиката. В случая на Бразилия, в периода преди началото на 80-те инфлацията постепенно преминава от хронична към остра инфлация (дефинирана като инфлация, надхвърляща 50% за три последователни години), но не се отразява крайно негативно върху икономическия растеж (фиг. 18). Всъщност, от грфиката е видно, че именно в този период на остра инфлация Бразилия постига и най-устойчиво високия си ръст на БВП. Основно това се дължи на масивното кредитиране на частния сектор, без то да е съобразено със стабилност на цените. За съжаление, обаче, тази икономическа експанзия (и именно поради несъобразената с нея парична политика) довежда до неконсистентно съчетание на икономически растеж и нарастващо хронично неравенство в доходите в Бразилия (също Уругрвай и Парагвай).

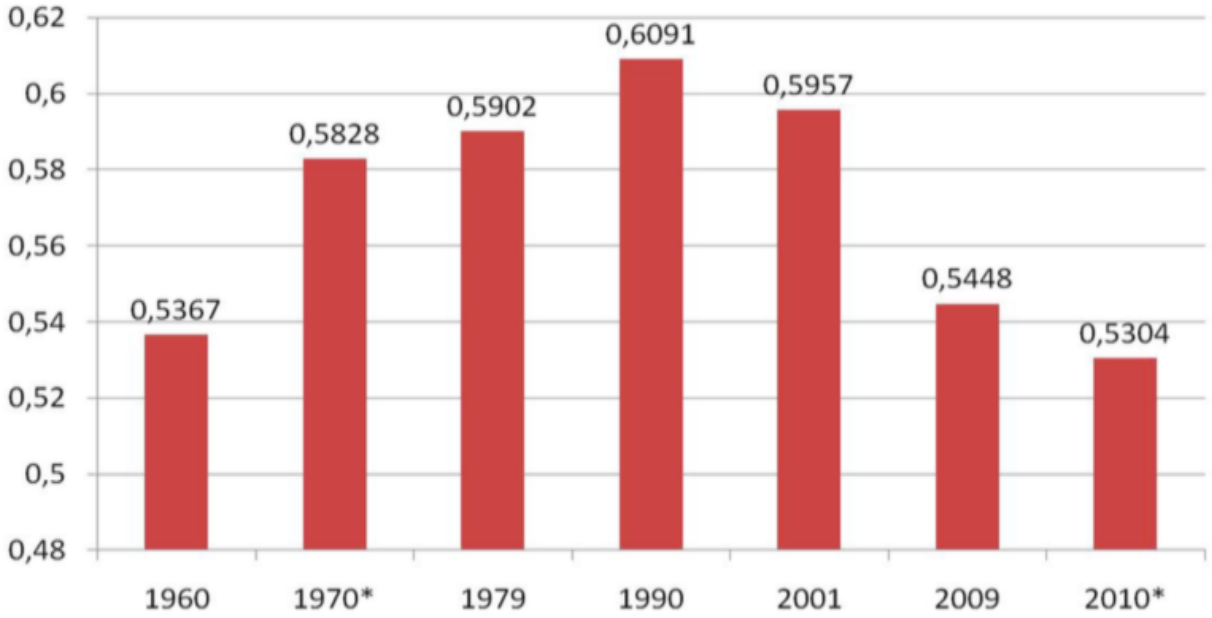
Фиг. 18 Растеж на БВП на Бразилия за периода 1960-2024

Източник: Световна банка

Дори и при достигане на 15% ръст на БВП през 70-те години на 20 век, неравенството в Бразилия е високо и достига пика си от 0,60 по индекса на Джини в началото на 90-те (фиг. 19).

Фиг. 19 Индекс на Джини в Бразилия за периода 1960-2010

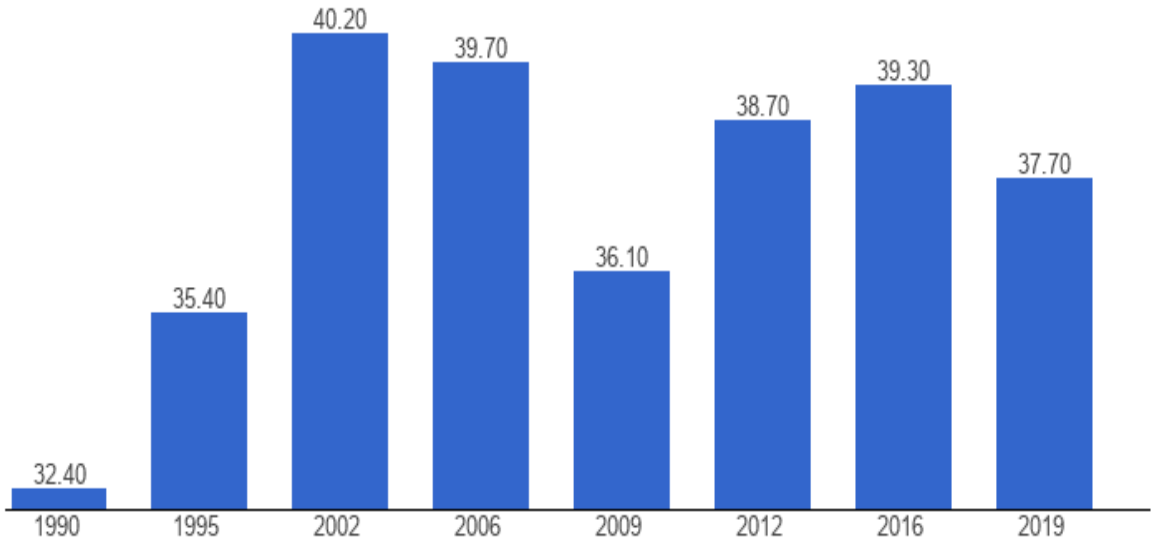
Източник:CPS/FGV based on microdata from PNAD, PME and Census/IBGE and Langoni 1973

Пример 5: Шри Ланка

За разлика от Корея и Бразилия, Шри.Ланка се развива със среднен темп до 1977, когато смяната на правителството довежда до значителна промяна. След обявяване на независимостта през 1948 година , управлението на страната е предимно популистко. Система от социални придобивки, в това число евтина храна и безплатно образование и здравеопазване допринасят за създаване на добре образовано и здраво общество. Неравенството е значително ниско, като въпреки ниския доход като цяло липсва най-лошото проявление на бедността - недохранвне, неграмотност и преждевременна смъртност. Икономическият растеж обаче не се случва достатъчно бързо, за да доведе до финансиране на системата за социално подпомагане и да осигури заетост на нарастващото население. Валутната криза през 60-те води до забавяне на растежа и намаляване на

социалните услуги. Превърналото се в хронично обществено недоволство води до честа смяна на правителства и избори. През 1977 година новоизбраното дясно правителство залага на интензивно развитие на индустрията, туризма и напояването. Примерът на Шри Ланка е интересна комбинация на развитие, съчетано със силно демократично управление - като последното е рядкост в страните от третия свят.

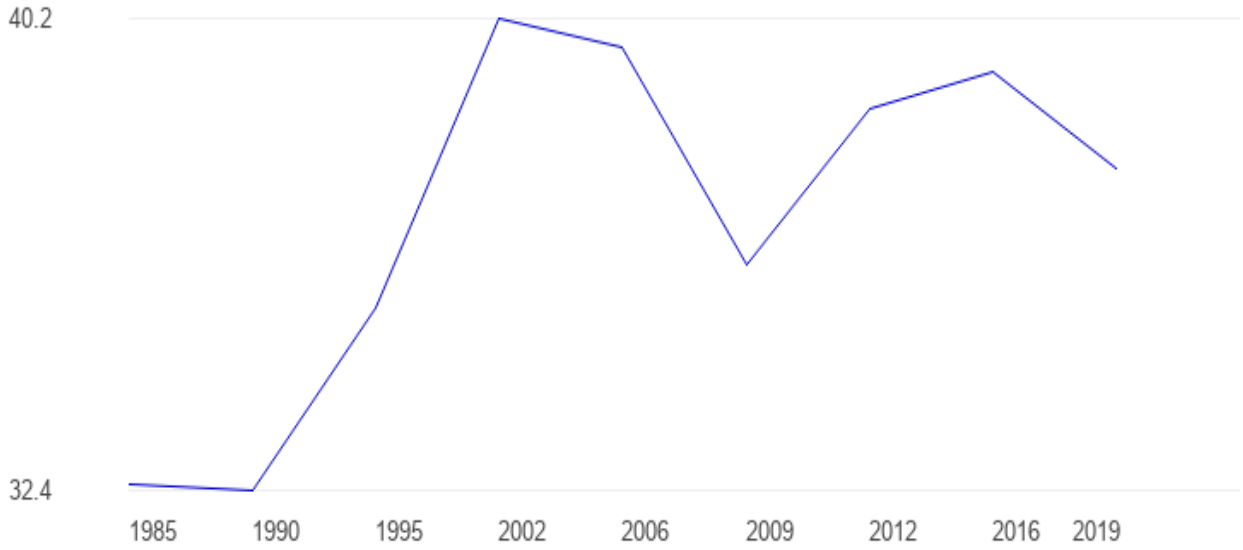
Фиг. 20 Индекс на Джини в Шри Ланка 1990-2019

Източник: The Global Economy (www.theglobaleconomy.com)

През периода 1990-2019 неравенството в доходите в Шри Ланка значително нараства, като от 2002 до 2019 се движи между 37 и 40 (фиг. 20). По стойности за същия период то е доста над тези на Япония, Тайван и Южна Корея и същевременно близки до Китай.

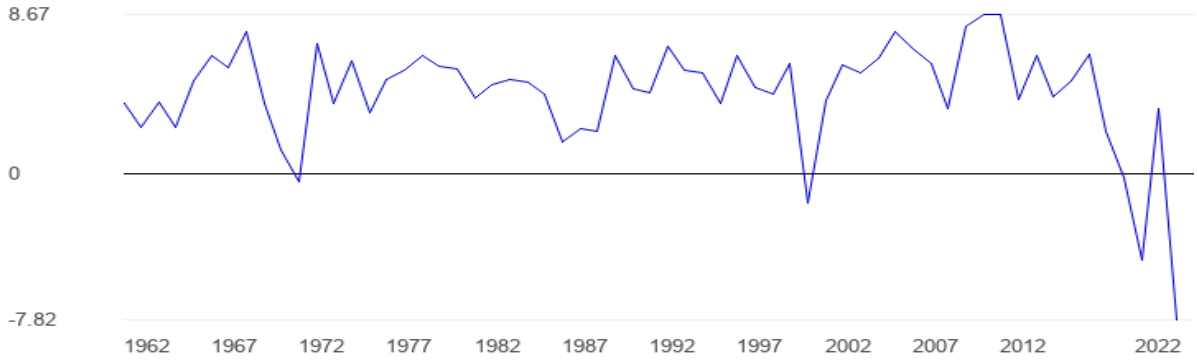
Фиг. 21 Индекс на Джини в Шри Ланка 1985-2019

Източник: The Global Economy (www.theglobaleconomy.com)

Неравенството в Шри Ланка значително нараства от 32.4 в началото на 90-те до 40.2 през 2002 година (фиг.21). За същия период БВП има добри темпове на ускорен и стабилен растеж (фиг. 23) , който дори достига 8.67% през 2010 г.

Фиг. 23. Ръст на БВП за периода 1962-2022

Източник: The Global Economy (www.theglobaleconomy.com)

Пример 6: Индия

Сходно на Бразилия, Индия е голяма по територия държава, с региони на динамично развитие и други региони, където икономиката е в стагнация. Също по подобие на Бразилия и тук се акцентира върху вътрешното развитие с цел да се постигне затворена, самозадоволяваща се икономика. От друга страна, сходно на Шри Ланка, Индия е бедна държава. Растежът й е слаб и дори интензивното нараствне на БВП след началото на 90-те не може да компенсира все още гоялмото неравенство в доходите на населението (фиг. 22). Някои региони като Пунджаб и Бомбай са постигнали значителен растеж, докато други като Бихар остават значително бедни. Един от южните региони - Керала - има много прилики с модела на Шри Ланка, съчетаващ високо ниво на удовлетворени човешки нужди и ниски доходи и растеж. Измерването на неравенството в Индия е в най-долните граници поради наличието на много бедни и много малко богати. Приблизително 50% от населението живее под официалната линия на бедността.

Фиг. 22 Растеж на БВП - Индия, Шри Ланка, Бразилия и Южна Корея (1960-2021).

Източник: Световна банка

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Икономическо неравенство	Индекс на Джини
Бедност	Основни човешки нужди
Равенство	Брутен национален доход
Равнопоставеност	Универсален базов доход

ВЪПРОСИ ЗА САМОПОДГОТОВКА И ДИСКУСИЯ

1. Каква е разликата между понятията бедност и неравенство?
2. Има ли държави, които да са отбелязали значителен икономически растеж и все още да имат високи нива на неравенство? Посочете кои и дайте данни в подкрепа на примера.
3. Какви са стойностите на Джини за региона на Азия и Африка? Направете сравнение на няколко държави в тези два региона. Какви изводи може да направим от тази съпоставка?
4. Възможно ли е да се въведе схемата „Универсален базов доход“ в България по примера на Финландия? Кои биха били основните пречки за това?
5. Изберете държава от Европа и проследете как се променя брутният национален доход на глава от населението за последните 50 години. Как това се свързва с политико-икономическите процеси за периода?

Глава 8

Население и демографски промени

Връзката между населението, демографските промени и устойчивото развитие е от съществено значение за икономическото и социалното благосъстояние на обществото. Населението е основен фактор за развитието на всяка държава, тъй като неговият брой, възрастова структура, образование и трудова активност оказват пряко влияние върху икономическия растеж, пазара на труда и използването на природните ресурси. Демографските процеси, като раждаемостта, смъртността, застаряването на населението и миграцията, променят както наличните човешки ресурси, така и потребностите на обществото. В контекста на устойчивото развитие разбирането на демографските тенденции и тяхното въздействие е ключово условие за формулирането на ефективни политики и дългосрочни стратегии за устойчиво обществено развитие.

8.1. Нарастване на световното население

През 1804 година световното население достига един милиард. Едва 123 години по-късно, през 1927 година, този брой се увеличава двойно до два милиарда. От 1927 до 1960 година, само за 33 години, населението се увеличава от два до три милиарда, а 14 години по-късно, през 1974 година то е вече 4 милиарда. През 1987 година световното население наброява 5 милиарда, а през 1999 година то е шест милиарда. Според доклада *World Population Prospects 2024* на Организацията на обединените нации (ООН) населението на света се оценява на около 8,2 милиарда души през 2024 г. и се очаква да достигне приблизително 9,1 милиарда души през 2040 г. В средата на 2080-те години се прогнозира то да достигне пик от около 10,3 милиарда души, след което постепенно да намалее[83].

[83] Вж. ООН, Департамент по икономически и социални въпроси, World Population Prospects 2024

Таблица 11. Нарастване на световното население[84]

Брой на населението (в млрд.)	*Година*
1	*1804*
2	*1927*
3	*1960*
4	*1974*
5	*1987*
6	*1999*
8	*2024*

Източник: The World at Six Billion, United Nations Population Division (1999) и World Population Prospects 2024

Преди 17-ти век нарастването на населението е изключително слабо, поради честите войни, глада и епидемиите от смъртоносни болести. От средата на 14-ти век до средата на 17-ти век в резултат от епидемиите от чума (наричана „черната смърт“), в Европа и Средния Изток умират от 30% до 50% от населението. След средата на 17-ти век заболяванията от чума драстично намаляват, продължителността на живота се увеличава и с това започва ускорено нарастване на броя на световното население.

До 1750 г. световното население нараства със средно 0.5% на година, от 1750 г. до 1930 г. увеличението е с 1% годишно, а между 1965 г. и 1970 г. населението се увеличава с над 2% на годишна база.[85] След 1970 г. постепенно нивата на раждаемост намаляват и през

[84] Вж. Прогнози на ООН за нарастване на населението, www.un.org/esa/population/publications/sixbillion/sixbilpart1.pdf

[85] Вж. Бюро за преброяване на населението на САЩ “World Population Information”, US Census Bureau, Достъпно на: www.census.gov

2008 г. достигат 1.18%, а през 2026 г. вече е 0,8% на година. Интересен факт е, че населението в Норвегия вече е с нулев растеж, а прирастът на населението в Япония е отрицателен.

Въпреки че темпът на нарастване на населението продължава да спада, прогнозите на ООН са световното население да достигне своя пик през 2080-те, като се увеличи от 8.2 милиарда през 2024 г. до около 10.3 милиарда до към 2085 (Фиг. 23, Фиг. 24). До края на века обаче прогнозите са да няма съществено последващо нарастване. По настоящем в повече от половината държави средният брой живородени деца на една жена е под 2.1, а това е необходимият минимум за поддържане на относително постоянен брой на населението в дългосрочен период без миграцията. Приблизително една пета от всички държави, в т.ч. Китай, Италия, Република Южна Кореа и Испания, са с изключително ниско ниво на раждаемост, с по-малко от 1.4 живордени деца на една жена. Паралелно с това обаче в 126 държави, в т.ч. Индия, Индонезия, Нигерия, Пакистан и САЩ се очаква населението да нарастне съществено до 2054, като особено за държавите в централна и източна африка очакванията са то да се удвои между 2024 и 2054. [86]

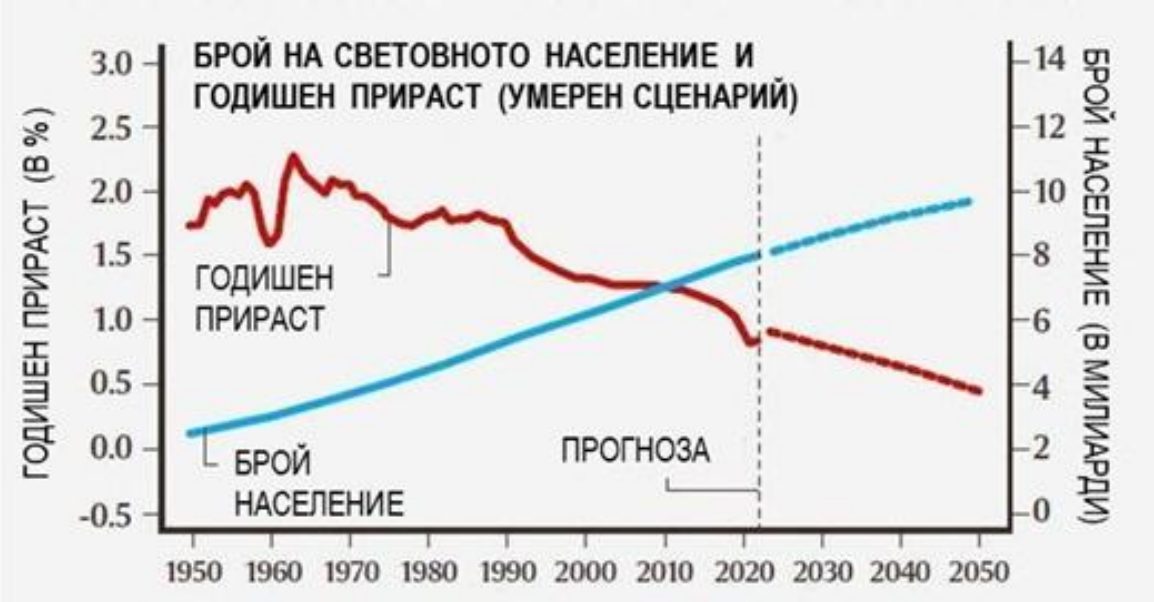
Фиг. 23. Световното население

Източник: United Nations Population Fund, *World Population Dashboard, 2021.*

[86] United Nations Data, Press-Release: UN projects world population to peak within this century, Достъпно на: www.un.org:

Фиг. 24. Нарастване на световното население за периода 1950 г. – 2050 г. (в %)

Източник: United Nations, World Population Prospects Report (2022 – medium scenario)

Разбира се, важно е да се отбележи, че нивата на нарастване на световното население не са равномерно разпределени и се различават според разглеждания регион. Например в Азия от години населението поддържа значително високи нива на нарастване. През 1750 година, когато световното население е наброявало 791 милиона души, 65% от тях са били в Азия, 21% в Европа и 13% в Африка. До 1900 година населението на Европа нараства от 21% до 25% от световното население, като същевременно за същия период населението на Азия намалява до респективно 57% и 8%. Съгласно прогнозите на ООН, до 2050 година населението в Азия се очаква да нарастне отново до 60%, в Африка до 20%, докато населението на Европа ще намалее до 7%. Изводът от направените наблюдения и прогнози е, че населението в развитите държави е с тенденция на намаляване, докато населението в развиващите се държави да нараства.

Демографски преход

Демографският преход отразява регионалните разлики в броя на населението, проследявайки връзката между нивата на нарастване на населението и икономическото развитие. Основна тенденция е индустриалното развитие да е съпътствано от намаляваща

раждаемост. Населението на света исторически преминава в своето развитие през процес на демографски преход, който описва еволюцията на обществото от състояние на високи нива на раждаемост и смъртност към състояние на ниски нива на двата показателя. В резултат на социално-икономическото развитие, в значителна част от държавите се наблюдава изразено популационно застаряване, което има значителни последици за обществото и засяга всички аспекти на общественото функциониране.

Демографският преход включва пет етапа (фиг. 25):

Първи етап – пред-индустриални държави, характеризиращи се с високи нива на раждаемост и високи нива на смъртност, дължащи се на глад и болести. Нарастването на населението е статично или ниско, тъй като нивата на смъртност са почти равни на нивата на раждаемост.

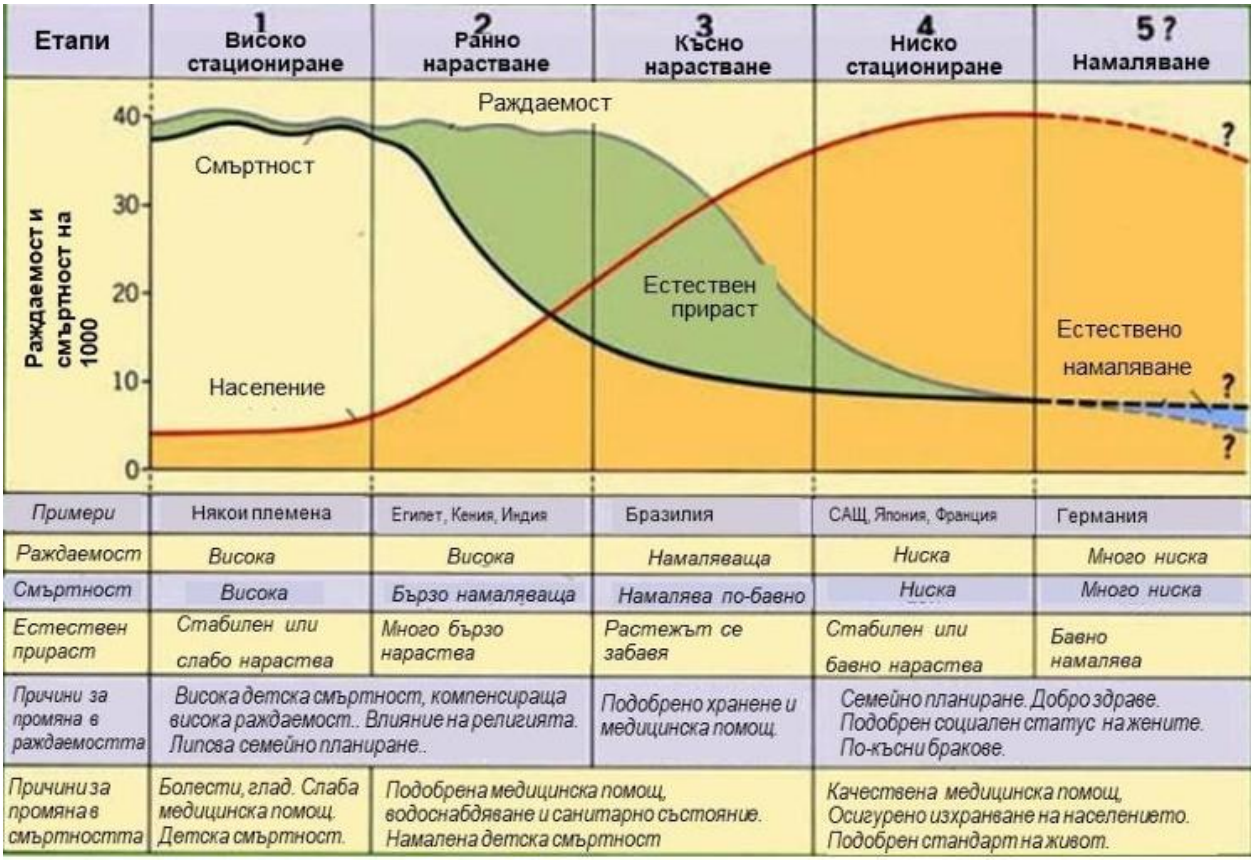
Втори етап – условията на живот, храна и здравеопазване се подобряват, което се отразява в намаляване на нивата на смъртност (ранен индустриален етап). Въпреки това, раждаемостта продължава да е висока, тъй като децата се възприемат като работна ръка и имат ангажимента да се грижат за възрастните си родители.

Трети етап – смъртността продължава да намалява, но и нивата на раждаемост започват да намаляват поради много фактори, в това число достъп до контрацептиви, увеличаване на доходите, по-добро образование, законодателство, регулиращо използването на детски труд и други урбанизирани фактори, които намаляват икономическата стойност на децата (зрял индустриален етап).

Четвърти етап - характеризира се с ниски нива на раждаемост и ниски нива на смъртност (пост-индустриален етап)

Пети етап – намаляване на населението, раждаемостта е по-ниска от смъртността (етап на инволюция)

Фиг. 25 Етапи на демографския преход

Източник: Population Education, „Demographic Transition Model, Graphic“, https://populationeducation.org/resource/demographic-transition-model-graphic/

Статика на населението

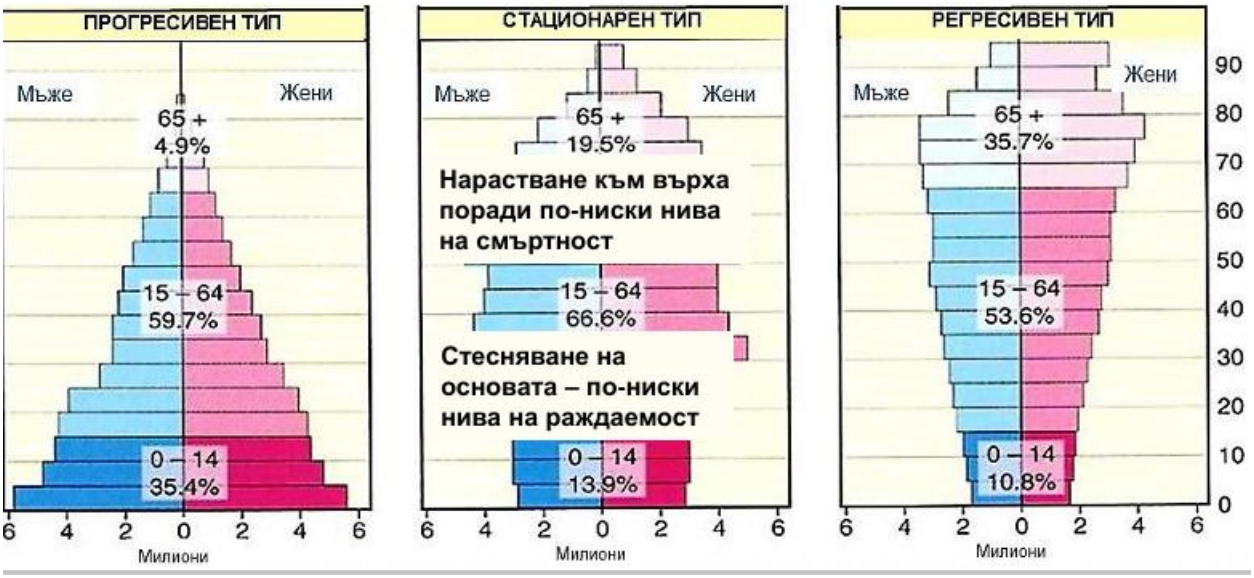
Показателите за демографска статика представят броя и състава (структурата) на населението в даден момент. Те показват как изглежда населението към даден момент като измерват числеността на популацията, разпределението на населението по пол, местоживеене, възраст, образование, брачен статус, социален статус и др. Показателите за статика включват:

- **Брой на населението** – общият брой жители на дадена територия.
- **Гъстота на населението** – отношение между броя на населението и площта на територията (Гъстота = население / площ (жители/km²)).
- **Полова структура** – съотношението между мъже и жени.
- **Възрастова структура** – разпределението на населението по възрастови групи.
- **Етническа структура** – разпределение според етническата принадлежност.
- **Религиозна структура** – разпределение според религиозната принадлежност.
- **Образователна структура** – разпределение според образователното равнище.
- **Брачна структура** – разпределение на населението според семейното положение.
- **Икономическа структура** – например заети, безработни и икономически неактивни.
- **Териториално разпределение** – разпределение на населението между различни райони, градове и села.
- **Урбанизация** – съотношението между градското и селското население.

Тези показатели се използват за планиране на здравеопазване, образование, пенсионна система, трудов пазар, жилищна политика, инфраструктура и социални услуги. Например**,** ако една държава има много висок дял на населението над 65 години, това е демографски статичен показател, който дава информация за потенциалната нужда от повече пенсионни и здравни услуги.

Броят на населението е основна демографска характеристика на всяка популация. Той дава информация за числеността на дадена популация в резултат на процесите на репродукция, смъртност и миграция на населението. Използва се при прогнозиране на социално-демографското и икономическо развитие.

Фиг. 26 Възрастова популационна пирамида

Източник: PopulationPyramid.net

Възрастовата структура на населението се изследва чрез **възрастовата популационна пирамида**. Тя е графичен дизайн едновременно на възрастовата и полова структура на населението и чрез нея може да се проследи демографската история на населението. За всеки тип възрастова структура има съответен типичен модел възрастова пирамида.

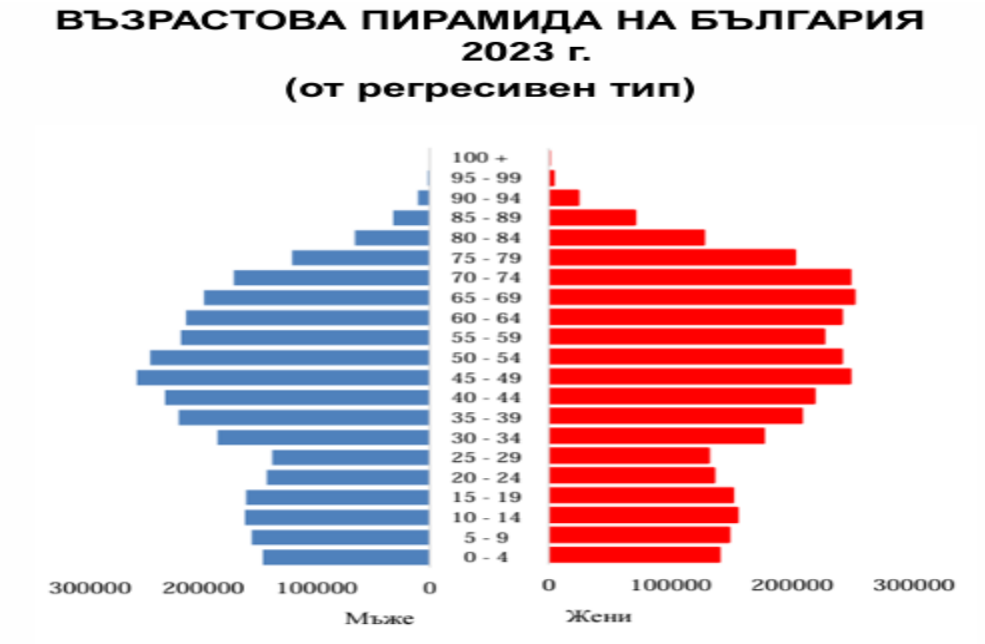
Обособени са **три типа на възрастови структури** – *прогресивен тип, стационарен тип и регресивен тип* (фиг. 26).

Прогресивен тип *– широка основа (висока раждаемост и висок относителен дял на детското население), стесняване към върха (висока смъртност, нисък относителен дял на възрастното население)*

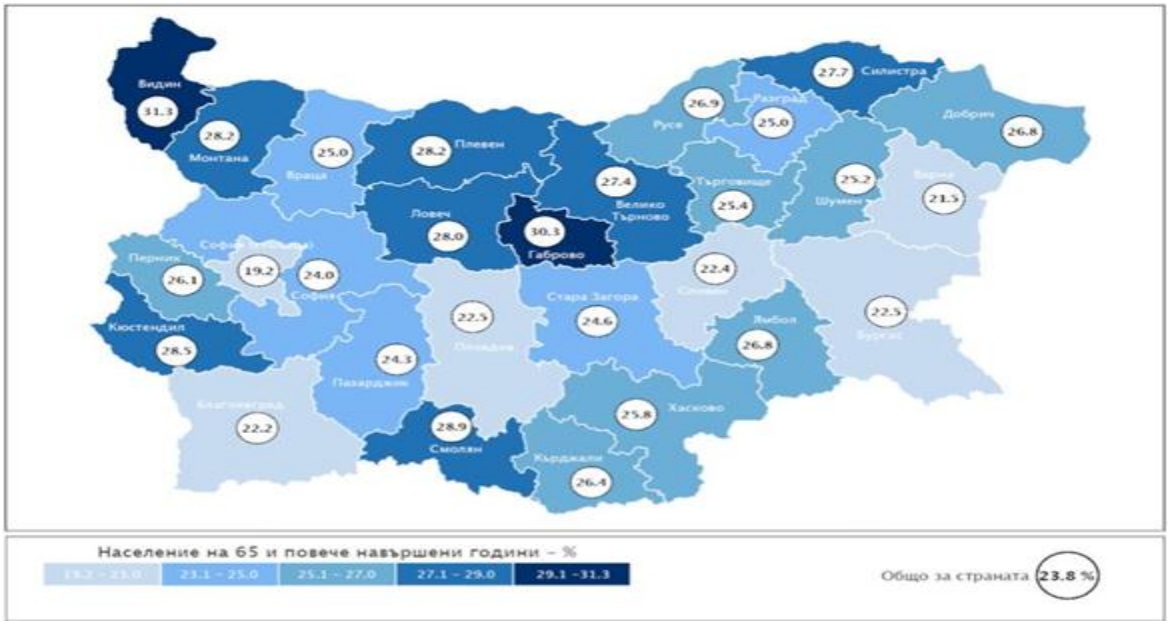
Регресивен тип *– разширяване към върха (ниски нива на смъртност, висок относителен дял на възрастното население), тясна основа (ниски нива на раждаемост, малък дял на детското население).*

Стационарен тип *– нарастване към върха поради по-ниска смъртност и стесняване на основата (по-ниски нива на раждаемост).*

Фиг. 27 Възрастова популационна пирамида на България

Фиг. 28 Относителен дял на населението по области, България, 2023г.

Източник: НСИ. Население и демографски процеси, 2022г.

8.2. Връзка между население и бедност

Според много учени и изследователи най-добрият начин да се намали бедността в развиващите се държави е чрез ограничаване на раждаемостта. Въпреки това, нарастването на населеннието не води непременно до бедност. **В исторически план, нарастващото население често е свързано с икономически просперитет, докато намаляването на населението съответно с икономически спад.** Ирландското насление, например, нараства равномерно векове преди хората да започнат да използват контрацептиви. През периода 1780 г. и 1840 г. населението на Ирландия нараства двойно от 4 до 8 милиона. Сред факторите, които са допринесли за нарастване на нивата на раждаемост са увеличения брой на малките ферми и широко разпространеното отглеждане на картофи. Двата фактора увеличават икономическия просперитет на ирландците и предоставят възможност на населението да се жени на по-ранна възраст и да увеличава нивата на раждаемост. През 1846 година, обаче, болест по картофите (основна култура, с която се изхранва населението) причинява глад и бедност. Повече от 1.5 млн. души умират и стотици хиляди емигрират. Така ирландското население се стопява от 8.2 млн. през 1841 година до 4.5 млн. през 1901 година.[87]

Държавите с нарастващо население предоставят нови пазари и потенциал за икономически растеж – нещо, което големите държави не могат да предложат. Нарастващото потребление, например, е характерно за бързо развиващите се икономики с голям брой на населението, например Китай, чието население наброява повече от 1.4 млрд. души (по данни на китайското Национално Статистическо Бюро към 1 ноември 2025г.)[88]. Въпреки редица законодателни мерки за ограничаване на раждаемостта, населението на Китай продължва да нараства, но това не е възпрепятствало икономическото развитие на страната. Днес икономиката на Китай е втора по големина в света с огромата работна сила и преобладаваща средна класа.

[87] Richard H. Robbins, *Global Problems and the Culture of Capitalism*, Needham Heights, MA: Allyn & Bacon, 1999, p. 153.
[88] www.stats.gov.cn

8.3. Застаряване на световното население

Застаряването на населението започва от развитите държави през 20 век и днес се пренася и в развиващите се държави. Това е безпрецедентна глобална демографска тенденция, която ще засегне всяка държава през 21 век, въпреки че процесът на промяна ще бъде с различна интензивност. Застаряването на населението е резултат от намаляване както на раждаемостта, така и на смъртността – т.е. днес хората живеят по-дълго и имат по-малко деца. Статистически днес средната продължителност на живота в световен мащаб е приблизително 66 години, което е с 20 години повече от средната продължителност на живота от 46 години през 1950 година. Прогнозите са, че до 2050 година продължителността на живота ще се увеличи с още 10 години – до 76 години. Общият брой на възрастните е нарастнал трикратно между 1950 година и 2000 година, като се очаква отново да се утрои до 2050 година.

Застаряването на населението се очаква да има много глобални социални и икономически последници. С нарастване на продължителността на живота, хората ще имат нужда от повече социални ползи и ако социалните системи не работят достатъчно ефективно, за да отговорят на тези нужди, те ще се превърнат в значително неефективни. Също така, по-възрастните хора имат необходимост от повече здравни услуги, което неминуемо води до нарастване на медицинските разходи. Застаряването на населението означава също, че докато все повече хора имат нужда от здравни и пенсионни фондове, процентът на тези, които реално ще плащат за това ще намалее, а това ще обремени с повече тежести доходите на младото поколение в работоспособна възраст.

8.4. Миграция

Мигрантите по дефиниция са *хора, които се преселва от една място на друго.* Някои емигрират в рамките на собствената си държава, докато други я напускат и се заселват в чужбина. Редица са факторите за миграцията – *сред положителните фактори са очакванията за по-добър стандарт на живот, докато отрицателните включват бягство от насилие, военни действия и бедност*. В исторически план, преместването на населението от техните родни места в други региони винаги е засягало моделите на концентрация на

населението и регионалния икономически растеж. Въпреки това, след края на Втората световна война се забелязва значително увеличение на международната миграция, което се засилва особено след 1980 година с появата на глобализацията. Голяма част от тази международна миграция е насочена от развиващия се свят към развития. Броят на емигрантите се е увеличил повече от два пъти за периода от 1980 до 2000 година от 48 милиона до 110 милиона. Днес един на всеки 10 души в развитите региони е емигрант, докато в развиващите се региони такъв е един на всеки 70 души.

Бедността е един от водещите фактори, причина за миграцията. Много хора осъзнават, че единствената им надежда да се спасят от бедността е да емигрират в друга държава. Африка, например, която е погълната от спиралата на бедността заедно с нарастващ брой на населението се очертава като основен източник на емигранти, които търсят по-добри условия на живот в Европа. Това са предимно икономически емигранти, които едва оцеляват в собствената си държава.

В последните години обаче, все по-често се използва понятието ***„екологични бежанци“*** или ***„екологинчи емигранти“,*** тъй като освен поради крайната бедност и безработица, африканското население търси убежище отвъд границите на родния континент в резултат от тежките климатични условия. Международната организация за миграция (МОМ) предлага следната дефиниция за ***екологични емигранти***[89]:

"Екологичните емигранти са хора или групи хора, които в резултат от внезапни или постоянни промени в климата, застрашаващи живота им, са принудени да напуснат домовете си – временно или за постоянно - и които се установяват в друго населено място в рамките на собствената си държава или в чужбина.“

Често емигрантите пресичат Средиземно море с ненадеждни и опасни плавателни съдове, като така намират смъртта си още преди да са стигнали до спасителните брегове на Европейския континент. Например през 2015 година според МОМ повече от 1750

[89] Вж. www.iom.int

души са прекосили Средиземно море само за първото тримесечие на 2015 година, което е близо 30 пъти повече от броя има за същия период през 2014 г. До септември 2015 г. броят им вече наброява над 2800 души, от общо близо 450 000 емигранти, прекосили Средиземно море от началото на годината. Трагични са случаите на удавени сирийски и африкански емигранти в резултат от претоварване на изпозлваните плавателни съдове. Само в рамките на една седмица през април 2015 г. близо до о. Родос и до Либийския бряг умират над 900 емигранти от Африка и Средния изток, бягащи от бедността и военните действия. [90]

Емигранти, оцелели след потъването на кораб близо до о. Родос, април 2015г.

Източник: European Pressphoto Agency

След началото на конфликта в Сирия, Германия е предложила убежище на над 800 000 души. Въпреки това, документите на тези емигранти показват, че причина за емигрантската криза е не само колапсът на Сирия. Според ООН, тя включва както бежанци, така и икономически емигранти. Европейското законодателство, обаче, има съвсем различни правила за тези, които бягат от войната и за други, които търсят по-добре платена работа – ***икономически бежанци***. Например, докато приемат вълни от сирийски емигранти,

[90] Вж. www.teelgraph.co.uk

германските власти отхвърлят над 37 000 молби от албански преселници за първите 8 месеца на 2015 година. [91]

Мигрантската вълна от Сирия към Европа (Източник: www.nytimes.com*)*

38 %

Процент на емигранти, идващи от Сирия

1,200,000

Сирийски бежанци, подслонени в Ливан (държава 100 пъти по-малка от територията на Европа). За сравнение – общият брой на бежанците от Сирия е 4.5 млн.

Всеки пети

В Ливан е бежанец

100 на час

[91] Пак там.

Броят емигранти, стигащи до Германия

1 %

Процент на емигрантите, които пристигат в Италия и Гърция, за да стигнат до Кале

300 %

Увеличение в броя на жените от 3000 емигранти, които преминават всеки ден през Македония за периода юли – септември 2015 г.

12 %

Процент на бременни жени

350,000

Брой емигранти, регистрирани в Европа за периода януари – септември 2015г.

Източник: www.telegraph.co.uk

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Демографски преход

Демографска статика

Популационна пирамида

Застаряване на населението

Миграция

Урбанизация

Екологични емигранти

Икономически бежанци

ВЪПРОСИ ЗА САМОПОДГОТОВКА И ДИСКУСИЯ

1. Кои са факторите, които оказват влияние върху нарастването на населението?
2. Какво представлява демографския преход? Изберете една държава и направете преглед на демографския й преход.
3. Как можем да разграничим развитите от развиващите се държави по тяхната популационна пирамида? Изберете една държава и представете нейната популационна пирамида.
4. Какво влияние има демографската структура върху икономическия растеж на развития и развиващия се свят? Как тя се отразява върху различните икономически показатели? Дайте примери с избраната по-горе (т.3) държава.
5. По какъв начин миграцията на населението в рамките на една държава и между държавите ще окаже влияние върху нарастването на населението? А как ще се отрази върху здравния и образователния статус на населението?

Глава 9

Образование и здравеопазване

За постигането на устойчиво развитие особено важна роля имат образованието и здравеопазването, тъй като те определят качеството на човешкия живот и възможностите на хората да участват активно в развитието на обществото. Сред трите основни ресурса – земя, труд и капитал – най-важният е труда, човешкият ресурс, който създава благата и така допринася за поддържането и развитието на икономическата система и прогресът на обществото. Следователно, поддържането на високо качество на образование и здравеопазване е изключително важно и би следвало да е във фокуса на всяка управленска политика.

9.1. Значение на образованието за устойчивото равитие

Образованието е основен фактор за развитието на личността и обществото. Чрез него хората придобиват знания, умения и ценности, които им позволяват да се адаптират към промените в света и да вземат отговорни решения както за собственото си бъдеще, така и за общественото. **На първо място, образованието допринася за икономическото развитие.** Добре образованите хора притежават по-добра професионална подготовка, по-лесно намират работа и могат да създават нови идеи и технологии. Това повишава производителността и конкурентоспособността на икономиката.

На второ място, образованието има важно значение за намаляването на бедността и социалното неравенство. Достъпът до качествено образование дава възможност на хората от различни социални групи да подобрят своя жизнен стандарт и да участват по-активно в обществения живот. Така те се придвижват по-бързо от групата с ниски доходи към група със средни и високи доходи.

Образованието е важно и за опазването на околната среда. Информираните хора по-добре разбират последиците от замърсяването, прекомерното използване на природните

ресурси и изменението на климата. Затова те могат да изграждат по-отговорно отношение към природата и да прилагат устойчив начин на живот.

Освен това образованието възпитава гражданска отговорност, толерантност и уважение към човешките права. То помага за изграждането на демократично общество, в което хората участват активно в решаването на общите си проблеми.

Нека разгледаме в повече детайли всеки един от тези аспекти.

9.2. Образование и икономическо развитие

В съвременната икономика природните ресурси и капиталът вече не са единствените условия за просперитет. Все по-голямо значение придобива **човешкият капитал** – съвкупността от знания, умения, способности, професионален опит и здравословно състояние на населението. Образованото население може по-успешно да създава, използва и развива нови технологии, да повишава производителността на труда и да се приспособява към промените в икономическата среда. Поради това инвестициите в образование могат да се разглеждат като инвестиции в бъдещото икономическо развитие на държавата.

Човешкият капитал е един от най-важните ресурси на съвременната икономика. Докато машините и сградите представляват физически капитал, знанията и уменията на хората представляват човешки капитал. Образованието увеличава стойността на човешкия капитал по няколко начина:

- предоставя основни знания и умения;
- развива способността за логическо и критично мислене;
- създава професионална квалификация;
- развива умения за работа с технологии;
- насърчава творчеството и иновациите;
- подобрява способността на хората да се адаптират към нови професии и условия на труд.

Колкото по-високо е образователното равнище на населението, толкова по-голям е потенциалът на икономиката да създава продукти и услуги с висока добавена стойност. Например държава, в която голяма част от населението има само основно образование, по-трудно може да развие сложни отрасли като **информационните технологии, биотехнологиите, инженерството или високотехнологичното производство**. Обратно, страна с добре развита образователна система разполага с по-голям брой специалисти, способни да работят в тези сектори.

Една от най-преките връзки между образованието и икономическото развитие е **повишаването на производителността на труда.** Производителността показва колко продукция или стойност може да създаде един работник за определен период. Образованият и квалифициран работник обикновено може:

- да работи по-бързо и по-ефективно;
- да използва по-сложни машини и технологии;
- да допуска по-малко грешки;
- да решава по-сложни проблеми;
- да се адаптира към нови производствени процеси;
- да подобрява организацията на труда.

Това води до по-голямо производство и до по-висока икономическа ефективност. Например, работник, който притежава **дигитални умения,** може да използва специализиран софтуер, автоматизирани системи и цифрови технологии. По този начин един човек може да извършва работа, която в миналото е изисквала повече време или повече работници. Повишаването на производителността има **значение не само за отделната фирма, но и за цялата икономика**. Когато много предприятия разполагат с квалифицирани работници, общото производство и конкурентоспособността на държавата се увеличават. Следователно образованието не трябва да се разглежда само като социална услуга. **То е икономическа инвестиция, която създава условия за бъдещи доходи и растеж.**

В съвременния свят **технологиите са сред основните двигатели на икономическия растеж.** Но технологиите не могат да бъдат ефективно използвани без хора, които притежават необходимите знания и умения. Образованието подпомага технологичното развитие по три основни начина:

- **чрез подготовка на специалисти**

Университетите и професионалните училища подготвят инженери, програмисти, лекари, учени, техници и други специалисти. Тези хора участват в създаването и развитието на нови технологии. Например, университетите в Германия подготвят инженери и специалисти по роботика и автоматизация, които участват в разработването на интелигентни производствени системи за автомобилната индустрия (BMW, Audi). Благодарение на знанията и уменията си тези специалисти могат да създават по-ефективни машини, да усъвършенстват производствените процеси и да разработват софтуер, който позволява на предприятията да повишават производителността и качеството на продукцията си. Така образователните институции допринасят за технологичния напредък и за повишаването на конкурентоспособността на икономиката.

- **чрез улесняване на използването на нови технологии**

Дори когато една държава не създава собствена технология, образованото население може по-лесно да възприема и използва технологии, разработени в други държави. Например, въвеждането на автоматизирано производство изисква работници, които могат да програмират, контролират и поддържат машините. Такъв пример е използването на промишлени роботи, разработени от японски компании като FANUC и Yaskawa, в автомобилните заводи в други държави. За да използват ефективно тези роботи, предприятията се нуждаят от инженери и техници с подходяща подготовка, които могат да настройват оборудването, да програмират движенията му и да отстраняват технически проблеми. По този начин държавата може да повиши производителността на своите предприятия и да подобри конкурентоспособността им, без сама да е разработила използваната технология.

- **чрез насърчаване на иновациите**

Високото образование и научната дейност създават среда за появата на нови идеи, научни открития и технологични решения. Това е особено важно за развитието на отрасли с висока добавена стойност. Държавите, които успяват да развиват иновации, не само произвеждат повече, но могат да създават уникални продукти и технологии, които се продават на международните пазари.

Образователното равнище на населението влияе върху това **какви отрасли може да развива една държава.** В икономики с ниско образователно равнище често преобладават отрасли, които изискват ниска или средна квалификация. Това могат да бъдат земеделие, добив на природни ресурси, производство с евтина работна сила, нискотехнологични индустрии. Тези отрасли могат да осигуряват работни места, но често създават по-ниска добавена стойност. С повишаването на образователното равнище икономиката може постепенно да се ориентира към инженерни производства, информационни технологии, научноизследователска дейност, финанси, биотехнологии и др. Тази промяна е особено важна, защото **позволява на една държава да премине от икономика, основана предимно на евтин труд и природни ресурси, към икономика, основана на знания и технологии**.

9.3. Образование и намаляване на бедността и социалното неравенство

Образованието влияе пряко върху възможностите на отделния човек за реализация на пазара на труда. Хората с по-висока квалификация обикновено имат повече възможности за работа, достъп до по-сложни професии, по-голяма възможност за професионално развитие и по-висока способност да се адаптират при промени в икономиката. **Това често води до по-високи доходи.**

Когато голяма част от населението има по-високи доходи, се увеличава и потреблението. Хората могат да купуват повече стоки и услуги, което стимулира производството и създаването на нови работни места, а от там и допринасят за икономическия растеж.

Разбира се, тази зависимост не е автоматична. Необходимо е икономиката да създава достатъчно работни места за образованите хора. Ако образователната система подготвя специалисти, които не са търсени на пазара на труда, може да се появи безработица сред висшистите или емиграция на квалифицирани кадри. **Затова е важно образованието да бъде свързано с потребностите на икономиката.**

В този смммъсъл, образованието е един от най-ефективните инструменти за преодоляване на бедността. Човек без образование или професионална квалификация има по-ограничени възможности на пазара на труда. Той по-често работи нископлатена работа или е изложен на по-голям риск от безработица.

Образованието създава възможност за социална мобилност. Това означава, че човек, роден в семейство с ниски доходи, може чрез образование и професионална квалификация да подобри своя социален и икономически статус. Този процес има значение и за обществото като цяло. Когато повече хора успяват да излязат от бедността се увеличава икономическата активност, намалява зависимостта от социална помощ, а това води до увеличаване на данъчните приходи и повече възможности за социална политика.

Следователно инвестициите в образование могат да намалят социалното неравенство и едновременно с това да създадат по-широка основа за икономическо развитие.

Освен това, образованието има важно значение за **развитието на предприемачеството.** Създаването на успешен бизнес изисква не само капитал, но и знания. Предприемачът трябва да разбира пазара, финансите, управлението, технологиите и нуждите на потребителите. Образованието може да развие способност за решаване на проблеми, критично мислене, финансова грамотност, умения за управление и да насърчи творческото мислене. **Тези умения улесняват създаването на нови предприятия.**

Новите предприятия имат голямо значение за икономиката, защото могат да създават нови работни места, да въвеждат иновации, да създават нови продукти и услуги и да увеличават конкуренцията. Следователно образованието не само подготвя хората да бъдат работници, но може да ги подготви и **да бъдат създатели на работни места.**

Образованието в Индия

Индия представлява различен, но също много показателен пример за връзката между образованието и икономическото развитие. Страната има огромно население и в продължение на десетилетия се сблъсква със значителни социални и икономически различия. Въпреки това **развитието на образованието, особено на висшето техническо образование, допринася за развитието на нови икономически отрасли**.

Един от най-важните примери е **развитието на сектора на информационните технологии**. През 1950 г. е създаден първият Индийски технологичен институт (IIT) в Харагпур, като тогава университетите са били едва 30, а през 2026 г. техният брой достига 1 338. Създаването на технически университети и подготовката на специалисти по математика, инженерство и компютърни науки създават голям брой квалифицирани кадри. Тези специалисти допринасят за развитието на софтуерната индустрия, информационните технологии, аутсорсинг услугите и цифровите услуги. Това показва как инвестициите в образование могат да създадат нов икономически сектор, който осигурява работа на милиони хора и привлича инвестиции.

Квалифицираните специалисти позволяват на Индия **да предоставя услуги на международни компании и пазари**. Например, индийски програмисти и инженери могат да работят по проекти за компании от различни части на света. Конкретен пример е индийската компания Tata Consultancy Services (TCS), която предоставя IT услуги на международни клиенти (Citibank, Vodafone, General Motors, Air France), включително разработване на софтуер, управление на информационни системи и дигитализация на бизнес процеси. Това създава възможност страната да изнася не само физически стоки, но и знания и професионални услуги. Това е важна промяна в структурата на икономиката. Вместо да разчита единствено на земеделие или нископлатено производство, част от икономиката започва да се развива в области, основани на знания.

Примерът на Индия показва, че образованието само по себе си не е достатъчно. В страната съществуват значителни различия в достъпа до качествено образование. Докато част от населението получава образование на високо ниво, други групи имат ограничен достъп до училища и качествена подготовка. Това създава **неравномерно икономическо развитие.** Следователно основното предизвикателство пред развиващите се държави е не само да създадат малка група висококвалифицирани специалисти, а да подобрят образователното равнище на по-голяма част от населението.

Индия показва, че образованието може да помогне на развиваща се държава да развие нови икономически отрасли, да привлече международни инвестиции, да увеличи износа на услуги, да създаде висококвалифицирани работни места и да се включи по-активно в световната икономика. В същото време примерът показва, че икономическите ползи от образованието са най-големи, когато качественото образование е достъпно за широки групи от населението.

Образованието в Южна Корея

Южна Корея е един от най-ярките примери за значението на образованието за икономическото развитие. След средата на XX век страната започва да отделя голямо внимание на развитието на образователната система и на **подготовката на квалифицирани кадри.** Постепенно се разширява достъпът до образование, а държавата насочва значителни усилия към развитието на науката, инженерството и технологичните специалности. Този процес има важно значение за икономическата трансформация на страната - от нископроизводителна към високотехнологична икономика. Резултатите от тази политика се проявяват в широкото разпространение на висшето образование и в изграждането на квалифицирана работна сила. Според ОИСР през 2025 г. 58,2% от населението на Южна Корея на възраст между 25 и 64 години има завършено висше образование, при средно 42,7% за страните от организацията (OECD Education GPS: Korea).

В началото на 60-те години на XX век Южна Корея е бедна, **гъсто населена държава с ограничени природни ресурси, ниски доходи и слабо развита промишленост**, като през 1960 г. БВП на човек от населението е едва около 159 щатски долара по текущи цени. Днес държавата е високодоходна, индустриално развита икономика, като според данните на Световната банка през 2025 г. БВП на човек от населението достига приблизително 36 227 щатски долара — над 200 пъти повече спрямо около 159 долара през 1960 г. по текущи цени Това означава, че тъй като тя не може да разчита в голяма степен на износ на петрол или други значителни природни богатства, **развитието на човешкия капитал се превръща в една от най-важните възможности за икономически напредък.** С повишаването на образователното равнище страната успява да развива все по-сложни отрасли. Постепенно икономиката се насочва към производство на автомобили, електроника, кораби, машини и други технологично сложни продукти. Високото ниво на образование позволява създаването на голям брой инженери, учени и технически специалисти. Именно тези кадри са необходими за развитието на високотехнологични предприятия.

- **Ролята на науката и технологиите**

С **развитието на висшето образование** Южна Корея изгражда силен научен и технологичен потенциал. Вместо да се ограничава само до производството на чужди технологии, страната постепенно увеличава способността си да разработва собствени продукти и иновации. Това позволява на южнокорейските предприятия да се конкурират на световния пазар.

Примерът с Южна Корея показва, че дори държава с ограничени природни ресурси може да постигне високо икономическо развитие, ако инвестира последователно в образование, професионална подготовка, наука и технологии. В този случай образованието се превръща в ресурс, който компенсира липсата на значителни природни богатства.

Въпреки огромното значение на образованието, то не гарантира автоматично икономическо развитие. За да бъдат инвестициите в образование ефективни, е необходимо:

- образователната система да предлага *качествено обучение*;
- знанията *да съответстват* на потребностите на пазара на труда;
- икономиката *да създава* достатъчно работни места;
- да съществуват *възможности* за научни изследвания и иновации;
- държавата да има *стабилни институции*;
- да се осигури *достъп до образование* за различни социални групи.

Ако тези условия липсват, може да се появят проблеми. Например, добре образовани хора могат да напуснат страната си в търсене на по-добри възможности. Това явление често се нарича „**изтичане на мозъци“ (от англ. brain drain) – вж. Глава 4.**

Друг проблем е несъответствието между образованието и пазара на труда. Ако университетите подготвят голям брой специалисти в области, за които няма достатъчно работни места, част от образованите хора може да останат без работа или да работят на позиции, за които не се изисква тяхната квалификация. **Затова най-успешната образователна политика е тази, която е свързана с дългосрочната стратегия за икономическо развитие на държавата.**

9.4. Образование и опазване на околната среда

Екологичната култура представлява съвкупност от знания, ценности, нагласи и модели на поведение, свързани с отговорното отношение към природата. Чрез образованието хората разбират, че човекът е част от природната среда и че неговите действия могат да нарушат естественото равновесие. Например ученик, който разбира как се образуват отпадъците и какви са последствията от тяхното неправилно изхвърляне, по-лесно осъзнава необходимостта от разделно събиране и рециклиране. По същия начин знанията за изменението на климата могат да помогнат на хората да разберат връзката между

използването на изкопаеми горива, отделянето на парникови газове, повишаването на средните температури, промените в климатичните условия, както и зачестяването на някои екстремни природни явления.

Това показва, че **екологичното образование превръща сложните глобални проблеми в разбираеми въпроси, свързани с ежедневното поведение на хората**.

Много екологични проблеми са сложни и не могат да бъдат разбрани само чрез непосредствено наблюдение. Например, човек може да види замърсена река, но не винаги знае откъде идва замърсяването, какви вещества се съдържат във водата, как замърсяването влияе върху растенията и животните и т.н. **Образованието предоставя знанията, необходими за разбиране на причинно-следствените връзки в природата**. То помага на хората да осъзнаят, че **екологичните проблеми често са взаимосвързани**. Например, изсичането на горите може да доведе не само до намаляване на броя на дърветата. То може да има и други последствия с екологичен характер като унищожаване на местообитания, намаляване на биологичното разнообразие, ерозия на почвите, нарушаване на водния баланс, увеличаване на риска от наводнения. Следователно образованието развива способността да се разглеждат екологичните проблеми като част от сложна система.

Знанията сами по себе си не са достатъчни за опазването на околната среда. **Необходимо е те да бъдат превърнати в реално поведение**. Една от най-важните задачи на образованието е да създава отговорно отношение към природата. Това може да се проявява в ежедневни действия като пестене на електроенергия, разумно използване на вода, намаляване на използването на продукти за еднократна употреба, разделно събиране на отпадъци, повторна употреба на материали и др. На пръв поглед действията на един човек могат да изглеждат незначителни. Но когато определени модели на поведение бъдат възприети от големи групи от населението, те могат **да окажат значително въздействие върху потреблението на ресурси и количеството отпадъци**. Образованието има особено важно значение, защото създава навици още в детска възраст. Човек, който от ранните си години е свикнал да използва разумно ресурсите, е по-вероятно да запази това поведение и като възрастен.

Образованието помага на потребителите да разберат, че техният избор има екологични последствия. То има важна роля за формирането на критично мислене като позволява на хората да задават въпроси не само „Какво искам да купя?“, но и:

„Наистина ли имам нужда от този продукт?“

„Какви ресурси са използвани за неговото производство?“

„Какво ще се случи с него след употребата му?“

Образованието не само променя поведението на потребителите. **То създава специалистите, които разработват решения на екологичните проблеми**. Инженери, учени, програмисти, архитекти и други специалисти могат да разработват възобновяеми енергийни технологии, по-ефективни системи за производство, технологии за пречистване на водите, системи за рециклиране електрически транспорт, енергийно ефективни сгради, нови материали с по-малко вредно въздействие върху природата.

Тук ролята на образованието е особено важна. **Екологичните проблеми често изискват сложни научни и технологични решения.** Например, намаляването на замърсяването на въздуха изисква познания от различни области като химия, физика, инженерство, транспорт, енергетика, икономика. Поради това съвременното образование трябва да развива не само знания в отделни предмети, но и способност за решаване на сложни проблеми.

Такъв проблем е **изменението на климата**. Той е глобален проблем, който изисква участие както на държавите и бизнеса, така и на гражданите. Образованието има важно значение, защото позволява на хората да разберат научната основа на климатичните промени. То помага да се осъзнае, че човешката дейност е свързана с използване на енергия, транспорт, земеделие, промишлено производство и потребление. Тези дейности могат да бъдат свързани с отделянето на парникови газове и именно екологичното образование може да насърчи хората да търсят начини за намаляване на отрицателното въздействие върху климата чрез по-ефективно използване на енергията, използване на възобновяеми енергийни източници, намаляване на ненужното потребление, използване на по-устойчив транспорт и цялостно намаляване на отпадъците.

Екологичното образование в Швеция

Швеция може да бъде разгледана като пример за държава, в която образованието и обществената информираност имат важно значение за формирането на екологична култура. В развитите държави с високо образователно равнище хората обикновено имат по-голям достъп до информация за екологичните проблеми и до технологии, които позволяват по-устойчив начин на живот.

Интересен пример за това е шведската депозитна система за опаковки от напитки. В Швеция потребителите плащат депозит при покупката на кенове и пластмасови бутилки, който получават обратно, когато върнат опаковките в специални автомати в магазините. През 2025 г. чрез тази система са върнати около 3 милиарда опаковки, което съответства на 88,4% от продадените кенове и пластмасови бутилки, включени в системата. Този пример показва как **обществената информираност за ползите от рециклирането, съчетана с леснодостъпна инфраструктура и финансов стимул, може да превърне екологично отговорното поведение в част от ежедневието**. Така образованието и екологичната култура могат да подпомогнат по-устойчивото използване на ресурсите и намаляването на отпадъците.

В Швеция въпросите, свързани с природата, ресурсите и устойчивото развитие, са важна част от обществените дискусии и образователния процес. Образованието подпомага развитието на:

- екологично съзнание;
- умения за отговорно потребление;
- разбиране на рециклирането и управлението на отпадъците;
- интерес към възобновяемите енергийни източници;
- отговорно отношение към природните ресурси.

Високото образователно равнище също така подпомага развитието на специалисти, които могат да работят в области като екологично инженерство, чиста енергия, управление на отпадъците и устойчиво градско развитие.

Основният извод от този пример е, че в развитите държави образованието може да подпомогне не само индивидуалното екологично поведение, но и създаването на общество, което е способно да разработва сложни технологични и организационни решения на екологичните проблеми.

Екологичното образование в Индия

Индия е пример за държава, в която **образованието има важно значение както за повишаването на екологичната информираност, така и за справянето с проблемите, свързани с голямото население, бързата урбанизация и икономическото развитие**. В развиващите се държави екологичните проблеми често са тясно свързани със социалните и икономическите условия. Например, ограничените знания и липсата на достъп до качествена информация могат да затруднят правилното управление на отпадъците, опазването на водните ресурси, използването на по-чисти технологии и прилагането на устойчиви земеделски практики.

Интересен пример е индийската образователна кампания „Jal Jivan Hai“ („Водата е живот“), организирана от Националната банка за земеделие и развитие на селските райони (NABARD) в партньорство с Центъра за екологично образование. В рамките на инициативата над 8000 младежи са обучени да информират земеделските производители за пестенето на вода и използването на по-ефективни напоителни технологии, като кампанията достига до над 100 000 села в 21 индийски щата.

Ето така фермерите, които получават информация за устойчиви земеделски практики, могат по-добре да разбират:

- как да използват водата по-ефективно;
- как да предпазват почвите от изтощаване;
- как да намаляват прекомерната употреба на определени химични вещества;
- как да се адаптират към променящите се климатични условия.

Образованието е важно и в големите градове, където гражданите могат да бъдат информирани за проблемите, свързани със замърсяването, отпадъците и използването на ресурси.

Примерът на Индия показва, че екологичното образование в развиващите се държави има двойно значение. От една страна, то създава специалисти, способни да разработват технологични решения. От друга страна, то помага на широки групи от населението да прилагат по-устойчиви практики в ежедневния живот.

Важно е да се разбере, че образованието не представя човека като единствения отговорен за решаването на глобалните проблеми. **То помага на гражданите да разбират**

проблемите и да участват по-информирано в решенията, които се вземат от обществото, бизнеса и държавата.

9.5. Образование и социлно развитие

Образованието има значение не само за икономическото развитие и професионалната реализация на човека. **То изпълнява и важна социална функция, защото участва във формирането на ценностите, поведението и отношението на хората към обществото.** Всяко общество се нуждае не само от квалифицирани специалисти, но и от граждани, които познават своите права и задължения, уважават другите хора и са готови да участват в решаването на общите проблеми. Именно тук се проявява важната връзка между образованието и социалното развитие.

Чрез образованието човекът придобива не само знания по различни учебни предмети, но и умения за общуване, сътрудничество, критично мислене и участие в обществения живот. **По този начин училището и другите образователни институции допринасят за изграждането на гражданска отговорност** – осъзнаването, че всеки човек е част от обществото и носи отговорност за своите действия и за общото благо.

Гражданската отговорност е способността и готовността на човека да се отнася отговорно към обществото, към другите хора и към общите правила. Отговорният гражданин познава и уважава законите, разбира своите права и задължения, уважава правата на другите, участва в обществения живот, проявява толерантност към различните мнения, защитава общото благо, поема отговорност за собствените си действия и участва в решаването на обществени проблеми. Гражданската отговорност не се появява автоматично. Тя се формира постепенно под влиянието на семейството, училището, обществото и личния опит. Образованието има особено значение, защото **предоставя знания за обществото** и създава среда, в която младите хора могат да се научат да общуват, да работят заедно и **да уважават различни гледни точки**.

Една от най-важните функции на образованието е **социализацията**. *Социализацията е процесът, чрез който човекът усвоява нормите, ценностите и правилата на обществото.* Училището е място, в което децата и младите хора ежедневно

взаимодействат с други хора. Те се срещат със съученици, учители и хора с различни интереси, способности и социален произход. В този процес те се учат да спазват правила, да работят в екип, да изразяват мнение, да слушат мнението на другите и да решават конфликти. Например, работата по групов проект учи учениците, че успешният резултат зависи не само от способностите на един човек. Всеки участник трябва да изпълни своите задължения и да допринесе за общата цел. По този начин образованието създава практически опит в сътрудничеството и отговорността.

Съвременните общества са разнообразни. В тях живеят хора с различни културни традиции, убеждения и социален произход. Това разнообразие може да бъде източник на развитие, но може да доведе и до конфликти, ако липсва взаимно уважение. **Образованието има важна роля за изграждането на толерантност.**

Толерантността обаче не означава човек да бъде съгласен с всяко мнение. Тя означава да признава правото на другите хора да имат различна гледна точка и да бъдат третирани с уважение. В училищната среда младите хора се учат да работят с хора, които могат да бъдат различни от тях. Това развива ценни качества като уважение, емпатия, умения за мирно решаване на конфликти. **Тези качества са важни за социалната стабилност.** Именно регионите, в които достъпът до образование е ограничен са тези, в които често възникват конфликти, нарушаващи социалния ред.

Една от най-важните роли на образованието за социалното развитие е **възможността то да намалява социалните различия.** Качественото образование може да даде възможност на хората от семейства с по-ниски доходи да придобият знания и квалификация, които да подобрят техните възможности за реализация. Това създава условия за социална мобилност.

Социалната мобилност означава възможността човек да промени своя социален и икономически статус. Например дете, което расте в семейство с ограничени финансови възможности, може чрез образование да придобие професия и да подобри качеството си на живот. По този начин образованието може да прекъсне процеса, при който бедността се предава от поколение на поколение (капан на бедността). **Когато повече хора получават равен достъп до качествено образование, обществото има по-голяма възможност да се развива справедливо.**

Важно е обаче да се отбележи, че **образованието може да изпълнява тази функция само когато е достъпно и качествено.** Ако между различните социални групи съществуват големи различия в качеството на образованието, **дори самата образователна система може да възпроизвежда социалното неравенство.**

Едно общество не може да се развива устойчиво, ако неговите членове се интересуват единствено от личните си интереси. Образованието може да помогне на хората да разберат, че в обществото съществуват проблеми, които не могат да бъдат решени само от отделния човек. Такива са например бедността, природните бедствия, общественото здраве, замърсяването, социалната изолация. Решаването на подобни проблеми изисква сътрудничество. Чрез съвместни дейности и групова работа учениците могат да **развият чувство за принадлежност към общност.** Това чувство може да бъде изразено чрез готовност да се помага на хора в затруднено положение и като цяло да се работи за общото благо.

9.6. Значение на здравеопазването за устойчивото равитие

Здравеопазването също е основен елемент на устойчивото развитие**. Здравото население е необходимо условие за нормалното функциониране и развитието на обществото**. Доброто здраве позволява на хората да учат, работят и участват активно в обществения живот. Когато населението има достъп до качествени медицински услуги, се намалява разпространението на заболяванията и се повишава продължителността и качеството на живота.

Здравеопазването има важно икономическо значение. Здравите хора са по-продуктивни и могат по-дълго да участват в трудовата дейност. От друга страна, профилактиката и ранното лечение могат да предотвратят тежки заболявания и да намалят разходите за лечение в бъдеще. Ето защо, здравето на населението представлява важна част от човешкия капитал. Както образованието увеличава знанията и уменията на хората, така доброто здраве им позволява да използват тези способности пълноценно. Особено важно място има **профилактиката.** Насърчаването на здравословното хранене, физическата активност, личната хигиена и превенцията на заболяванията допринасят за подобряване на

общественото здраве. Това показва, че устойчивото развитие не се свързва само с лечението на болестите, а и със създаването на условия за здравословен начин на живот.

Поради това инвестициите в здравеопазване не трябва да се разглеждат единствено като разходи за лечение. Те са дългосрочна инвестиция в човешкия капитал и в развитието на обществото.

9.7. Здравеопазване и икономическо развитие

Здравеопазването и икономическото развитие са тясно свързани. От една страна, по-високото икономическо развитие позволява на държавата да отделя повече средства за здравеопазване. По-големите публични приходи създават възможности за изграждане на болници, закупуване на медицинска апаратура, обучение на медицински специалисти и развитие на профилактични програми. От друга страна, доброто здраве на населението само по себе си подпомага икономическия растеж.

Човешкият капитал включва знанията, уменията, способностите и здравословното състояние на населението. *Ако човек притежава висока квалификация, но страда от тежко заболяване, неговата способност да участва пълноценно в икономиката може да бъде ограничена*. Затова здравето е своеобразна предпоставка за използването на останалите елементи на човешкия капитал. Например, един инженер може да притежава високи професионални умения, но ако често отсъства от работа поради заболяване, неговата производителност ще бъде по-ниска. Същото се отнася за учители, лекари, програмисти, строителни работници, земеделски производители и всички останали професии. **Следователно здравото население представлява по-продуктивен човешки ресурс.**

Здравословното състояние на населението влияе и върху размера на работната сила. **Когато хората живеят по-дълго в добро здраве, те могат да участват в икономическия живот за по-дълъг период**. Особено значение имат профилактиката и ранното откриване на заболяванията. Ако заболяването бъде открито навреме, често е възможно да бъде предотвратено неговото задълбочаване. Това може да позволи на човека да остане активен и да продължи да работи. От икономическа гледна точка това означава, че здравеопазването може да помогне за **запазването на човешкия потенциал.**

Развитието на медицината и подобряването на здравеопазването са сред факторите, допринесли за значителното увеличаване на продължителността на живота. По-дългият живот има икономически и социални последици. Хората могат да останат активни по-дълго, да натрупват повече знания и опит и да предават тези знания на следващите поколения. Например, опитният специалист може да обучава по-млади служители и да допринася за развитието на организацията. Но същевременно увеличаването на продължителността на живота създава и предизвикателства. При застаряване на населението се увеличава необходимостта от медицински услуги, дългосрочни грижи, пенсионни системи, социални услуги и др.

Следователно здравеопазването трябва да се развива не само спрямо настоящите потребности, но и спрямо демографските промени.

Профилактиката е една от най-важните функции на съвременното здравеопазване. Тя има за цел да предотврати заболяванията или да ги открие на ранен етап. Към профилактичните мерки могат да се отнесат ваксинации, профилактични прегледи, скринингови програми, здравно образование, контрол на рисковите фактори, насърчаване на физическата активност, както и превенция на тютюнопушенето и други вредни навици.

Профилактиката има и икономическо значение. Предотвратяването на заболяване или ранното му откриване може да намали необходимостта от скъпо и продължително лечение. Например едно заболяване, открито в ранен стадий, може да бъде по-лесно лекувано, отколкото същото заболяване, открито след появата на тежки усложнения. Следователно ефективната здравна система трябва да бъде ориентирана не само към лечение, но и към предотвратяване на заболяванията.

9.8. Здравеопазване и социално развитие

Здравеопазването има значение не само за икономиката, но и за социалното развитие. Общество, в което хората имат достъп до медицинска помощ, има по-голяма възможност да **осигури достойни условия на живот за своите граждани**. Достъпът до здравеопазване може да намали различията между богати и бедни, градско и селско население, различни възрастови групи, хора с различен социален статус.

Особено важно е медицинската помощ да бъде достъпна не само в големите градове, но и в отдалечените райони. Ако в определени региони няма достатъчно лекари и медицински услуги, населението там може да бъде поставено в неравностойно положение. **Следователно здравеопазването има важна роля за социалната справедливост и равните възможности**.

Здравословното състояние на населението е свързано и с демографските процеси. Подобряването на здравето на майките и децата, достъпът до медицинска помощ и развитието на профилактиката могат да намалят детската смъртност и да подобрят общото здравословно състояние на населението. В същото време по-дългата продължителност на живота може да доведе до застаряване на населението. Това създава необходимост от адаптиране на здравната система, социалните услуги, пенсионната система, както и на

Здавеопазването в Япония

Япония е подходящ пример за значението на здравеопазването в развита икономика. Страната се характеризира с висока продължителност на живота и добре развита здравна система. Това е свързано с редица фактори, сред които достъпът до медицински услуги, профилактиката и развитието на медицинските технологии.

Но Япония показва и друга страна на връзката между здравеопазването и икономическото развитие. Страната има застаряващо население. Това означава, че нараства броят на хората, които се нуждаят от медицински и социални грижи, докато относителният дял на населението в трудоспособна възраст намалява. Проблемът със застаряването в Япония се вижда ясно в демографската статистика на страната: през 2025 г. хората на възраст 65 и повече години са около 36,22 милиона, или 29,4% от населението, докато населението в трудоспособна възраст (15–64 години) е приблизително 73,53 милиона, или 59,7%. Така на всеки човек на възраст 65 и повече години се падат едва около двама души в трудоспособна възраст, което увеличава натиска върху пенсионната система, здравеопазването и услугите за дългосрочни грижи.

Това поставя пред икономиката няколко предизвикателства като увеличаване на разходите за здравни и социални услуги, необходимост от повече медицински и социални работници, натиск върху пенсионната система, необходимост от по-висока производителност на труда. В същото време доброто здраве на населението създава възможност хората да останат активни за по-дълъг период.

Следователно примерът на Япония показва, че здравеопазването е не само средство за подобряване на качеството на живот, но и важен елемент от управлението на демографските и икономическите промени.

пазара на труда. **Следователно здравеопазването трябва да бъде част от по-широка демографска политика.**

Икономическото развитие не може да се измерва само чрез размера на БВП. Една държава може да има високи доходи, но ако значителна част от населението е в лошо здравословно състояние, качеството на живот може да остане ниско. Затова съвременното разбиране за развитие включва показатели като продължителност на живота, детска смъртност, достъп до медицински услуги, качество на здравните услуги и др. Тези показатели показват **доколко икономическите ресурси се превръщат в реално благосъстояние за хората.**

Здавеопазването в Бангладеш

Бангладеш е пример за развиваща се държава, в която подобряването на здравните показатели има голямо значение за социалното и икономическото развитие. През последните десетилетия страната постига значителен напредък в редица области на общественото здраве. Според Световната банка средната продължителност на живота при раждане нараства от около 46,5 години през 1971 г. до над 70 години през последните години, а смъртността сред децата под петгодишна възраст намалява от 222 на 1000 живородени деца през 1971 г. до около 31 на 1000 през 2023–2024 г.

Подобряването на здравните услуги, профилактиката и достъпът до базови здравни грижи имат значение за подобряването на живота на населението. Това е особено важно в държави, където голяма част от населението традиционно има ограничен достъп до медицински услуги. Подобряването на здравето може да доведе до по-ниска детска смъртност, по-добро физическо развитие на децата, по-добро посещение на училище, по-висока работоспособност, по-висока производителност, по-малко разходи, свързани с предотвратими заболявания.

Примерът на Бангладеш показва, че дори сравнително ограничени ресурси могат да имат значителен ефект, когато се насочат към основни здравни услуги, профилактика, майчино и детско здраве и повишаване на здравната информираност.

Основният извод е, че подобряването на здравето може да бъде важен фактор за преодоляване на бедността и за повишаване на човешкия капитал в развиващите се държави.

- **Япония**

Япония е подходящ пример за развита държава, в която високото качество на здравеопазването е част от натрупването и поддържането на човешкия капитал.

Таблица 12. Основни икономически данни за Япония

Показател	Япония
Население	около **124 млн. души** (2023)
Продължителност на живота	**84 години** (2024)
Здравословна продължителност на живота (HALE)	около **73,4 години** (2021)
Разходи за здравеопазване	**10,82% от БВП** (2021)
БВП	около **4,03 трилиона щ.д.** (2024)
БВП на човек	около **32 487 щ.д.** (2024)
Растеж на БВП	около **0,1%** (2024)
Детска смъртност	около **2–3 на 1000 живородени**

Източник: Световна здравна организация (СЗО) и Световна банка

Данните на Световната здравна организация показват, че продължителността на живота в Япония е достигнала 84,5 години през 2021 г., спрямо 81,5 години през 2000 г. Здравословната продължителност на живота също се е увеличила – от 71,1 на 73,4 години. Според Световната банка през 2024 г. Япония има БВП около 4,03 трилиона долара, а БВП на човек – около 32 487 долара. Продължителността на живота е около 84 години.

Как тези числа доказват връзката с икономическото развитие?

Тук е важно да не казваме просто „*Япония има добро здравеопазване, следователно е богата*“. Връзката всъщност е по-сложна. Япония инвестира значителни ресурси в здравеопазването – 10,82% от БВП през 2021 г. Особено показателно е, че Япония има една от най-високите продължителности на живота в света**. Това означава, че населението не само живее дълго, но и има възможност да участва по-продължително в икономическия и обществения живот.**

Но японският пример показва и обратната страна на връзката. Високата продължителност на живота и застаряването на населението увеличават разходите за медицински услуги, дългосрочни грижи и социална защита. **Следователно здравеопазването подпомага икономиката, но при застаряващо население може да се превърне и в сериозно финансово предизвикателство.**

Снимка: Болница в Япония (Reuters)

- **Бангладеш**

Бангладеш е особено интересен пример, защото показва как подобряването на базовото здравеопазване може да подпомогне икономическото развитие дори при сравнително ниски доходи.

Таблица 13. Основни икономически данни за Бангладеш

Показател	Бангладеш
Население	около **174 млн. души** (2024)
Продължителност на живота	**75 години** (2024)
БВП	около **450,1 млрд. щ.д.** (2024)

Показател	Бангладеш
БВП на човек	около **2 593 щ.д.** (2024)
Растеж на БВП	**4,2%** (2024)
Разходи за здравеопазване	**2,36% от БВП** (2021)
Детска смъртност	около **24 на 1000 живородени**
Население през 2025 г.	около **175,7 млн. души**

Източник: Световна здравна организация (СЗО) и Световна банка

Световната банка отчита за 2024 г. БВП на Бангладеш от около 450 млрд. долара, БВП на човек около 2 593 долара, икономически растеж от 4,2% и продължителност на живота около 75 години. В същото време разходите за здравеопазване са само 2,36% от БВП през 2021 г., което е значително по-нисък дял от японския – 10,82%. Тук се вижда много добре разликата между двете държави.

Бангладеш показва значението на базовото здравеопазване. **При страна като Бангладеш дори *сравнително малки подобрения могат да имат голям икономически ефект*, като напрфимер:**

- ➢ достъпа до медицинска помощ;
- ➢ ваксинациите;
- ➢ майчиното и детското здравеопазване;
- ➢ санитарните условия;
- ➢ чистата питейна вода;
- ➢ профилактиката на инфекциозни заболявания;
- ➢ храненето;

Причината е, че заболяванията водят до отсъствие от работа, по-ниска производителност и допълнителни разходи за домакинствата. Това е особено важно за Бангладеш, където населението е много по-младо и продължава да расте. През 2024 г. населението е около 173,6 млн. души, а годишният прираст е около 1,2%.

Най-важното е, че ролята на здравеопазването за икономическото развитие се променя според етапа на развитие на държавата.

При Япония основният въпрос е как да се запази високото качество на човешкия капитал в условията на застаряване. Държавата вече е постигнала много висока продължителност на живота, затова предизвикателството е да се удължи и периодът, през който хората остават здрави и икономически активни.

При Бангладеш основният въпрос е разширяването на достъпа до основни здравни услуги и превенцията. Тук подобряването на здравето може да има особено силен ефект върху човешкия капитал, образованието, трудоспособността и намаляването на бедността.

В развитите страни здравеопазването все повече е инструмент за запазване на вече натрупания човешки капитал, докато в развиващите се страни то е важен инструмент за неговото изграждане.

Снимка: Медицински пункт в Бангладеш (Reuters)

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Образование	Социализация
Човешки капитал	Профилактика
Професионална квалификация	Здравеопазване
Социална мобилност	Качество на живот
Социални различия	Продължителност на живота

ВЪПРОСИ ЗА САМОПОДГОТОВКА И ДИСКУСИЯ

1. Какво е отражението на образованието върху икономическото, социално и екологично развитие на държавите? Изберете една държава и направете характеристика на образователната ѝ система. Анализирайте как тя се отразява върху трите аспекта на устойчивото ѝ развитие.
2. В какво се изразява връзката между образование и здравеопазване? Как могат да се създадат устойчиви образователни и здравни стистеми? Дайте пример с една развита и една развиваща се държава.
3. Какво е отражението на здравеопазването върху икономическото, социално и екологично развитие на държавите? Изберете една държава и направете характеристика на здравната ѝ система. Анализирайте как тя се отразява върху трите аспекта на устойчивото ѝ развитие.
4. Как според вас ще изглеждат образователните и здравни системи на бъдещето? Опитайте се да опишете училище и болница през 2050 година. Какви ще са подобренията и как това ще се отрази върху икономиките на държавите?
5. Каква е ролята на изкуствения интелект за развитието на образованието и здравеопазването? Какви са текущите резултати от прилагането му и какви са очакванията за ефекта му върху икономиките? Дайте примери.

Глава 10

Институции и икономическо развитие

Институциите са част от социалния ред и следователно управляват поведението и очакванията на индивидите, като същевременно регулират бизнес операциите, екологичните норми и социалната етика. Всъщност, моралът на институциите се гарантира от процеса на социално развитие. Именно поради това, институциите се възприемат като ***четвърто измерение на устойчивото развитие***, което има важната роля да допринася за координацията на всички дейности за постгане на целите в останалите три измерения – *икономическо, екологично и социално*. **Без стабилни и правилно функциониращи институции е невъзможно да се постигне баланс в тези три измерения и съответно да се отчете напредък в устойчивото развитие на икономиките**. В този смисъл, институциите имат приоритетно значение за икономическото развитие.

В основата на възприятието за икономическо развитие стои увеличаването на дохода на глава от населението, тъй като това води до други фундаментални промени, които оказват въздействие върху начина на живот на хората. Ролята на домакинството като производствена единица постепенно отслабва и се замества от предприятия, а те впоследствие се обединяват и разширяват с цел да постигнат по-голяма печалба. По този начин броят на хората, които живеят в градовете и работят в големите предприятия става все по-голям от този на хората в селските райони. Така с увеличаване на доходите и на урбанизацията, поведението на хората в домакинствата също претърпява промени – намалява броят на семейните двойки, спада раждаемостта, увеличава се продължителността на живота, което обаче утежнява значително социалните системи за пенсионно и здравно осигуряване, тъй като изисква осигуряване на повече финансов ресурс от държавата за социални трансфери, който се очаква да бъде осигурен от все по-намаляващото население в активна възраст. Един порочен кръг, който затруднява развитието дори при наличие на всички други благоприятни фактори за неговото осигуряване. Всичко това показва, че съвременният икономически растеж е обуслован от фундаментални структурни промени както в организацията на производството, така и в самото общество. Според Gillis (1987)

съвременният икономически растеж има интересна история и редица специфики на различните етапи, довели до сегашната степен на разитие на обществата, които включват[92]:

Индустриализация

В края на 18-ти век Англия започва да трансформира икономиката си – процес, който по-късно се нарича *Индустриална Революция*. До средата на 19-ти век други държави в Европа и Северна Америка започват сходни трансформации и към края на века Япония (първата държава извън Европа) също започва своята индустриализация. Две световни войни и Голямата депресия прекъсват индустриализацията в икономически напредналите държави и забавят разпространението на икономическото развитие към другите страни по света. Втората световна война, обаче, също подкопава силата на европейсия колониализъм и подготвя почвата за мащабни усилия за индустриаизиране на новосъздадени, независими държави. Ето защо, една от основните характеристики на съвременния икономически растеж е, че той не започва навсякъде по света по едно и също време, а се разпространява бавно в Европа и Северна Америка, като обаче остава само в районите, доминирани от европейска култура (с изключение на Япония) до 50-те и 60-те години на 20-и век.

Стандарт на живот

Между държавите, които са постигнали устойчив растеж и тези, които все още не са, се създава сериозно различие в стандарта на живот. Европеецът, американецът или японецът със средни доходи се ползва с материален начин на живот, който е в пъти по-добър от този на елита в Индия или Африка. През 19-ти век Англия е доста развита в сравнение с останалия свят, докато днес дори не попада в първата десятка от най-развити държави по отошение на доход на глава от населението. През 50-те и 60-те Япония е с доход на глава от населението от 479 щ. долара и е по-бедна отколкото са най-бедните днес държави в Европа като Испания и Гърция, но до средата на 80-те доходът на глава от населението в Япония започва да догонва този на по-богатите западноевропейски държави като Франция, а 30 години по-късно надхвърля 40 000 щатски долара (фиг.29).

[92] Gillis, M., Perkins, D. H., Roemer, M. & Snodgrass, D. R. (1987). *Economics of Development*. W. W. Norton & Company, p. 16

Фиг. 29 Доход на глава от населението - Япония (2008-2018)

Източник: Световна банка

И тук възникват редица въпроси като – Защо някои нации се развиват по-рано от други? Какво възпира някои държави да достигнат съвременните темпове на икономическо развитие? Липсата на развитие в резултат на вътрешни за страната проблеми ли е или е причинено от външни фактори? Както и дали ограниченията за постигане на растеж са еднакви навсякъде или определени условия в дадена държава имат за цел да ограничат растежа, докато сходни на тях условия причиняват малко вреда, защото контекстът е различен. И, разбира се, съществуват ли предпоставки в институционалната форма за постигане на икономически растеж, като например съществуването на съвременна банкова система, или за такива предпоставки има вече налични заместители? **За да се отговори на всички тези въпроси, е необходимо да се проследят различните промени, които настъпват при различните фази на икономически растеж и как правителствените политики могат да засилят или да забавят тази промяна.**

Когато се говори за икономическо развитие трябва да се има предвид, че това не е самостоятелен процес, управляван единствено от механизми за постигане на икономически растеж чрез натрупване на капитал. В повечето случаи става въпрос за сложен комплекс от фактори, обединяващи специфични процеси, свързани със създаване на дълбоко вкоренени отношения между институциите, бизнеса и обществото. Освен това, невъзможността да се

постигне и поддържа развитието е не само проблем с икономическа обосновка, той е също така политически и социален проблем. С други думи, политиката и социалните структури също формират развитието и следователно невъзможността за постигане на растеж се дължи именно на този техен недостатък. Оттук следва, че **правилните държавни политики са ключов фактор за засилване на съвременния икономически растеж, а те могат и би следвало да се формират именно в резултат от създаването и оперирането на стабилни институции.**

В тази глава ще разгледаме **отношенията между институциите, бизнеса и обществото** като изследваме начина на взаимодействие на институциите по отношение на гарантиране на икономически растеж, ролята им при изграждане на социални структури и приносът им за социалното развитие[93]. Също така, ще откроим тяхното влияние към цялостния процес на изграждане на солидна връзка между икономката и социалното благосъстояние.

10.1.Взаимодействие между институциите, икономиката и обществото

Икономическото развите изисква правителство, което да е способно да определи посока за развитие и хора, които могат да работят ефективно и да управляват предприятията и други организации, възникващи в процеса на развитие[94]. Термините икономически растеж и икономическо развитие все още често се използват като синоними, въпреки че между тях има фундаментална разлика. ***Икономическият растеж*** характеризира регистрирано увеличение на националия доход или дохода на глава от населението и се измерва с БВП (БНП). ***Икономическото развитие*** включва повече в допълнение към чисто монетарното регистриране на увеличение в дохода на глава от населението. То включва фундаментални промени в структурата на икономиката.

Например, в исторически план от началото на 60-те години на миналия век, развитието на Либия в резултат от откриването на петрола, в сравнение с икономическите политики в

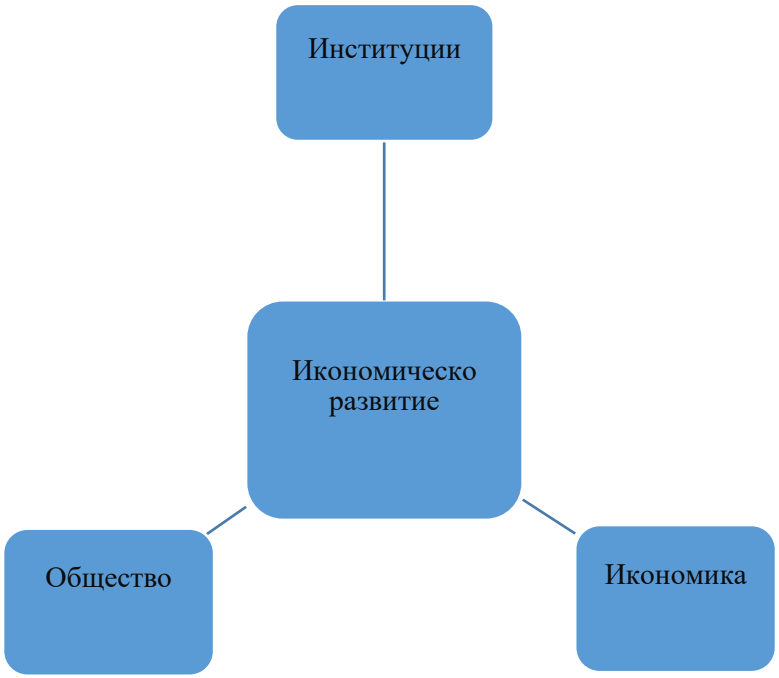
[93] Dobreva, J. (2018). The role of institutions, business, and society in shaping modern economy. *Economy and Business,* Vol.12, pp. 119-125.
[94] Gillis, M., Perkins, D. H., Roemer, M. & Snodgrass, D. R. (1987). *Economics of Development*. W. W. Norton & Company

Южна Корея е добро обяснение за разликите между двете концепции. Разликите са очевидни, въпреки че и в двете държави е отчетено увеличение на дохода на глава от населението. В Либия, обаче, увеличението е постигнато от чуждестранни корпорации, които са произвели цялостен продукт, потребяван основно в САЩ и в Европа. Оттук и ефектът от развитието на петрола отразява по-скоро процес за предоставяне на помощ на Либия от развитите държави. За сравнение, ако разгледаме развитието на Южна Корея след 1960 година определено можем да отличим процес на икономическо развитие, подчинен на структурни промени. Защо? Две от най-важните структурни промени са нарастващият дял на индустрията (комбиниран с намаляващ дял на земеделието) в националния продукт и нарастващ дял на населението, което живее в големите градове в сравнение с тези, които живеят в провинцията. Освен това, държавите, постигащи икономическо развитие обикновено преминават през периоди на нарастващо или намаляващо население, по времето на които възрастовата структура на нацията се променя значително. Потребителските модели също претърпяват промени, като хората вече не са поставени в ситуацията да харчат целия си доход за стоки от първа необходимост, а могат да заделят средства за пътувания, почивки и закупуване на активи с висока стойност.

Ето защо, ключов елемент от икономическото развитие е активното участие на населението на дадена държава в процеса, което на свой ред води до значими промени, приложими към иконоическата структура. Важно е, също така, да се отбележи, че участието в процеса на развитие включва участие в ползите от развитието, както и реалното създаване на тези ползи.

Описният по-горе процес всъщност налага представянето и взаимодействието на три ключови елемента (фиг. 30).

Фиг. 30 Три ключови елемента на икономическо развитие

Източник: авторът

Институциите са структури, които имат водеща роля в обществото. Според Hodgson те дават възможност за изграждане на единство в мисленето, очакванията и действията на хората, като задават формата и модела на дейностите, извършвани от тях[95]. По този начин институциите зависят от мислите и действията на индивидите, но не се основават единствено на тях. ***Друга важна характеристика на институциите е, че те едновременно ограничават и окуражават поведението като поставят правила***. Първите специалисти по институционална икономика[96] са възприемали институциите като специален вид социална структура с потенциал да променя всички хора, които участват или по някакъв начин са засегнати от правилата на институциите. **Ето защо, развитието разглежда начина, по който се създават институциите, които на свой ред са ангажирани с процеса на неговото осигуряване.** По този начин някои въпроси биха били особено релевантни към създаване на институционалния контекст на икономическото развитие и ролята на обществото и икономиката. Например:

[95] Hodgson, G. (2006). What are institutions? *Journal of Economic Issues*, Vol. XL, No 1, pp. 1-25
[96] North, D. (1971) *Institutional Change and American Economic Growth*, Cambridge University Press.

- ✓ *Как дадена нация съставя правителство, което е заинтересовано и способно да създава икономически растеж?*
- ✓ *Могат ли да се създадат ефективно функциониращи пазари в държави, където такива няма или държавата е тази, която трябва да поеме функциите, които обичайно се предоставят на пазарите?*
- ✓ *Необходимо ли е да има добе развита и регулирана финансова система и необходимо ли е да се извърши поземлена реформа, за да се осигурят предпоставки за развитието?*

Тези институционални въпроси са в центъра на процеса на икономическо развитие и налагат активното участие както на бизнеса, така и на обществото.

Икономическото развитие е на първо място процес, който ангажира хора, които са основен двигател на развитието и негови ползватели. Много е важно, поради тази причина, да се проследи начина, по който ресурсите се трансформират в процеса на икономическо развитие и начина, по който този процес на трансформация допринася за самия процес на развитие. Обществото и обществените ценности могат да допринесат за оформянето на икономиката и промяната на икономическия профил на държавата, но същевременно могат и значително да възпрат или дори да унищожат в някои случаи институциите и така да възпрепятстват икономическото развитие. *Ето защо, гледайки на институциите като на организации, моделиращи и оформящи обществото, трябва да отчетем и факта, че обществото също моделира и оформя институциите и по този начин влияе върху икономическото развитие*. Това води до възникване както на политически, така и на социални препятствия, които възпират напредъка на икономиките. Поради тази причина институционалният дизайн трябва да следва стриктни модели, с цел да се избегнат или редуцират негативните ефекти от цялостния процес.

Другият основен физически принос към икономическия растеж и развитието е капитала, както и начините, по които той се сбира и разпределя за целите на развитието. Този въпрос разглежда проблеми, свързани със спестяванията и трансформирането им в инвестиции от бизнеса. Също така, основна роля в процеса играе

финансовата система и приносът й към акумулирането на капитал. В допълнение, технологичната промяна, иновациите и свързаните с това институционални реформи значително допринасят за развитие на инвестициите и подобряване на бизнес климата.

10.2. Институции и икономическо развитие

Според Margareta Drzeniek-Hanoutz (2015) **ако трябва да се определи потенциала за развитие на една държава, достатъчно е само да се разгледат институциите ѝ**. Това е наложително, тъй като правните и административни организации, които изграждат всяко общество образуват съвкупно това, което икономистите наричат *„благоприятна среда*“ за нарастващо благосъстояние и натрупване на богатство. Когато институциите се провалят, доверието се подкопава и икономиките могат да бъдат негативно повлияни. **Взаимодействието между публичния и частния сектор е следователно изключително важно**, **когато става въпрос за увеличаване на икономическата продуктивност и растежа**. Независимо от това, при липсата на силни институции, взаимодействието на публичния и частния сектор може да се окаже нефункционално. По този начин би могъл да възникне конфликт между двата сектора при търсенето на печалба и за сметка на потребителя[97].

Общоприето е, че институциите променят процесите в дадена икономическа система. Според Chang (2011) икономическото развитие също променя институциите по различни начини. На първо място, увеличеното богатство в резултат от растежа може да доведе до необходимост от по-високо качество на институциите (напр. може да възникне необходимост от политически институции с по-голяма прозрачност и надеждност). На второ място, **по-голямото богатство също прави институциите по-достъпни.** Тъй като разходите за тяхното създаване и управление са големи – колкото по-добро е качеството на предлаганите от тях услуги, толкова „по-скъпи“ са те. На трето място, **икономическото развитие създава нови агенти/инициатори на промяната,** налагащи създаването на нови

[97] Drzeniek-Hanoutz, M. (2015). Why institutions matter for economic growth. Достъпно на: https://www.weforum.org/agenda/2015/01/why-institutions-matter-for-economic-growth/

институции. През 18-ти век надигащата се вълна от индустриални капиталисти са били в подкрепа на развитието на банките за разлика от собствениците на земя, докато в края 19-ти век и началото на 20-ти век нарастващата сила на работническата класа е довела до възникването на закони в защита на интересите на работниците[98].

Освен това, според Chang (2011) доминиращият дискурс върху институциите и развитието не отчита факта, че връзката между тях не е линейна, различава се между обществата и се променя във времето дори и в едно и също общество. **Ако в определени случаи дадена институция поощрява растежа, в други тя може и да го възпира.** Ето защо, въпреки че защитата на правата на собственост са напълно необходими, за да има инвестиции и растеж, **прекомерната защита на правата на собственост може да намалят растежа.** Например, по-силната защита на правата на собственост увеличават разходите за монопол, което може да неутрализира ползите от иновациите. Освен това, ако е прекомерна, защитата на правата на собственост може да възпре иновациите като превърне разпространението на технологиите в прекомерно скъпо. На второ място, **дори една и съща институция може да е добра за една държава, но да не е подходяща за друга** и по този начин нивото на защита на правта на собственост, което води до определени ползи за развитата държава, да се окаже пагубно за развиващата се държава. Развиващата се държава може да има малко икономически агенти способни да отговорят на инициативите, които се предоставят чрез защитата на технологични иновации. Много държави от Източна Европа срещат трудности с промените в правата на собственост в началото на 90-те години на миналия век поради липсата на прозрачност, институционална неадекватност и необходимостта от адаптиране на релевантното законодателство.

Освен това, **дори в същия размер и в същата държва една и съща институция може да допринесе за растежа на икономиката в даден момент, но не и в друг**. Например, концентрираната собственост на земя допринася за развитието на земеделието в Япония до Първата световна война, като собствениците на земя са били лично ангажирани с култивирането и по тази причина инвестират в напояване и технологични подобрения. В последствие обаче се превръщат в пречка за развитието след Първата световна война, тъй

[98] Chang, H. J. (2011). Institutions and economic development: theory, policy, and history. *Journal of institutional Economics*, 7: 4, pp. 473-498

като повечето собственици на земя се оттеглят от дейността и започват да губят интерес в инвестирането с цел увеличаване на земеделската производителност. Поземлената реформа и връщането на собствеността след Втората световна война е подпомогнало икономическото развитие в Япония. Същата политика обаче в края на 19-ти век би имала негативни икономически последствия[99].

Сходен казус се наблюдава и в България. Производителността и икономическият растеж значително нарастват с национализацията на частната собственост върху земята в средата на 20 век (след Втората световна война) до момента, когато през 90-те години обществото среща необходимостта от реформи в политическата система и завърщането на частната собственост. Очакванията са били да се получат едни и същи ползи от частно притежаваната земя в сходство с тези, които са се ползвали между първата и втората световна война. Независимо от това, възникват редица проблеми, свързани с факта, че един и същи парцел земя е бил притежаван едновременно от няколко собственици на земя, много от които не са се интересували от култивирането й и не са инвестирали в закупуване на техника и оборудване. Така малките парцели се окрупняват в по-големи блокове, управлявани от малък брой фирми, които постепенно монополизират земеделския пазар и компроментират пазарната конкуренция, възпирайки по-малките фирми от възможността да имат свой дял. Освен това, поземлената реформа в България в началото на 90-те години значително променя структурата на икономиката и така превръща земеделието във водещ сектор, а индустрията започва да забавя развитието си. Разбира се това значително допринася за ниския икономически растеж и довежда до изоставане в развитието, продължило дори и в началото на 21 век наред с неравенство в доходите, безработица и социална изолация в селските райони.

10.3. Институции и политически препятствия пред развитието

Политическата стабилност е важна за развитието, защото правителствата трябва да могат да създават и поддържат стабилна среда за съвременните предприятия. Това означава, че би следвало да се избегне гражданска война или нападение на вражески сили (Gillis et al,

[99] Chang, H. J. (2011). Institutions and economic development: theory, policy, and history. *Journal of institutional Economics*, 7: 4, pp. 473-498.

1987). Освен това, политическата стабилност е важна за развитието, защото правителствата трябва да могат да създават и поддържат стабилна среда за съвременните предприятия. Китай, например, не успява да постигне икономически растеж преди 1949 година поради продължителна нестабилност, дължаща се на гражданска война и нахлуване на чужди сили. Дълъг списък от нации, в т.ч. Боливия, Пакистан, Гана и много други постигат значителна вътршена несигурност, което на свой ред подтиска растежа. **В повечето случаи чуждестранните инвестиции изискват политическа стабилност.** Инвеститорите не биха вложили средства в проекти, които в кратък период ще направят инвестицията недоходоносна с въвеждането на нови закони и други ограничения. Провалът в икономическото развитие на Боливия до голяма степен се дължи на факта, че след обявяване на независимостта й през периода от 1825 г. до 1987 г., държавта е разполагала със 150 правителства[100] или това е приблизително по едно правителство на година.

Наред с полтическата стабилност, независимостта също има важна роля и принос за икономическото развитие. В исторически план, колониалните правителства в повечето случаи са били стабилни и то за дълъг период от време. Въпреки въстанията срещу битанското управление в Индия, френското управление в Северна Африка и японското в Корея. Тези възстания обаче протичат в рамките на много кратки периоди или се водят в периферията на колонията. Повечето колониални правителства проявяват специфичен интерес при създаване на стабилна среда за частния бизнес. Въпреки това, малко европейски или японски колонии са преживяли това, което се нарича ***устойчиво икономическо развитие***. Това може да се обясни с факта, че създадената стабилна среда е само в полза на малък брой търговци и инвеститори от колонизиращата държава, като същевременно гражданите на колониите получават малко помощ. Повечето колониални правителства правят огранничени инвестиции, като обучават местните в развитието на системата за енергийни доставки или поощряване на индустриалното производство. Ето защо, за тези държави политическата независимост е необходима преди възникване на икономическия растеж.

[100] Gillis, M., Perkins, D. H., Roemer, M. & Snodgrass, D. R. (1987). *Economics of Development*. W. W. Norton & Company.

Важно е също така да се проследи дали има правителства, които по вътрешни причини нямат желание да направят това, което е необходимо за постигане на растеж. Решението за постигане на икономическо развитие включва трудните избори, познати като процес на размяна. Въпреки че има много хора, чието благосъстояние значително се подобрява от икономическото развитие, има и такива, чието благосъстояние се влошава. В такива случаи, ако тези, които се влошават в кратък срок са в позиция да свалят правителството, това правителство ще бъде неспособно да направи необходимите крачки да поощри растежа. Този проблем може да се илюстрира с опита на някои развиващи се държави, които са девалвирали валутите си, елиминирали са излишната администрация или служителите в държавните предприятия, или са отменили субсидиите за основни потребителски стоки. Например, в Шри Ланка и Бангладеш управленският екип на държавните предприятия се е избирал с политическа подкрепа и в резултат на това се стига до голям брой неефективно управлявани предприятия, които не успяват да доставят необходимите стоки и услуги. В Египет през 80-те години проблемите са били едновременно с надценената валута и с високия размер на субсидиите за храна и други стоки от първа необходимост. Тъй като субсидиите са основен източник на източване на държавния бюджет, те създават трудности при осигуряване на средства за подпомагане на развитието. Когато през 1977 г. правителството на Египет прави опит да премахне тези субсидии, резултатът е широкоразпространяващ се бунт сред градското население, което на свой ред води до решение на правителството да промени политиката си и да запази субсидиите.

Според някои нации определени глобални цели трябва да имат преимущество пред вътрешните цели за развитие. Например, някои арабски държави са заделили голяма част от излишъка си на ресурси, за да подсигурят войната с Израел. Поради ограничението на ресурсите, те е трябвало да изберат между това да постигнат конфронтация или икономическо развитие. Но не и двете. **Други нации концентрират енергията си върху постигане на социални цели, а не на икономическо развитие**. Тъй като икономическото развитие включва растеж и широко разпространение на ползите от растежа, можем да твърдим, че **някои нации са постигнали икономически растеж, но не и развитие, докато**

други нации са жертвали растежа с цел да постигнат по-широко разпространение на други социални цели.

Например, Куба през 60-те години постига слаб икономически растеж, защото енергията е била концентрирана основно върху постигане на преразпределяне на доходите, образованието и други ползи в подкрепа на най-бедните прослойки от обществото. Друг пример е културната революция на Китай за периода 1966-1976 година, при която крайната цел е била елиминиране на всички класови различия и минимизиране на ролята на материалните инициативи. Китайските лидери са имали желанието да жертват растежа, поне временно, за да постигнат тези цели. Въпреки че растежът и целите за дистрибуция не би следвало да са в противоречие и преразпределянето на дохода има важен принос към по-ускореното развитие, опитът на Китай и Куба от 60-те показва, че когато са в конфликт лидерите не винаги избират растежа.

Ето защо, една от причините някои нации все още да имат проблеми с развитието се дължи на факта, че **техните правителства или не са имали желанието или не са били способни да внедрят политикии за развитие**. Правителствата и техните институции представляват различни интереси в обществото и в някои случаи е било невъзможно да се преследват цели за развитие и същевременно да се получава подкрепа за запазване на властта.

10.4.Обществото и социалните ценности като пречки пред икономическото развитие

Социалните цели имат директно отражение върху това дали се случва развитието и един от най-важните примери в подкрепа на този аргумент е начина, по който обществата създават значим брой предприемачи, които да поощряват усилията за развитие. Обществата с недостатъчен брой предприемачи не успяват да инициират устойчив период на растеж и

причината за тази липса на инициативност е в начина, по който са били структурирани различните общества[101].

Концепцията за предприемачеството е развита от Джоузеф Шумпетер, който поставя предприемача в центъра на книгата си *Теория на икономическото развитие* през 1911 година[102]. **Предприемачът е някой, който може да получи ново техническо откритие или нов метод на управление и да го използва в бизнеса си.** Едно нещо е да се развие нова технология в бизнес, но докато някой не го приложи на практика и не го превърне в иновация, то би имало малко или никакво влияние върху икономическото развитие. Предприемачът, който изиграва тази важна роля е човек, чието въображение спомага да получи печалба от иновацията. Той предприема инициативата да въведе иновацията, както и желанието да поеме рискове в случай, че предприетото от него се провали и доведе до загуба вместо до печалба. Също така, не е било необходимо предприемачът да е мениджър и инвеститор. Той е бил изобретател, който може да наеме мениджъри. Шумпетер обаче повдига един много важен въпрос – необходимо ли е било предприемачеството, когато индустриалното развитие е достигнало напреднал стадий на развитие? В напредналите икономики иновациите са дейност, която успешно се управлява от корпорациите и дисциплина, която може да се преподава на мениджърите в университетите. Следователно, ако иновациите могат да се рутинизират в икомиките с напреднал стадий на развитие, те трябва лесно да се прилагат в развиващите се икономики и стойността на такива изобретения е ясна. Задачата на развиващата се нация е да намери капитала и управленския талант, с които да управлява това нововъведение в предприятието.

В този аспект е **важно да се идентифицира кое точно е възпряло развитието на предприемачеството в някои общества**. Повечето предприемачи произлизат от т.нар. „*блокирани малцинтвени групи“.* Това са хора, които не могат да се издигнат към определени нива на престиж, власт и богатство или да заемат високи позиции в държавното управление. Причината за това е, че те са членове на религиозни и етнически малцинства, подлежащи на дискриминация. Друго обяснение е, че тъй като са имигранти, тяхната

[101] Gillis, M., Perkins, D. H., Roemer, M. & Snodgrass, D. R. (1987). *Economics of Development*. W. W. Norton & Company.
[102] Schumpeter, J. A. (1980). *Theory of Economic Development.* Routledge.

единствена възможност да натрупат капитал е да станат предприемачи. Инетресно е да се обърне внимание на факта, че в Латинска Америка повечето индустриалци са от ливански, арабски, еврейски, баски или италиански произход, а не от доминиращия испански или португалски произход.

Друг фактор, който допринася за насочването към предприемачество е ***необходимостта за удовлетворяване на нуждите***. Тази концепция е развита от американският психолог Дейвид Маклеланд. Според него специфичните нужди на един човек се придобиват с времето и се оформят в резултат от житейския опит[103]. Той приема постиженията като психологическа необходимост и наблюдава как в определени общества се формира голям брой хора, които имат мотивацията да работят върху личностното си развитие и да постигнат по-добро финансово състояние като се стремят към по-висок социален статус. Очакването е такива общества да произведат голям брой предприемачи и да постигнат развитие. Мотивацията възниква повече или по-малко автоматично след като икономическото развитие създава възможности на хората, които те да използват.

Очевидно проблемът с **наличието на мотивация за икономическо развитие съществува в някои развиващи се общества и по различни причини някои общества и култури са по-малко склонни към промяна от други.** Също така, икономическото развитие изисква наличието на ефективен мениджмънт и работливи и дисциплинирани работници, така че мотивацията има значение и за това. Това означава, че една среда, в която има възможности за икономиката в крайна сметка **осигурява достигане на високи нива на икономическо развитие**.

Ролята на институциите се дискутира широко предвид социалното и индивидуално благополучие. Тяхната управленска сила е отличима в процеса на идентифициране и решаване на проблеми от национално и глобало значение, основно свързани с политическата стабилност и икономическото развитие. **Основна функция на институциите е да изкоренят проблемите с широк обхват и разновидност като бедността, безработицата, разпределението на доходите, неравенството между половете, политическата стабилност, човешките права и др.** Основна функия на

[103] McClelland, D. C. (1983). *Human Motivation.* Cambridge University Press.

съвременните институции, обаче е **да се създадат предпоставки за развитие на справедливи общества[104].**

10.5. Международни институции, регулаторни и финансови инструменти

През последните 50 години международните институции са нарастнали както по брой, така и по обхвата на своето влияние, превръщайки се в значима сила на международния подиум. Те имат важна роля както в процеса на създаване на политики за решаване на глобалните проблеми, така и при прилагането им и следенето на тяхното изпълнение. Една от най-значимите роли на тези организации е поддържането на мира и сугурността в различни конфликтни региони на света[105], а най-значимата за устойчивото икономическо развитие международна институция е Организацията на обединените нации (ООН).

- ***Организация на обединените нации /ООН/***

След Втората световна война международната общност създава *Организацията на обединените нации* (ООН) през 1945 година със седалище в Ню Йорк. Организацията на обединените нации е една от най-значимите международни организации, учредени на основата на доброволно обединение на държави с цел поддържане на международния мир и сигурност и развитие на сътрудничеството между нациите.

Идеята за създаване на демократична универсална международна организация възниква още по време на Втората световна война. Първа крачка за създаването на ООН е подписването на *Декларация за създаването на всеобща организация за сигурност* през 1943г. на Московската конференция, като през същата година в Техеран се подписва *Декларация от държавните глави на СССР, САЩ и Великобритания*, в която се подчертава отговорността на трите държави, както и на всички от Обединените нации. На конференция на експертите, състояла се през 1944г. в Дъмбъртон Оукс /САЩ/ се разработва проекто-

[104] Dobreva, J. (2017). Institutional change: a theoretical framework. In: Institutions, National Identity, Power, and Governance in the 21st Century. Eds: Dogan, E. & Koc, S. *IJOPEC Publication*, pp. 151-173

[105] За повече информация относно структурата и функциите на международните организации – Вж. Евгениев, Е. (2012), *Глобалните институции*, ВУЗФ.

устав на бъдещата организация за поддържането на международния мир и сигурност. На конференция в Сан Франциско, проведена през 1945г., Уставът на ООН окончателно се изработва и подписва на 26 юни от 50 държави - първоначални членки. Фактическата дейност на ООН започва на 20 януари 1946г., когато се открива първата сесия на ОС на ООН в Лондон:

- ✓ ***Емблема*** – графично изображение на земния глобус, погледнат от страната на Северния полюс, обграден с две маслинови клонки.
- ✓ ***Знаме*** – небесно синьо, в центъра емблемата на ООН.
- ✓ ***Официални и работни езици*** – английски, арабски, испански, китайски, руски и френски.

Целите и принципите на ООН са въплътени в Преамбюла и първа глава на Устава на ООН. В преамбюла е застъпен основният мотив за създаването на ООН – запазване на мира и сигурността в света. Уставът на ООН е единственият международен акт, чиито разпоредби са задължителни за всички държави. Той има изключителна роля при формирането на международна система за колективна безопасност. На основата на устава възниква международна система от международни договори в рамките на ООН и извън нея.

Целите на ООН са:

- ✓ да поддържа международния мир и сигурност чрез колективни мерки;
- ✓ да развива приятелски отношения между нациите на основата на зачитане принципа на равеноправието и самоопределението на народите;
- ✓ да сътрудничи при решаване на международни проблеми от икономически, социален, културен и хуманитарен характер;
- ✓ да насърчава развитието на уважението към правата на човека и основните свободи без оглед на различията в раса, пол, език и религия;
- ✓ да бъде център за съгласуване действията на нациите за постигане на общите цели.

Организационната структура на ООН се характеризира с това, че нейните органи се делят на два вида: ***главни и спомагателни.***

Главните органи съгласно Устава са:

- ✓ Общо събрание
- ✓ Съвет за сигурност
- ✓ Икономически и социален съвет
- ✓ Съвет за попечителство
- ✓ Международен съд
- ✓ Секретариат

Общото събрание /ОС/

Единственият от главните органи на ООН, в който са представени всички държави-членки. ОС има широки правомощия. В неговите компетенции влизат обсъждането на всички въпроси, произтичащи от Устава на ООН или отнасящи се до функциите и правомощията на всички нейни органи, с изключение на онези въпроси, които са от изключителната компетентност на Съвета за сигурност.

ОС се събира всяка година на редовни сесии, които съгласно процедурния правилник се откриват приз септември всяка година. Всяка редовна сесия в началото избира нов председател, 21 зам.-председатели и председатели на седемте комитета. Освен редовните сесии, ОС провежда и специални сесии.

В състава на делегациите на всяка държава-членка могат да бъдат включени не повече от 5 представители и необходимият брой съветници и експерти. При гласуване всяка държава-членка има право на един глас. Решенията по всички въпроси се приемат с квалифицирано мнозинство от 2/3 от присъстващите и гласуващи членове. Общото събрание приема решения, резолюции и препоръки.

Страните-членки на ООН имат правото да изпратят по един делегат (или посланник) в Общото събрание /ОС/ на ООН. ОС се състои от представители на 192 държави, а основната му цел е да служи като форум за дебати между страните членки. Също така, то контролира бюджета на ООН и прави предложения по всички въпроси, които са в обхвата на дейността на организацията. Например, през 1947 година ОС на ООН предлага Палестина да се раздели на две територии – една за палестинците и една за евреите – като така се създава държавата Израел. ОС наблюдава всички дейности в рамките на ООН, като анализира периодичните им доклади и прави предложения за действия. Освен това, то може да работи съвместно със Съвета за сигурност към ООН като препоръчва съдии за

Международния съд и предлага номинации за генерален секретар на ООН. ОС гласува при всяко одобрение на нова страна-членка на ООН или при необходимост за отхвърляне на страна-членка, но само след съгласуване със Съвета за сигурност към ООН.

Членството в ОС винаги е било на политически принцип. Някои държави отказват присъединяването си към ООН поради желанието си да запазят неутралитет - напр. Швейцария отказва членство до 2002 година. Други не са членове поради риска от международни усложнения. Тайван например през 1949 година се превръща в убежище за бягащите от гражданската война в Китай, а това не се одобрява от членовете на ООН поради комунистическото управление в резултат от войната. До 1971 година ООН признава Тайван като част от Китай, едва след това Китай е отделен, а Тайван изключен от членство в ООН и въпреки многобройните опити да бъде приет (над 15 пъти) все още е извън него.

По време на Студената война САЩ и СССР блокират членството на държави, които не отговарят на техните идеологии. В края на 90-те години Гърция прави опит да блокра членството на Македония, която кандидатсва след отделянето си от бивша Югославия. Причината е, че част от Гърция също се нарича Македония и поради това тя се опасява сдобилата се с независимост държава да не предяви претенции за тази гръцка територия. След 18 месечни преговори Македония получава правото да се присъедини към ООН, но само със старото наименование – Бивша Югославска Република Македония (БЮРМ).

Съветът за сигурност

Съветът за сигурност /СС/ към ООН е създаден като един от най-важните органи на организацията. Това е постоянно действащ орган, който отговаря за поддържането на международния мир и сигурността. Състои се от 15 държави-членки, като 5 са постоянни с право на вето - САЩ, Великобритания, Китай, Русия и Франция, а 10 непостоянни /на ротационен принцип/, избирани от ОС за срок от 2 години. Съветът за сигурност разполага с широки пълномощия за изпълнение на своите задачи - може да предприема две мерки: с или без употреба на сила. Също така, Съветът за сигурност отговаря за даване на препоръки на ОС на ООН при кандидатстването на нови страни за членство. Членовете на СС трябва винаги да са на разположение при възникване на кризи.

Заседанията на Съвета за сигурност се провеждат в седалището на ООН в Ню Йорк. Председателят се избира за едномесечен срок от членовете на Съвета, като решенията се приемат в случай, че 9 члена са гласували "за". Съветът за сигурност приема препоръки и съответно взема решения, които са от задължителен характер.

Тъй като по-голямата част от членовете са непостоянни, половината от тях се избират всяка година, като позициите се разпределят по следния начин: пет за Африка и Азия, две за Латинска Америка, едно за Източна Европа и две за Западна Европа. Посочените пет члена (всички победители от Втората световна война), след края на войната възприемат ролята на отговарящи за световния мир в периода след войната. Постоянното членство им дава по-голямата власт, от която имат необходимост, в т.ч. правото на вето. Всеки от постоянните пет може да постави вето върху действия или решения. По време на Студената война, Съветският съюз и САЩ често се разменят във ветото на действия, които са благоприятни само за едната държава. В продължение на години това в значителна степен ограничава ефективността на организацията. Въпреки че с края на войната САЩ и Русия са на една позиция по много въпроси, ветото остава все още противоречиво. Например, през 1996 година Генералният секретар Бутрос-Гали е номиниран от ОС за преизбиране и получава подкрепата на всички, включително 14-те члена на СС с изключение на САЩ, които считат, че няма да отговаря изцяло на интересите им. В резултат от това, САЩ използват правото си на вето, за да го възпрат от още един мандат и така прекрачват желанията на мнозинството. Друг пример са честите заплахи на Китай да използва правото си на вето в защита на Судан (ключов търговски партньор) от санкциите на ООН, които имат за цел да принудят Судан да сложи край на геноцида в региона на Дарфур. Този тип сценарии са довели до разгорещени дебати в ООН срещу правото на вето. Много от непостоянните членове поставят въпроса дали е редно само в една държава да е концентрирано правото да налага мнението си върху останалия свят.

Бутрос Бутрос-Гали – генерален секретар на ООН (1992-1996). По време на председателството си се сблъсква със сериозни финансови затруднения на международната организация. Критикуван е заради провала на ООН да предотврати геноцида в Руанда през 1994 г. Бутрос Гали е първият генерален секретар на ООН, който не е избран за втори мандат начело на ООН. За последното спомага и критичното отношение на САЩ към него.

Икономически и социален съвет

Третият орган на ООН – Икономическият и социален съвет /ИСС/ - използва приблизително 80% от бюджета на ООН и отговаря за международното сътрудничество и развитие. Изпълнява голяма част от задачите на ООН. При създаването му, членовете на съвета са били 18 и нарастват до 54 през 2008 година. Отговорностите на ИСС включват:

- ✓ Промотиране на по-висок стандарт на живот
- ✓ Осигуряване на заетост
- ✓ Икономически и социален прогрес

- ✓ Намиране на решения по международни икономически, социални и здравни проблеми
- ✓ Улесняване на международното културно и образователно сътрудничество
- ✓ Поощряване спазването на човешките права и фундаменталните свободи

Съветът по попечителството

Този орган към ООН се създава с цел да подпомогне прехода на колонизираните държави към независимо управление. Попечителство се установява на държави, които не са международно признати. Общо 11 територии, голяма част от които стават независими след години на колониализъм, се поставят под попечителство – в това число седем в Африка и четири в *Океания*[106]. С обявяване на независимостта на Палау през 1994 година, последната от териториите под попечителство, Съветът за попечителство /СП/ приключва с дейността си. Кофи Анан препоръчва пълното му затваряне. Други предложения са да се натовари с нови задължения, като координиране на дейностите, свързани с опазване на околната среда, климатичните промени, човешките права, правата на бъдещите поколения и др. Тази идея включва и възможността СП да разработва програми за възстановяване на т.нар. „**провалящи се“ държави (failing states)** – *тези, които по ред причини не могат да се самоуправляват.* Примери за такива държави са Сомалия, Судан и Зимбабве.

Международният съд

Международният съд /МС/ е петият орган на ООН - главният съдебен орган, който има правомощия да разглежда казуси от държави-членки. Всички държави-членки на ООН, след приемането им стават автоматично членки и на МС. Главният щаб е в Хага /тертият по големина град в Холандия/ и се състои от 15 съдии от различни географски региони, препоръчани от СС и одобрени от ОС. Съдиите са независими, избирани за срок

[106] Обозначава група острови, разположени в Тихия океан

от 9 години /с право на преизбиране/ - шест от тях са от Европа, един от САЩ, един от Латинска Америка, трима от Азия, трима от Субсахарна Африка и един от Средния Изток. Избирането им е на регионален принцип и представителство на различните правни системи, като не може да има повече от 1 представител на държава. Съдиите не могат да заемат други длъжности, единствено могат да изнасят лекции.

Официални езици на МС са английски и френски, но решенията се постановяват на френски език - те не подлежат на обжалване и са окончателни. Международният съд дава т.нар. консултативни мнения.

Секретариат

Секретариатът отговаря за ежедневното управление на административния апарат на ООН като обслужва цялостната работа на главните и спомагателните органи. Генералният секретар оглавява Секретариата. Той /тя/ се избира по препоръка на Съвета за сигурност и е главният администратор на ООН – връзката между различните органи и говорителят на цялата организация. Генералният секретар ръководи Секретариата и действа като инициатор на мира, опитвайки се да намали напреженията между държавите и да разрешава конфликтите. Вторият Генерален секретар на ООН, Даг Хамаршелд, например, разрешава много международни диспути и конфликти – включително Суецката криза през 1956 година. Той получава Нобеловата награда за мир малко след смъртта си през 1961 година. Хамаршелд загива в самолетна катастрофа в Замбия при неизяснени обстоятелства по време на миротворческа мисия в Конго. Други генерални секретари се приемат обаче като слаби и неефективни. Бутрос Бутрос-Гали, например, е критикуван за провалът на ООН да се намеси в геноцида в Руанда през 1994 година, в резултат от който умират повече от един милион души. Така той персонифицира неспособността на ООН да разрешава някои хуманитарни кризи.

Даг Хамаршелд – генерален секретар на ООН (1953-1961)

Спомагателните органи са подчинени на главните (които могат да отменят техни решения) и се създават за определено време при необходимост за подпомагане работата на главните органи.

- ✓ ***УНИЦЕФ*** - създаден е през 1946г. Целта на този фонд е подобряване живота на децата. Седалището на фонда е в Ню Йорк.Финансира се от доброволни вноски на държавите-членки.
- ✓ ***Програма на ООН за развитие*** – създадена е през 1965г. Финансира икономически проекти, а през последните 35 години и екологични такива. Финансира се от доброволни вноски на държавите-членки.
- ✓ ***Университет на ООН*** – създаден е през 1982г. Функционира като автономен орган, въпреки че е спомагателен.

Бюджет на ООН

ООН използва три бюджета, с които оперират различните програми и агенции: редовният бюджет, бюджетът за умиротворителни действия и доброволните вноски. С

реовния бюджет се финансира дейността на Общото събрание, Съвета за сигурност, Секретариата, Икономическия и социален съвет и Международния съд. Редовният бюджет също частично финансира някои агенции на ООН. Бюджетът за умиротворителни дейности се използва за финансиране на военните операции на ООН.

И двата бюджета са формирани от вноски на страните-членки. В резултат от това, богатите държави внасят значително по-големи суми от бедните. Например през 2006 година делът на Япония в общия бюджет е 19.47% от редовния бюджет, докато Либия е с едва 0.001% дял. Максималният процент за оценяване на дадена нация е 22% от редовния бюджет, като САЩ е с най-висок дял – 22%. Бюджетът за умиротворителни дейности се формира по същия начин, но с тази разлика, че някои развиващи се държави са освободени от вноски.

Официална помощ за развитие (ODA)

ODA е официалната помощ за развитие, предоставяна от държави и официални институции с основна цел **да подпомага икономическото развитие и благосъстоянието на развиващите се страни**. ODA има за цел да намалява бедността, да подобрява достъпа до образование и здравеопазване, да развива инфраструктурата и да подпомага устойчивия икономически растеж. Тя е един от инструментите, чрез които по-богатите държави и международните институции подкрепят развитието на държави с ниски и средни доходи. Измерва се по методологията на Комитета за подпомагане на развитието към ОИСР (OECD-DAC) и може да включва например финансиране на програми за ваксинация и здравеопазване в Бангладеш или помощ за изграждане на училища или водоснабдителна инфраструктура в развиваща се държава. Вноските за редовния бюджет на ООН не се считат автоматично изцяло за ODA, отчитането зависи от предназначението на средствата и приложимите правила на ОИСР. Разходите за мироопазващи операции също могат да бъдат отчетени като ODA само в определени допустими граници и при конкретни условия.

Според окончателните данни на ОИСР за 2024 г. и предварителните данни за 2025 г. международната помощ за развитие се променя значително през последните години. През 2025 г. помощта намалява с 23% спрямо 2024 г. - до 174,3 млрд. щатски долара и това

е най-големият годишен спад в историята на статистическата серия на ОИСР. Намалението е свързано най-вече със съкращенията при някои от големите донори, включително САЩ.

През 2025 г. петте най-големи донори по абсолютен размер на ODA са Германия, САЩ, Обединеното кралство, Япония и Франция.

Държава	**ODA през 2025 г.**
Германия	29,1 млрд. щ.д.
САЩ	29,0 млрд. щ.д.
Обединено кралство	17,2 млрд. щ.д.
Япония	16,2 млрд. щ.д.
Франция	14,5 млрд. щ.д.

Източник: предварителни данни на ОИСР за 2025 г. (сумите са закръглени)

Тук трябва да се направи важно разграничение: държава, която предоставя най-голяма абсолютна сума, не е непременно тази, която отделя най-голям дял от националния си доход. За тази цел се използва показателят ***ODA като процент от брутния национален доход (БНД)***. През 2025 г. само четири държави надхвърлят целта на ООН от 0,7% от БНД: Норвегия (1,03%), Люксембург (0,99%), Швеция (0,85%) и Дания (0,72%). Средното равнище за донорите от OECD-DAC е 0,26%.

България също предоставя официална помощ за развитие. Според предварителните данни на ОИСР за 2025 г. страната е предоставила 136,8 млн. щатски долара, равняващи се на около 0,12% от БНД. Това е спад от 13,3% в реално изражение спрямо 2024 г. Помощта на България се предоставя основно многостранно, предимно чрез Европейския съюз. През 2024 г. брутната двустранна помощ представлява само 6,4% от общите брутни плащания по ODA, като значителна част от нея е насочена чрез международни организации.

Умиротворителни сили

Умиротворителните действия на ООН са процес, при който военни от държави, които не са засегнати от определен конфликт, влизат на съответната територия като буфер между воюващите с цел да поддържат мира и сигурността, за да може да се осигури доставката на хуманитарна помощ за нуждаещите се. Умиротворителните сили нямат правото да оказват помощ на воюващите страни. Тяхната основна задача е да поддържат мира, докато се реши конфликта. Те обикновено не са въоръжени или носят малко оръжие, което използват при самозащита. При определени обстоятелства са позволени и военни действия в случаите, когато е необходимо да се запази мира.

Операция на ООН по поддържане на мира в Камбоджа (1992-1993) – UNTAC: опашки за получаване на лични документи за идентификация

Българската армия участва в UNTAC от 4 май 1992 до 27 ноември 1993 г. с един пехотен батальон от 850 души, 10 офицера за работа в щаба на мисията, 34 военни наблюдатели, екип военна полиция от 11 души и две групи по 75 души гражданска полиция. За първи път български военнослужещи изпълняват задачи на повече от 9000 км от България при необичайни и трудни условия. В тази операция българският контингент дава 10 жертви.

Според някои от критиците на умиротворителната дейност на ООН, тя като цяло е неефективна и има много проблеми. Според тях ООН е непостоянна в използването на умиротворителни сили и понякога не успява да ги използва, както е случаят с Руанда

през 1994 година. Също така, държавите, които настояват за влизането на сили на ООН са тези, които имат най-много изгода от търговията с оръжия между враждуващите страни в конфликта.

Световна търговска организация /СТО/

С нарастване на необходимостта от международно сътрудничество след Втората световна война, държавите започват да осъзнават необходимостта от уеднаквени закони, които да регулират търговията. Първа стъпка към установяването му е създаването на Международната търговска организация. Наред с това започва и обсъждане за намаляване на тарифите. Идеята за Международната търговска организация се проваля, но инициативата за намаляване на бариерите пред международната търговия довежда до създаване на серия от документи, познати под колективното наименование ***Общо споразумение за тарифите и търговията (GATT/ГАТТ),*** което допринася значително за стандартизиране на международните икономически транзакции. Членството в ГАТТ налага спазването на определени правила за поведение в търговията със стоки. Държавите имат свободата да се ползват с преференции при осъществаване на сделки с определени държави, както и да отказват такива на други държави. ГАТТ изпълнява функциите на основно международно търговско споразумение в продължение на 50 години. През 1995 година се заменя от формализиран международен търговски режим, познат като *Световна търговска организация (СТО).*

СТО управлява система от търговски правила като се опитва да либерализира търговията и предоставя форум на правителствата да сключват търговски сделки. Въпреки че СТО е базиран на правила и принципи на ГАТТ, тя е формализирана институция с правния капацитет да налага решенията и правилата си. С присъединяването си към СТО, държавите се съгласяват с прилагането на енакви правила за търговия за всички членове, елиминирайки преференциалните търговски условия на ГАТТ. Друга съществена разлика между СТО и ГАТТ е в обхвата – също като ГАТТ и СТО се занимава с търговията на стоки, но включва също така и търговията с услуги и иновации (интелектуална собственост).

СТО очертава **също конкретни ръководни принципи за търговската система**. Според тях търговската систма трябва да е освободена от дискриминация.

Държавите трябва да третират всички търговски партньори при равни условия, определяйки ги със статута на най-превилегирована нация. **Втори принцип** е *освобождаване на търговската система и намаляване или премахване на бариерите за търговия.* **Третият принцип** е *предсказуемост на търговската система*. Това означава, че правителствата, фирмите и инвеститорите трябва да са уверени, че търговските бариери няма да се вдигат на избирателен принцип. **Четвъртият принцип** е, че *търговската система трябва да е по-конкурентоспособна*. Считаните от мнозина за несправедливи практики като експортните субсидии и „дъмпинга“ (продажбата на стоки в друга държава при изкуствено занижени цени с цел да се сдобият с пазарен дял) не се поощряват. **Последният принцип** е, че търговската система трябва да е в полза на слабо развитите държави, като им предоставя повече гъвкавост и специални привилегии в усилията за тяхното развитие.

На базата на тези принципи са формулирани **целите на СТО**, които включват:

- ✓ Редуциране на тарифите, като крайна цел е елиминирането им;
- ✓ Превенция срещу дъмпинг;
- ✓ Редукции на земеделски субсидии;
- ✓ Елиминиране на квотите върху текстила от развиващите се държави;
- ✓ Въвеждане на регулации за сектора на услугите, включително банкиране, застрахователно дело с цел да се стандартизират практиките;
- ✓ Предоставяне на закрила върху интелектуална собственост на книги, филми, софтуер и сходни продукти.

Според защитниците на СТО, организацията съдейства за глобалното икономическо развитие като увеличава стандарта на живот в световен мащаб и улеснява достъпа до голямо разнообразие от продукти. Мнозина също така приветстват либералните търговски политики с мотива, че същите засилват конкуренцията, мотивират иновациите и водят до успех. Това е демократична институция, в която решенията се взимат с консенсус на членовете ѝ.

Централата на СТО в Женева, Швейцария

Критиците на СТО заемат различни позиции в политическия спектър. Тези, които са от дясното пространство са на мнение, че **организацията лишава държавите от суверинитет.** Според други, също както и ООН, **СТО би трябвало да даде на по-силните държави правото на специално вето.** Заемащите лявото пространство критикуват свободната търговия, като посочват, че организацията насърчава фирмите да оперират в държави, където професионалните съюзи за закрила на работещите са слаби или изобщо не действат. Голяма част от заседанията на СТО са при закрити врата, като по този начин организацията често е обект на обвинения, че й липсва прозрачност и демократичност. Според много развиващи се държави СТО действа в защита на нации, които имат конкурентно предимство, като същевременно ограничава шансовете на бедните държави да се конкурират. **Екологичните организации също критикуват СТО, посочвайки, че свободната търговия поощрява държавите да експлоатират ресурсите си без да обръщат необходимото внимание на екологичното въздействие в резултат от тези решения**.

Глобалните организации като ООН и СТО имат съществен принос за икономическото и социално развитие на държавите. В много свои дейности те подпомагат образованието, здравеопазването, инфраструктурата, мира и търговията. Въпреки че според много държави отказа от суверинитет е оправдан от ползите на

членството в тези организации, според други овластяването им с прекалени правомощия води до злоупотреби и нарушаване на конкуренцията.

ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Институционално развитие

Стандарт на живот

Организация на обединените нации

Съвет за сигурност

Общо събрание на ООН

Икономически и социален съвет

Международен съд

Умиротворителни сили

Световна търговска организация

Официална помощ за развитие

ВЪПРОСИ ЗА САМОПОДГОТОВКА И ДИСКУСИЯ

1. Какви са основните функции на институциите? Защо са важни те за съвременните икономики и устойчивото икономическо развитие?
2. Как институциите влияят върху икономическите, екологичните и социалните процеси в една държава? Изберете държава (развита или развиваща се) и направете характеристика на действащите в нея институции, като обърнете специално внимание на нивото на корупция. Отбележете международните организации, в които членува държавата.
3. Какво представлява ООН и какви са основните задачи на тази организация? Кои са основните органи, чрез които функционира ООН и какви са техните функции?
4. Как се появява и развива СТО? Какви са задачите на СТО?
5. Посочете недостатъците в дейността на ООН и СТО, за които тези две организации са често критикувани?

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

На английски език

1. An, C.-B., & Bosworth, B. (2013). *Income Inequality in Korea: An Analysis of Trends, Causes, and Answers,* 1st ed., Vol. 354. Harvard University Asia Centre.
2. Acemoglu, D. and Robinson, J. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty.* Profile Books.
3. Adams, W. M. (1990) *Green Development: Environment and Sustainability in the Third World,* London: Routledge.
4. Algamdi M. M. (2021). Assessment of Post-COVID-19 Quality of Life Using the Quality of Life Index. *Patient preference and adherence,* 15, 2587-2596.
5. Atkinson, T. (2015). *Inequality.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
6. Banerjee., A. V., Hanna, R., Kreindler G. E, Olken B. A. (2017). Debunkling the Stereotype of the Lazy Welfare Recipient: Evidence from Cash Transfer Programs. *The World Bank Research Observer,* Vol. 32, Issue 2, pp. 155-184.
7. Barbier, E. (1987) The Concept of Sustainable Economic Development, *Economic Conservation,* 14 (2), pp. 101-110.
8. Brown, l. (2011), *World on the Edge: How to Prevent Environmental and Economic Collapse,* Earth Policy Institute.
9. Carson, R. (2002) *The Silent Spring*, Houghton Mifflin Harcourt
10. Chang, H. J. (2011). Institutions and economic development: theory, policy, and history. *Journal of institutional Economics*, 7: 4, pp. 473-498
11. Conceição, Pedro, and James K. Galbraith. (2000). Constructing Long and Dense Time-Series of Inequality Using the Theil Index. *Eastern Economic Journal* 26 (1): 61–74.
12. Crespo Cuaresma, J., Danylo, O., Fritz, S. *et al.* (2020) What do we know about poverty in North Korea?. *Palgrave Commun* **6**, 40.
13. Daly, H. and Cobb, J. (1989) *For the Common Good: Redirecting the economy toward Community, the Environment and a Sustainable Future;* Beacon Press: Boston, MA, USA.
14. Disanayaka, M. & Danuningrat, M. I. (1991). An assessment of welfare in the Philippines as measured by the Physical Quality of Life Index (1965-1988). *DLSU Business & Economics Review,* vol. 4, no. 1.

15. Dobreva, J. (2017). Institutional change: a theoretical framework. In: Institutions, National Identity, Power, and Governance in the 21st Century. Eds: Dogan, E. & Koc, S. *IJOPEC Publication*, pp. 151-173
16. Drzeniek-Hanoutz, M. (2015). Why institutions matter for economic growth. Retrieved from: https://www.weforum.org/agenda/2015/01/why-institutions-matter-for-economic-growth/
17. Easty, D.C.; Levy, M.A.; Kim, C. H.; de Sherbin, A.; Srebotnjak, T.; Mara, V. (2008), *Environmental Performance Index;* Yale Centre for Environmental Law and Policy: New Haven, CT, USA, 2008
18. Ekins, P. (1991). A Sustainable Consumer Society: A Contradiction in Terms?. *International Environmental Affairs,* 3(4), 243-258.
19. Elsa-Sofia Morote, Ed. D. (2010) "The Impact of Human Development on the Gross Domestic Product in Latin American Emerging Markets", *La Educacion*, ISSN 0013-1059, N143.
20. Finley, J (2007). The role of health in economic development. Harvard Initiative for Global Health, Working paper 21.
21. Gaye, A. (2011). *Contribution to Beyond Gross Domestic Product (GDP): The Human Development Index (HDI).* UNDP Human Development Report Office, August 2011. Достъпно на: https://ec.europa.eu/environment/beyond_gdp/download/factsheets/bgdp-ve-hdi.pdf
22. Gill, R. T. (1991) *Economics and the Private Interest.* Mayfield Publishing Company.
23. Gillis, M., Perkins, D. H., Roemer, M. & Snodgrass, D. R. (1987). *Economics of Development*. W. W. Norton & Company.
24. Grosse, R. L., Harkavy, O. (1980). The role of health in development. In: *Social Science & Medicine, Part C: Medical Economics,* Vol. 14, Issue 2, pp. 165-169.
25. Hanley, N. (2000), Macroeconomic measures of sustainability, *Journal of Economic Surveys* 14 (1), pp. 1-30.
26. Hodgson, G. (2006). What are institutions?, *Journal of Economic Issues*, Vol. XL, No 1, pp. 1-25
27. Hsing, Yu. (2005). Economic growth and income inequality: the case of the U.S. *International Journal of Social Economics*, 32(7): 639-47

28. Kates, R. W., Parris, T. M. and Leiserowitz, A. A. (2005) *What is sustainable development? Goals, Indicators, Values, and Practice*. Environment: Science and Policy for Sustainable Development, Vol. 47, Number 3, p. 8-21.
29. Lawn, P. (2005), An assessment of the valuation methods used to calculate the Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), Genuine Progress Indicator (GPI), and Sustainable Net Benefi t Index (SNBI). *Environment, Development, and Sustainability,* 2005(7): 185-208.
30. Liu, L. (2009), Living Within One's Own Ecological Means. *Sustainability.* ISSN 2071 – 1050; pp. 1412-1430.
31. Louis I.J.H. (1994). Physical Quality of Life Index (PQLI) - A Measure of Socio - Economic Development, *The Indian Economic Journal*, Vol 41, Issue 4.
32. Markham, V. D. (2006), *US National Report on Population,* Centre for Environment and Population.
33. McClelland, D. C. (1983). *Human Motivation.* Cambridge University Press.
34. Meng, K., Zhong, L. (2022). Paradise gained and lost: shared prosperity in East Asian welfare production regimes . *Asian Review of Political Economy* 1:7
35. Mookherjee, Dilip, and Anthony F. Shorrocks (1982). A Decomposition Analysis of the Trend in UK Income Inequality, *Economic Journal* 92 (368): 886–902.
36. Morris M. D. (1978). A physical quality of life index. *Urban Ecology*, Vol. 3, Issue 3, pp. 225-240.
37. National Research Council, Policy Division, Board on Sustainable Development (1999) *Our Common Journey: A Transition toward Sustainability*, Washington, DC; National Academy Press.
38. Neumayer, E. (1999), The ISEW – not an index of sustainable economic welfare, *Social Indicators Research* 48(1), pp. 77 – 101.
39. Nieelsen, R. (2006) *The Little Green Handbook*, New York: Picador.
40. North, D. (1971) *Institutional Change and American Economic Growth*, Cambridge University Press.
41. Pan, Y., Shi, K., Zhao, Z. *et al.* (2024) The effects of China's poverty eradication program on sustainability and inequality. *Humanit Soc Sci Commun* **11**, 119. https://doi.org/10.1057/s41599-024-02631-3

42. Parris, T. M. and Kates, R. W. (2003) Characterizing and Measuring Sustainable Development, *Annual Reviews of Environment and Resources,* 28, p. 559-86.
43. Peaslee, A. L. (1969). Education's role in development. *Economic Development and Cultural Change.* Vol. 17, No 3, pp. 293-318.
44. Piketty, T. (2013). *Capital in the 21st century.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
45. Porritt, J. (2006) *Capitalism as if the World Mattered,* Earthscan: London, UK.
46. Robbins, R. H. (1999), *Global Problems and the Culture of Capitalism*, Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
47. Rogers, P., Jalal, K. F. and Boyd, J. A. (2008) *An Introduction to Sustainable Development.* Earthcscan.
48. Rogers, P., Kazi F Jalal, Bindu N Lohanim Gene M Owens, Chang-Chung Yu, Christian M Dufournaud, and Jun Bi (1997). *Measuring Environmental Quality in Asia.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
49. Rogers, P. (eds.) (2010), *An Introduction to Sustainable Development*, Glen Educational Foundation, Inc, Earthscan, London : Washington, DC.
50. Roy, B. K. (1985). PQLI Measure of Development: A Study of Literacy and Basic Resources in India. *GeoJournal,* Vol. 10, No. 1, pp. 75-81.
51. Sachs, J. D. (2012), From millennium development goals to sustainable development goals. *The Lancet* 379:2206-2211.
52. Schumpeter, J. A. (1980). *Theory of Economic Development.* Routledge.
53. Shin, KY. (2020). A new approach to social inequality: inequality of income and wealth in South Korea. *J. Chin. Sociol.* ***7,*** 17.
54. Stiglitz, J (2012). *The price of inequality: How today's divided society endangers our future.*New York: W. W. Norton.
55. Talberth, J., Cobb, C. and Slattery, N. (2006), *The Genuine Progress Indicator 2006. A Tool for Sustainable Development.* Redefining Progress
56. Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century.* New York: Academic Press

На български език

57. Добрева, Ю. (2016). *Глобалистика.* Изд. Св. Григорий Боогослов.
58. Добрева, Ю. (2016). *Устойчиво развитие на икономиката: проблеми и перспективи.* Изд. Св. Григорий Боогослов.
59. Добрева, Ю. (2016). *Институции и икономическо развитие.* Изд. Св. Григорий Боогослов.
60. Евгениев, Е. (2012), *Глобалните институции*, Издателство Св. Григорий Богослов.
61. Фрийдман, Т. (2008). *Горещ, плосък и пренаселен*, Сиела.